

მოსე ჯანაშვილი.

საქართველოს

დედა-ქალაქი

ტ ვ ი ლ ი ს ი.

ქუთაისი

ღამბაშიძის სტამბა | Тип. Гамбашидзе.

1899

[Handwritten signature]

მოსე ჯანაშვილი.

1917 წ
10/15

საქართველოს

დედა-ქალაქი

ტ ვ ი ლ ი ს ი.

30460

ჭუთანი

ლამბაზიძის სტამბა * Типография Гамбашидзе

1899

სამართველმს

დედა-ქალაქა

ტფილისი.

თინა, რომი, ბაბილონი, მცხეთა, ბაღდადი, ტფილისი... მარტო ამ სახელების გავონება ჩვენს მებსიერებაში აშლის ხოლმე აუარებელ მოვონებას კაცობრიობის წარსულიდან. და ეს განა არა იმისთვის, რომ ამ ქალაქებში „ღმერთნი ღმერთობდენ და მეფენი მეფობდენ“, რომ მათ ეჭირათ მთელის სახელმწიფოს სამართი საქე და რომ მათი სიძლიერე ანუ სისუსტე, ბედნიერება ანუ უბედურება მოასწავებდა, თვით სახელმწიფოს აღყვავებასა და ანუ დაცემა-დაძაბუნებას! ამიტომაც, ისტორია რომელიმე სამეფოს დედაქალაქისა არის იგივე ისტორია მთელის სახელმწიფოსი.

წარსულ დრო-ყამთა წყვდიადში იკარგება ქართველ ერის ზოვიერთ ქალაქების დასაბამი. პირველსავე

ქართველებთან ერთად, მრავალთა საუკუნეთა უწინარეს ქრისტეს შობისა, ჩნდებიან დაბა-ქალაქნი: ქართლი (არმაზი), მცხეთა, უფლისციხე, ოძრხე, ეგრისა (ბეღია), ქუთაისი, ჭყრეთი (ხორნაბუჯი იორ-ალაზნის შესართავთან), ორბისი (სამშვილდე), მტკვრის-ციხე (შემდეგ ხუნანი გატეხილ ხიდთან დებედა-მტკვარზე), დედაციხე, ბასტან-ქალაქი (რუსთავი ყარაიას), გაჩიანი (სანადირო ქალაქი სომხითში), ბერ (ჩეღეთი, შილდა), თუხარისა („სპერის მდინარეზე, რომელ არს ქოროხი“), წუნდა (ჯავახეთში), ანტანი (ძველად ჰური და შემდეგ ქაჯთა ქალაქი), ურბნისა და კასში.

მესამე-მეოთხე საუკ. ქრ. წინად ამათ მიემატნენ კიდევ: დიშა და შარაზანი (აშენა ფარნავაზმა), სეფთვისი, კადა, სელქარი (ნენქარი=სეკრესი). მცხეთა ამ დროს „დიდი ქალაქი“ იყო და მისს უბნებად ითვლებოდნენ: სარკინე (სარკინეთის მთის სიმაგრე), ცისე-დიდა (ძეგვის ახლოს), ზანავი და თვით ქალაქი ქართლიც, რომელსაც ეწოდა ანაზი და საცა იყო უმთავრესი სალოცავი ქართველებისა—საფლავი ქართლოსისა და აგრეთვე ღმერთნი ანაზი, გაცი და გაიმ.

ქართლ (არმაზ)-მცხეთა ქართლოსის დროითგანვე „თავადობდნენ“ საქართველოში, და ეს თავადობა (რელიგიური და პოლიტიკური უპირატესობა) შერჩა მას მეექვსე საუკუნის ნახევრამდე და ამ დროიდგან კი მისი „თავადობის ერთი წილი—პოლიტიკური უპირატესობა—მიითვისა ტფილისმა.

„ქართლის ცხოვრება“ ტფილისის აშენებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერს. მას ეთანხმება ზვირთქმულობაც: მთელი არე-მარე ტფილისისა ტყით მოცული იყო. ერთ დღეს ამ ტყეში ვახტანგ გორგასალი ნა-

ღირობდაო. მისმა მწვერებმა ხოხობი ააფრინესო. მისი ქორი ხოხობს გამოედევნაო და ორთავე ფრინველნი მალე გადიკარგენო. მეფე მზღებლებითურთ ქორის საძებნელად წავიდაო. ბევრი ძებნის შემდეგ ნახეს, რომ ქორი და ხოხობი ჩაცვივნულან ერთ წყაროში და ჩახარშულან. ქორი, თურმე, ისეთის სისწრაფით დასცემოდა ხოხობს, რომ ჰაერში თავი ველარ. შეემაგრებინა და ბრძყალებში შებოჰილ ხოხობითურთ ძირს წამოხულიყო და ხსენებულ წყაროში ჩავარდნილიყო. ეს არე-მარე მეფემ კარკად დაათვალიერა და ნახა, რომ ამ შვენიერ ადგილას იყო მრავალი წყარო: გრილი, ტფილი და ცხელი, და ყველას გოვირდის სუნი სდიოდა. მეფეს უთხრეს, ამ წყაროებს სამკურნალო თვისება უნდა ჰქონდეთო. ვახტანგს მოეწონა წყაროებიცა და მათი ადგილ-მდებარეობაც, ააშენა ქალაქი და სახელად, ტფილი წყლების გამო, ტფილია უწოდაო.

მართალია, რომ ტფილისს სახელი სითბოსაგან დაენათლა. ცნება „თბილს“ უწინდელი ქართველები გამოსთქმბდნენ ნაირნაირად: ტფილი, თბილი (და შეუმოკლებლად კი ტიფილი, თიბილი). და ამიტომ ვამბობთ: და ვსწერთ „ტიფლისი“, „თბილისი“. გარნა თვით ქალაქის აშენებისას და შემდეგ ამისა კიდევ კარგა ხანს ეს სახელი შეუმოკლებლად ყოფილა ხმარებული და „ტიფლისი“ რქმევია. და ეს მტკიცდება მით, რომ მეექვსე საუკუნეში ბერძენთა მწერლები საქართველოს დედაქალაქს უწოდებენ ტიფლის-ად, და შემდეგში ასრვევ უწოდებენ ამ ქალაქს არაბნიცა და თურქნიც (თათარნი). სწანს, დასაწყისში ქართულადაც „ტიფლისი“ ყოფილა. ვისგან, თუ არა ქართველებისგან ისწავლიდნენ უცხოელნი ამ სახელს? და რომ „ტიფილი“ (იგივე

„თიბილი“), რომლისაგანაც წარმოსდგა „ტიფლისი“ („თიბილისი“), შემდეგში შემოკლებულა და ტფილ (თბილ)-ად გამხდარა, ეს მტკიცდება ამ სიტყვის სვანურ-მეგრულ გამოთქმითაც: მეგრულად „ტიბუ“ და სვანურად „ტუბდა“ (და აგრეთვე „ათვი“ თბილს ნიშნავს *).

რაიც შეეხება თქმულებას, რომ, ვითომ, ტფილისი პირველად აეშენებოდა ვახტანგ გორგასალს, ეს სარწმუნო არ უნდა იყოს. ქართლის ცხოვრებაში ვპოულობთ საბუთებს ჩვენის აზრის დასამტკიცებლად.

ტფილისი იხსენიება თარნავაზის ღროიდგანვე (თარნავაზი მეფობდა 302—237 წლ. ქრ. წინად). მის ცხოვრებაში სწერია: „საერისთავო ხუნანისა არის ბერდუჯის მდინარითგან ტფილისამდე და გაჩიანამდე, რომელ არს გარდაბანი“ (გვ. 31); და კიდევ ამის წინად: „მცხეთოსმა ააშენა მცხეთა და დაიპყრა ქვეყანა ტფილისითგან და არაგვითგან ზღვამდე სპერისა“ (გვ. 20).

ტფილისი იყო საზღვარი მცხეთისა და ხუნანის სასპასვეტოებისა. გრდანი (გლდანი), ლილო, მარტყოფი ხუნანამდე იწოდებოდა გარდაბანად. და ამ გარდაბნის მხარეს იყო (და არის) ნაწილები ტფილისისა ისანა, კასა და შემდეგში კუკიატ.

ქართლის ცხოვრებაშივე ვკითხულობთ: „მოვიდეს სპარსნი სომხითს და მოაოხრეს. შემოვიდეს ქართლს. სპარსთა ერისთავმა ააშენა ტფილისი კართა შორის ციხედ მცხეთისა“. ვარაზ-ბაკურ მეფემ (379—394 წ.)

*) ნუ გვეუცხავთა ზნაფინციალური სიტყვები. აი იუყნდა მეგრული „წყარი“, რამელიც ნიშნავს წყალს. ჩვენებური „წყარო“ და მეგრული „წყარი“ ერთი და იგივეა.

სპარსთა ერისთავს ხარკის ძლევა აღუთქვა. და ამის შემდეგ სპარსებმა მეფეს გადასცეს „ციხე ტფილისისა“ და წავიდნენ“ (ქ.-ცხ. გვ. 106).

ამ დროითგან ტფილისს, როგორც სტრატეგიულს სიმაგრეს, ემატება მნიშვნელობა. სპარსნი საქართველოს ასაოხრებლად რომ მოდიან, პირველად სცდილობენ ფეხი მოიკიდონ ტფილისში.

ვახტანგ გორგასლის პაპის დრომდე ქართლი სპარსთა ერისთავის „განსაგებელი იყო“ (გვ. 108), ხოლო ეს ერისთავები განაგებდნენ აგრეთვე რანსა და მოვაკანს (იქვე). ქართველთა მეფეები ებრძოდნენ მათ და ერთ-ერთ ამ ბრძოლაში მოაზრდა ტფილისიც. ხოლო ვახტანგი რომ ტახტზე ავიდა, სპარსთა ყაენი კვლავ შემოესია საქართველოს. იბრძოლეს დიდხანს. მეფე გამაგრებულ იყო მცხეთაში. „ქართლის ცხოვრება“ ამბობს (გვ. 134): „ოდესმე განვლიან ფონი მტკვრისა და შეიბნიან ფონსა ზედა ტფილისისსა, და რომელსამე დღესა მათ სძლიან და რომელსამე მათ“. ბრძოლა მოკრიგებით გათავდა. ორნივე მეფენი შეიყარნენ „ველსა ზედა კაღისსა, ხოლო ტფილისი საფუძლი და კალაცა მოაზრებულ იყო მაშინ“. მეფეებმა ერთმანეთი მოიკითხეს და გადასწყვიტეს, რომ „ორთავე ერი (სპარს-ქართველნი) თავ-თავის სჯულსა ზედა გარდაუკალ დაშთეს“.

ამის შემდეგ გავიდა რაოდენიმე წელიწადი და ვახტანგი შეუდგა გაოხრებულ ტფილისის შენებას. „მეფე აშენებდა ქალაქსა ტფილისსა და საფუძველი ოდენ დაედვა“ (გვ. 146), რომ ყაენმა, ხოსრო I-მა (გამეფდა 531 წ.) მოციქულის პირით შემოუთვალა: „მოკვდა მამა ჩემი და მეფედ მყო მე ერმან მისმან... მოკალ მე წინაშე შენსა და შენ წარმიქვდვ ჩვენ შესვ-

ლასა ჩვენსა საბერძნეთს და მომეც ასული შენი ცოლად“ (იქვე). მეფემ უარი შეუთვალა. ყენი გამოემართა საქართველოსკენ. განჯით გადმოვიდა ივრის ხეობაში. მოაოხრა ქიზიყი, ველისციხე და იორზედ დადგა. ვახტანგი გამაგრდა უჯარმაში. მტრები სასტიკად შეიბნენ იორზედ. ვახტანგმა ყენს მოუკლა შვილი და გაუწყვიტა მრავალი მეომარი, გარნა თვითონაც დაიჭრა. ყენი იორზედ ველარ დადგა და რუსთავს მივიდა. იქითგანაც აიყარა, მოაოხრა ტფილისი, არმაზის არემარე და სამცხით კარნუ ქალაქს (არზრუმს) წავიდა. იგი შიშობდა ბერძენთა იმპერატორი არ. შეჰსეოდა უპატრონოდ დარჩენილ სპარსეთს.

მაშასადამე, უწინარეს ჟამს ტფილისი ყოფილა სოფელი, შემდეგ იგი ციხე-სიმაგრედ შექმნილა (379 წ.) და მერე ქალაქად ვახტანგ გორგასლის დროს*).

ვახტანგის შვილი დაჰი სცდილობდა გაედიდებინა ტფილისი. მან „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი და, ვითარ ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“. (ქართ.-ცხ., გვ. 150). „და დაჰის დროსვე ტფილისს კაცნი დასხდებოდეს და მათ წმიდაჲ ეკკლესიაჲ (სიონი) აღაშენეს“ **).

მეფე ბაკურის დროს საქართველოს თავს დაატყდა დიდი უბედურება: სპარსთ თვისი უფლება დაამკვიდრეს ქართლსა, სომხითსა, სივნიეთსა და გუასპურაგანს და

*) ვახტანგ გორგასლის ცხოვრება, საქართველოს ისტორიის მეგლეკართაგან ქრონიკონის არქუის კამო, ზღან-რულ აზიად მიაჩნიათ „ქართლის ცხოვრების“ მტკებს. მისი ისტორია საკმაოდ გამორკვეული გვაქვს და ცალკე დაუბეჭდავთ.

***) სიძი ქრ. ე. თაყაიშვილისა, გვ. 30.

ბაკური რომ მოკვდა, სპარსელებმა ქართველებს არ მისცეს ნება ჰყოლოდათ თვისი შეფე. ამიტომ ბაკურის შვილნი გამაგრდენ კახეთის მთიულეთს და მათნი მონათესავე მფლობელნი კლარჯეთის კლდეებში. ამასთანავე თვისთვისად განდგნენ ერისთავნი და ხარკს აღწევდნენ სპარსთა მეფის ორმუზდ IV-ის (579—591 წ.) შვილს ქასრე II ამბარვეს (591—628 წ.), რომელსაც ეპყრა რანი და მოვაკანი. ამ უბედურ დროს „მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემცირდებოდეს და კალაჲ განდიდებოდა“ (სამი ქრ., გვ. 34).

შემდეგ ამისა საქართველოს ტახტი რომ იპყრა გურამ ბაგრატიონმა, „ტფილისის მკვიდრთ იწყეს ეკკლესიის გება. ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერისთავნი“ *) (სამი ქრ., გვ. 34). ქართ.-ცხ. გვ. 164). „გურამმან გმნაახლა საფუძველი ტფილისის სიონისა, ხოლო შემდგომად გურამისა განასრულეს აღშენებაჲ ტფილისის სიონისა: ნახევარი ერთმან ვინმე ქვრივმან დედაკაცმან და ნახევარი ყოველმან ერმან“.

სტეფანოზ I-ის ჟამს ტფილისი უკვე ისეთი დიდი და ვრცელი ქალაქი იყო და ისეთი ძლიერი ციხე ჰქონდა, რომ იგი იტევდა დიდძალს ზალხსა და ჯარს, და შეეძლო კარგა ხანს გაჰმაგრებოდა ძლევა-მოსილს მტერს—საბერძნეთის იმპერატორს ერეკლეს. სომხის

*) სუმბატის ქრონიკაში სწერთა: „გურამისა—ზე ტფილისის მკვიდრთა ეკკლესიისა გებაჲ იწყეს, რომლისა ნახევარსა ყოველი ერი აშენებდა და ნახევარსა ერთი ვინმე დედაკაცი“ (სამი ქრ., გვ. 45). თეიმურაზის წარანტით, „გურამისა განაახლა საფუძველი ტფილისის სიონისა“ (იქვე, გვ. 46).

მწერალი უხტანესი ამბობს, რომ 595 წ. უკვე ტფილისის იყო უდიდებულესი სატახტო ქალაქი საქართველოისა, იგი იყო სასწაულებრივ შენებული, საუცხოვო და შესანიშნავი *).

ამავე დროს სპარსეთში მეფობდა იგი ქასრე II ამბარევი, რომელსაც მომხრეობდა სტეფანოზი. მიზეზი სპარს-ბერძენთა ომისა ის იყო, რომ ქასრემ დაიპყრო მთელი მცირე აზია და ეგვიპტე, გაჟლიტა 90,000 სული ქრისტიანე და თვით საბერძენთსაც მუქარა შესთვალა. მანმა და ძლიერმა ერეკლე იმპერატორმა დიდძალი ლაშქარი გადმოსხა მცირე აზიას და ზედიზედ დაამარცხა ქასრე. მერე იგი წამოვიდა ალბანისაკენ და დაიწამთრა მულამს (625 წ.). გზა-და-გზა მან შემუსრა ცეცხლის-მსახურთა ტაძრები. ქრისტიანე ერნი სიხარულით ეგებებოდნენ ერეკლეს. მეორე წელიწადს იგი შეესია სპარსეთს და თავზე კაკალი დაამტვრია მტრებს; მაგრამ შიგ შუაგულს სპარსეთში შესვლა ვერ გაბედა, უკან დაიწია, გამოვლო ტიგრ-ეფენატის ხეობანი და თაზისს მოვიდა და შეიერთა ხაზართა ლაშქარი და მათი ხაყანი ზიბელი, რომელსაც თავის ასულის ევდოკიას სურათი აჩვენა, რადგან იგი იმპერატორს სიძედ უნდოდა. ერეკლე და ზიბელი მოადგნენ ტფილისს. აქედგან ერეკლე 70,000 მეომრით შეესია სპარსეთს, დაამარცხა ქასრე, რომელიც გადააყენა მისმავე შვილმა სიროესმა და თვითონ გამეფდა. გაქცეული ქასრე შეიპყრეს და ციხეში ამოჰხადეს სული.

ამ ამბებს, მოთხრობილს მსოფლიო ისტორიკოსის ჰიმპონის მიერ (ტ. 4, გვ. 509—524); უფრო დაწვრი-

* Собр. свѣд. о Кавк., т. VI, стр. 271.

ლებით გადმოგვცემენ ქართველთა და სომეხთა მემკვიდრეობისა.

ქართლის ცხოვრებით, სპარსთა მეფე ქასრემ რომ დაიპყრო მცირე აზია და იერუსალიმი და წარიტაცა „ძელი ცხოვრებისა“, მაშინ სტეფანოზი განუდგა ბერძნებს და მიემხრო ქასრეს. იმპ. ერეკლე დიდის ჯარით წამოვიდა პირდაპირ საქართველოსკენ და შემოვიდა სამცხეს, მოვიდა აწყვერს და თავიანთ სცა ამ ხატსა, „რომელი წმ. ღვთის-მშობელს გამოესახა და მიეცა მოციქულის ანდრიასათვის და მას მოესვენა და დაესვენებინა მცირესა ეკდერსა შინა აწყვერს“ (ქართ.-ცხ. გვ. 166). სტეფანოზს გაემაგრებინა ციხე-ქალაქი და მტერს მოელოდა ტფილისში. კეისარმა გამოგდო ქართლი და მოადგა ქალაქს. სტეფანოზი, „მხედარი ქველი და შემმართებელი ღვთა-ყოველთა გამოვიდის კართა ქალაქისათა და ებრძოდის ბერქენთა“. ერთს შეტაკებაში დასპრეს სტეფანოზი და მოჰკლეს. ერეკლემ აიღო ტფილისი, ხოლო ციხის-თავი გაუმაგრდა მას და მალე დგან შემოჰყვილა; „ვაცისა წვერნი გასხენ და ვაცბოტისა კისერ გაქვს“. ერეკლე ფრიად განრისხდა და სთქვა: „ამ კაცმა ბასრობით მიწოდა ვაცბოტად, გარნა არა არს მისი სიტყვა ცუდ“. მერე მოატანინა წინასწარმეტყველის დანიელის წიგნი და ამოიკითხა შემდეგი ადგილი: „გამოვიდეს ვაცი დასავლისა და შემუსრნეს რქანი ვერძისა აღმოსავლისანი“ *). ამ წინასწარმეტ-

*) მატბერდის კრებულში სწერია: „ესმა ციხისთავმა დასავლეთ ტფილისისათა შეფესა ჭერაკლეს ვაცბოტობათ“ (სამი ქრ., გვ. 35), ხოლო სუმბატის ქრონიკაში: „...გასხენ წყნის ვაცისანი და ვაცბოტისანი“ (იქვე, გვ. 46). სუმბატის

ყველგამგაახარა კეისარი და იმედი მისცა, რომ გამარჯვება მას დარჩებოდა. მაგრამ რადგან თვითონ ეშურებოდა სპარსეთში შესასვლელად, ამიტომ მოიწვია ბატონიშვილი ადარნასე, ერისთავი კახეთისა, მას მისცა ტფილისი და მთავრობა ქართლისა და უბრძანა აეღო ტფილისის ციხე. ადარნასეს შემწედ უნა ჯიბლა და თვითონ წავიდა გარდაბანს. ადარნასემ და ჯიბლამ გატეხეს ციხე ქალაქისა და დაატყვევეს ციხის-თავი, რომელსაც პირი გაუყვს დრაჰკანით, მერე ტყავი გაჰბადეს და მიაწიეს ერეკლეს გარდაბანს.

აქვე დავუბრძანებ ცნობას ამავე საგნის შესახებ კალანთ კათვანიდან, რადგან ეს მემატთანე იძლევა ზოგიერთ წვლილს, რომელსაც არ იხსენიებენ სხვა წყარონი.

ჩრდილოეთის კავკასიის მთიულნი თავის ხაყანის ჯიბუს წინამძღოლობით არბევდენ მეზობლად მდებარე ქვეყნებს. ერეკლემ ზავი შეჰკრა ჯიბუსთან და მოიწვია იგი წინააღმდეგ ქართველთა. ამის შემდეგ მჭვინვარე მდინარის ტალღამ გადმოხეთქა და მოედვა საქართველოს; მტრები შემოერთყნენ და მიესივნენ გაყვინიზებულსა, სააღებ-მიცემოსა, სახელოვანსა და დიდებულ ქალაქ ტფილისს. შეიტყო-რა ყოველივე ესე იმპერატორმა ერეკლემ, შეაგროვა ყოველნი ძალნი თვისის ძლიერებისანი და დაუყოვნებლივ მოვიდა თავის მოკავშირესთან. მათ ძღვნები შესძლვნეს ერთმანეთს და მეტად გაიხარეს. აქ უნდა გენახათ შიში და ზარი იმ კაცთა, რომელნიც შემწყვდელნი იყვნენ ციხეში;

ქრ. აღმოსავლეთის ვატი დასავლეთისა და შემუსრნეს რქანი აღმოსავლეთისა ვერძისანა“ (იხ. დაბადება, დას., თ. 8, გვ. 3—6).

უბედურება უბედურებაზედ ატყდებოდათ. შეიტყო-რა ხოლმე (ქასრე II-მ) ორთა ხელმწიფეთა მოსვლა, იერიშის მიტანამდე მოაწია შემწყვდელულებსა და ქალაქს ხელოვანი და მანე მებრძოლი, თვისი სპასპეტი შარვაზაგა და მასთან 1000-მდე რჩეული მხედარი თვისთა ამალის კაცთა და დარაჯთაგან. ქალაქის მკვიდრთ, დანინახეს-რა მათდა მეშველად გამოგზავნილნი ძლიერნი და ხელოვანნი მეომარნი, გამხნევდნენ და დაცინვა დაუწყეს ორთავე მეფეებს. თუმცა იგინი ხედავდნენ უამრავ ლაშქრობას ჩრდილოეთისას და დასავლეთისას, რომელნიც მთებსავეთ ჩასდგომოდნენ ქალაქს გარეშემო; აგრეთვე ხედავდნენ ოთხთვლებიან მანქანებს და სხვა ფილაკავნებს, (გამოგონილს რომაელთა ოსტატებისაგან), რომლებითაც იგინი ნიშან-ამოდებით სტუკორცნიდნენ ციხის კედლებს და აყრევინებდნენ დიდრონ ქვებს; თუმცა იგინი ხედავდნენ დიდრონსა ნავტიკებს, გატენილებს ქვითა და ქვიშით, რომლებითაც მტრები აგუბებდნენ მტკვარს და წყალს ქალაქში აბრუნებდნენ, გარნა, მეუხედავად ამისა, იდგნენ უშიშრად, ერთ-ერთს ამხნევებდნენ და მტრების მიერ დანგრეულ კედლებს ხელახლა აშენებდნენ და ამაგრებდნენ. ორივე მეფის ლაშქარი რომ დაძაბუნდა, უკუქცეულ და ქანც-გაწყვეტილ იქმნა, და არა მცირედი რიცხვი მათის ქვეითის ლაშქრისა გასწყდა ბრძოლაში. მეფეთ დაიწყეს თათბირი და ამბობდნენ: „რად უნდა დავლუპოთ ჩვენი ჯარი; მართალი არ არის განა, თუ შევკარით ძლიერი, მისს სახლსაც წარვსტყვენით, ვითარცა გესურს. მაშინ დიდმა და მოსისხლე იმპერეკლემ მოისაზრა და მოახერხა, თურა უნდა ექმნათ, და უთხრა კაცსა, მისდამი საშველად მოსულსა: „დაბრუნდი ჯარითა შენითა მშვიდობით

ქვეყანასა შენსა ამ წელიწადსა, ვინაიდგან ვხედავთ მოღალატეობასა შენსა. შენ ძალ არ გიქს სიცხესა ამა ზაფხულისასა მიაწიო ასურეთის ქვეყანამდე, საცა არის სპარსეთის დედა ქალაქი ტვიგრისის მდინარეზედ. მეორე წელიწადის დადგომისას, გაივლიან-რა ცხელი თვეები, დაუყონებლივ მოდი აქავე და ჩვენ შევასრულებთ ჩვენს სურვილს. მანამდე მე არ დავიშლი ბრძოლას სპარსეთის ხელმწიფესთან და არ დავაცდი თავზარი არ დავცე მისთა ქვეყანათა და ქვეშევრდომთა, და მანამდე ვიხმარ ეშმაკობას, ვიდრე მას არ მოჰკვლენ მისინივე“. ქალაქის მკვიდრთ შეიტყეს-რა, რომ მტერი დაღალატულან და უკუნქცევა განუზრახავთ, უმეტესად გაგულისდნენ და თავისივე დასალუბავი თამაში მოიგონეს: მოიტანეს დიდი გოგრა, გამოსახეს მასზედ სახე გუნთა მეფისა,—ალაბი სიგრძით და ალაბი სიგანით; წამწამების მაგიერად გაუკეთეს რაოდენიმე მოკვეთილი ტოტი; წვერის ადგილი გაატიტვლეს საზიზღრად; ნესტოები წყრთის სიგანისა გაუკეთეს, ტუჩზედ აქა-იქ ჩაუტრქეს ბილი. განა ვის შეეძლო ეცნო იგი (მახინჯი)! მოიტანეს ის და დასდეს ციხის კედელზედ პირდაპირ მტრისა და ყვიროდნენ: „აი, თქვენი ხელმწიფე, დაბრუნდით და თაყვანი ეცით მას, ეს ჯებუ ხაყანია!“ და ხელში იღებდნენ ლახვრებს და სჩხვლევდნენ და ჰგმირავდნენ გოგრას; ასრევე დასცინოდნენ და ყბად იღებდნენ მეორე მეფესაც, რომელსაც გაჰკიოდნენ: „შენ ხარ საძაგელი და მამათმავალი“. ამის გამგონე მეფეები ბრაზით სკდებოდნენ, შრისხანებდნენ, ჯავრს გულში იკლავდნენ, თავს აქნევდნენ და ფიცულობდნენ, რომ ყველა თვისს ქვეშევრდომებს ამოსწყვეტენ, და ჯავრს კი არ შეარჩენენ მტერს იმ შერცხვენისათვის,

რომელიც მიაყენეს მათ. და ორნივე მეფენი გაბრუნდნენ და მუქარით წარვიდნენ. (გვ. 107—109).

(ქასრეს მოკვლის შემდეგ)... უცბად მოუბერა ძრიელმა ბორიამ და ეცა დიდსა აღმოსავლეთის ზღვასა. გამოვიდა ველური ჩრდილოეთის ნადირი (ქაზარველნი და მათი მეფე) სისხლის მწოველის თავის შვილით შადითურთ. მან უწინარეს ყოვლისა პირი თვისი მიუბრუნა საქართველოსა და ქალაქ ტფილისს, და მასში წინანდელ ვაშკაც კაცთაგან არავინ დაუხვდა და ჰპოვა მოხერხებული დრო მაგიერი მიეგო მისის გაწბილებისათვის. როდესაც იგი გარს შემოერთყა ქალაქს და ბრძოლით შეავიწროვა მოქალაქენი, მაშინ ესენიც თავს დაესხნენ მას და გამწარებულად იბრძოლეს ორი თვე, თუმცაღა ამაო იყო მათი ბრძოლა წინააღმდეგ მოწვენიულის სასიკვდილო გარდაწყვეტილებისა. შიში მათის სისხლის დაქცევისა, რომელიც უკვე მოვლინებულ იყო, ფრიად ჰქენჯნიდა მათ. მაშინ დაიღრიალა საშიშარმა ნადირმა, ტყვე ჰყო და ანუ წყალსა შინა დაახრო მრავალნი მდაბიონი, ტყენი აღავსო ნადირითა და ჯარი თვისი ნაძარცვით. იძრეს მახვილნი თვისნი და ერთად მიესივნენ კედლებს და მთელი ეს სიმრავლე აირია, გადალახა ართმანერთი, ამაღლდა კედლებსა ზე, და შავმა ჩრდილმა დაჭთარა უბედურნი მკვიდრნი ქალაქისანი. შემაერთებელნი კავშირნი დასწყდათ, მკლავები დაუძაბუნდათ; იგინი დამარცხებულ იქმნენ, განშორდენ კედლებს, გარნა ბევრნი მათგან, ვითარცა ჩიორანი, მომწყვდეულნი მონადირეთა გალიაში, ვერ მივიდნენ თვის სახლებში, რომ მიეტანათ თავზარდამცემი და სამწუხარო ამბავი და ებრძანათ თავიანთ საყვარელ ცოლებსათვის დამალულ იყვნენ და ანუ

ეზრუნათ ნაშობთა თვისთათვის. მშობელთა არ ეცალათ
ფიქრათ შესახებ თვისის მშობლიურ მოვალეობისა.
პირიქით, ერთურთს ეჯახებოდნენ და სცდილობდნენ
თავშესაფარი ემოვნათ სახლთა სახურავებზე ანუ განჯი-
ნებში. გარნა მრავალნი ჩაიმაღლნენ წმ. ეკკლესიათა
აკლდამებში და მიეყრდნენ წმიდათა წმიდანის კვარ-
ტლებეს. ოხვრა და გმინვა დედათა ისმოდა ისე, ვი-
თარცა ზღვილი ურიცხვ ცხვართა ფარისა. მათ ფეხ-
დაფეხ მისდევდნენ მომკალნი უწყალონი, რომელთა
ხელნი რუებრ ადენდენ სისხლს, ხოლო ფეხნი სკყლეტ-
დენ წაქცეულთა გვამებს. როდესაც შესწყდა ხმაურობა,
გმინვა და კვნესა და როდესაც აღარც ერთი აღარ
დარჩა ცოცხლად, მაშინ მხოლოდ სცნეს მტერთა, რომ
მათნი მახვილნი გაძლნენ. მაშინ მოიქვეანეს ორნი მმარ-
თელნი, რომელთაგან ერთი იყო სპარსთა მეფის მო-
ხელე და მეორე ქალაქის ადგილობრივი მკვიდრთაგანი,
ქართველთა მთავართა შთამომავალი. შეიპყრეს იგინი
და მიჰგვარეს მეფე ხაყანს და ამან უბრძანა თავისია-
ნებს თვალები დაეთხარათ ტყვეთათვის, რადგან მათ,
მეფის გამოსაჯავრებლად მისი სურათი გამოსახეს უთვა-
ლებლად, და შემდეგ იგინი დაახრჩო დიდის ტანჯვით,
და გააძრო მათ ტყავი, რომელიც გამოაქნევინა და
გაავსებინა თივით და ჩამოჰკიდა ციხის კედლებზე.
მტერმა გაძარცვა მთელი ქალაქი, საყდრები და სახლე-
ბი, შეაგროვა დიდძალი და უთვალავი ტალანტი ოქრო
და ვერცხლი და წავიდა თავის ქვეყანაში, ხოლო თვი-
სი შვილი შადი წარგზავნა ალოვანიას (ალბანია) (იქვე,
გვ. 119—120).

საზართა მეომარნი, ტფილისის დარბევის შემდეგ,
ისე გამდიდრდნენ, რომ ხმარობდნენ მხოლოდ „ვერცხ-

ლის ფიალებსა და დოსტაქნებს, ოქროთი დაფერი-
ლებს“ (იქვე გვ. 126).

30460

ჯერ ყველა ეს ამბები არც კი დაწყნარებულიყო, რომ არაბები შემოესივნენ მცირე აზიასა და იქიდგან სომხეთსა და საქართველოს. ქაზარეველნი და საქართველოს ერნი ამაოდ ებრძოდნენ არაბებს. მოავიას ბრძანებით ჰაბიბი, მოსლემას შილი, 638 წ. იჭერს დოვინს, ნახჭევანს, ვაია-ძორს და ტფილისს, საცა აღენებს მაჰმადიანთა მეციხოვნეთ. ტფილისი არაბთა მოხარკე ხდება. იგივე არაბნი იპყრობენ ხუნანს, გარდაბანს, სამხეს და შავშეთს. 717 წელს საქართველოს იმონავებს იეზიდი, მოადგილე ხორასნის მმართველის სულეიმანისა. 731 წელს ხალიფა ჰიშამი, ნაცვლად თანის ძმის მოსლემისა, მუდართმთავრად კალკასიაში წინაგს მერვან ბენ მოჰამედს (მურვან-ყრუ). ამავე წელიწადს (731 წ.) ხაზარნი აოხრებენ ტფილისს. ამის მიუხედავად შეიქმნა არაბთა მოწამის შიენიერი ასული შუშან, ამ შუშანის ცოლად შერთვა მოინდომა ქაზარეველთა ხაყანმა და თვისი სურვილი განუცხადა არაბთა შვილებს იოანესა და ჯუანშერს. ამათ უარი შეუთვალეს, რადგან „არა ინებეს შევონება დისა, თვისისა წარმართისაგან“. ხაზართა მეფემ იწყინა. თვისი სპასპეტი ბლუჰან დიდის ჯარით ჩამოგზავნა კახეთს, საცა ერთს ციხეში შეფარებულ იცნენ ჯუანშერი და შუშან. ციხე მტრებმა აიღეს, დაატყვევეს ორთავე ბატონიშვილნი, წამოვიდნენ და დაეცნენ ტფილისს, რომელიც შემუშრეს საფუძვლითურთ 731 წ. და დარიელისკენ გასწიეს. შუშანმა წარმართის ცოლობას სიკვდილი ამჯობინა. ბეჭედში აქენდა სამსალა. დარი-

მისივე
იქვე მოხდა

ელას რომ მიაწიეს, ამოწოვა სამსალა და მოკვდა.

შემდეგ ამისა მურვან-ყრუ შედის კახეთში, ამარ-
ცხებს აღანებს 735 წ. ხაზარებს 737 წ. და ლე-
კებს 739 წ. (ვახუშტი, გვ. 114, შენ. 1).
ამავე დროდგან შემოდის საქართველოს სახელწოდება
ჯურზ, ჯორჯან.

786 წ. 6 იანვარს ქალაქ ტფილისს დაედგა ნა-
თელი წმ. აბოს მოწამებრივის გვირგვინისა. ამ რიცხვს,
დღესა პარასკევსა, არაბთ საპრობილითგან გამოიყვა-
ნეს აბო, ურმით მიიღვნენ მეტეხის ციხის ძირს, ავ-
ლაბრის მეორე ხიდთან, „ადგილსა, რომელსა ეწოდე-
ბის სალოდებელ, რამეთუ მუნ არს საფლავები კაცთა
მის ქალაქისათა და მუნ გარდამოიღეს იგი ურმისა მისგან
და დადვეს იგი ქუჩყანასა და მოიღეს თიქა და შეშა და
ნავთი და დაასხეს გუჟამსა მას ზედა წმიდასა.“ და აღაგზ-
ნეს ცეცხლი და დაწინეს ხორცი მოწამისანი ადგილსა
მას, რომელ არს აღმოსავლეთით ციხესა ქალაქისა და
რომელსა სადილეგო ჰრქვიან, პირსა ზედა კლდისასა,
კბოდესა მტკვრისასა, რომელი განვლის აღმოსავლეთით
ქალაქსა“. (სამოთხე, გვ. 346).

აშოტ კურატპალატის ეამს (787--826 წ.) რაო-
დენათმე მოუძღურდნენ არაბნი. აშოტმა თვისი უფ-
ლობა განამტკიცა, „სახლად მისა იყო ტფილისი და
ბარდავი“ (განჯა) და „ტფილისს არლარავინ დარჩა სარ-
კინოზთაგანი, თვინიერ აღიშუაბის ძისა“.

ხოლო 788 წ. აშოტი და აფხაზთა მეფე თეოდო-
სი შეებნენ კახეთის მთავარს გრიგოლს, რომლის მომ-
ხრე იყვნენ ტფილისის ამირი აღიშუაბის ძე, მთიულ-
ნი და წანარნი. შეიბნენ ქსანზედ. აშოტმა გაიმარჯვა.
მას დაემორჩილა ქვეყანა კლარჯე შდგან ქსნამდე. მაკ-

ამო
წმინდის
წმინდა

რამ მალე არაბებით მოვიდა ხალილ იზიდის ძე ღმან ხელაქლა დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი. აშოტი გაიქცა, მაგრამ მტრემა დაამარცხეს იგი და დაჰკლეს არტანუჯის პეტრე-პავლეს ტაძარში.

ალიშუაბის ძის შემდეგ ტფილისში ამირობდა საჰაკი იმავლის ძე. მერმე მოვიდა მოჰმედ ხალილას ძე. მას არ დაემორ ილა ტფილისის ამირა საჰაკი. მოჰმედმა ქართლის მეფედ დასვა ბაგრატ აშოტის ძე და მის შემწეობით შეეჭა საჰაკს სოფელ რესას. საჰაკს შეეწინააღმდეგა კახეთიდან გარდაბანელნი. სასტიკი ბრძოლა მოხდა. ვერც ერთმა მხარემ ვერ გაიმარჯვა. მოჰმედი აიყარა და ბარდაეს წაუიდა.

ამის მტლობა ამირა მუმღმა ბაღდადელმა დიდის ჯარით გამოუწავნა ბუღა თურქი, რომელმაც ალაოხრა სომხითი და მოადგა ქ. ტფილისს, „რამეთუ არა მორჩილობდეს“ და მოჰკლა ამირა ტფილისისა საჰაკ და შემუსრა ტფილისი და დაწვა ცეცხლითა და მოაოხრა ყოველნი არენი მისნი. ამ ბუღამ თავხარი დასცა მთელს კავკასიას, მაგრამ იგი ბაღდადსვე დაიბარეს და მის ადგილას ხალილამ ამირად დასვა მოჰმედ ხალილას ძე, ამის შემდეგ ისე შიხის ძე, მერე აბრაჰამ, შემდეგ იგივე მოჰმედ, მერე გაბლუკ, რომელიც შეიპყრა მეფე გურამმა და წარგზავნა საბერძნეთს. ამის შემდეგ საქართველოს სვე-ბედი და მათან ტფილისისაც, თუმცა აქ ამირები კიდევ უფლობდნენ, დიდს წაჭმატებაში შევიდა (ქართლ. ცხ. გვ. 191).

ზემორე ხსენებულ საჰაკის მოკვლის შესახებ მემორტიანე თომა არწრუნი სწერს: *) „ამირა საჰაკს არაბთ

* Сборн. свѣд. о Кавк., т. VI, стр. 274.

შესწამეს ღალატი. არაბთ ეგონათ საჰაკი სკდილობს დამოუკიდებლობა მოიპოვოსო. ამიტომ ხალიფამ გამოკვანა სისქლის მწოველი ბუღა თურქი. არაბთა ლაშქარი მოადგა ტფილისს, აიღო იგი და ცეცხლი წაუკიდა. ცეცხლი სწრაფად აბრიალდა, რადგან შენობანი ზისა იყო. ამირა საჰაკმა წამოიხსნა წავის ტყავი, ხელში დაიჭირა კვერთხი, გამოვიდა ქალაქის იმ კარებიდან, რომელიც იყო სამშვილდისკენ მიმავალს გზაზედ, მაგრამ იგი შეიპყრეს და წარუდგინეს ბუღას. საჰაკის ცოლმა, შეიტყო-რა თვისის ქმრის შეპყრობა, მოინდომა ეშველა მისთვის. იგი მეტად ლამაზი იყო და ღღენებითა და თვისის სიმშვენეირით მოხიბლა ბუღა. მისს ქმარს მიენიჭა სიცოცხლე, მაგრამ დროებით. ბუღა ეტრფიალა საჰაკის ცოლს და მოინდომა მეუღლედ დაესვა იგი. ამიტომ მან უბრძანა თავის ჯალათებს მოეკლათ საჰაკი. საჰაკს თავი გააგდებინეს. შემდეგში ბუღა მოკლულ იქმნა საჰაკის ცოლის მიერ“.

არაბებმა თვისის მფლოპელობის უამს ფრიად შებღალეს ზნეობა ტფილისის მკვიდრთა. თ. არწრუნი ამბობს, რომ უადგილოდ მიმანია წერილობით აღვნიშნო ყველა უსამართლობა ამ ქალაქისა და მისნი ბოროტებანი, რომელნიც გარდაემეტა სოლომისა და იერიქოსას. (იქვე, გვ. 274).

არაბთა მწერლების თქმით ტფილისს „ჰქონდა თვისი ობსერვატორია. ეს ობსერვატორია, ალბად, ციხეში, კალაში, იყო. ტფილისი კავკასიის მხრივ მესამე ქალაქად ითვლებოდა: ბარდა, დარუბანდი, ტფილისი. ეს ქალაქი შემოქმედული იყო ორის გალანით და შეფენილი იყო მტკვრის აქეთ-იქით შადლობებზე. მდინარის ერთს ნაპირას სცხოვრობდნენ „ურწმუნონი“

(ქრისტიანენი), რომელთა ტაძრების გუმბათებიდან მო-
ისმოდა ზარის რეკა; მეორე ნაპირას ესახლნენ მაჰმა-
დიანნი და მათის მიზგითებიდგან მოლოები იწვევდნენ
„მართლ-მორწმუნეთ“ სალოცავად. სახლეების ბანები
ერდო-ერდო მიყრილიყვნენ მთის ფერდობებზე. გო-
გირდიანი ცხელი წყლის წყაროები შეადგენდნენ ქა-
ლაქის სიმიდირეს. ამ ახანოებით სარგებლობდნენ მხო-
ლოდ მაჰმადიანნი. ტფილისს ჰქონდა საკმაო აღებ-მი-
ცემა. ტფილისიდან გაჰქონდათ: თაფლი, ხორ-
ბალი, ხალები, მატყლეულის ნაქსოვები, გაპენტი-
ლი ბამბა, ბარკის საქონელი და მონები“. (იქვე. გვ. 274).

ბაგრატ III-ის გამაჟრთაინებელას ჟამს (980—1014
წ.) საქართველო მეტად ძლიერდება: მემატიანის სუმ-
ბატის (მე-XI საუკ.) სიტყვით (სამი ქრ., გვ. 65), ბაგ-
რატ „ეუფლა ტაოს, მამულსა თვისსა, და დაიპყრა
ყოველი კავკასია თვითმპყრობელობითა: ჯიქეთიდგან
ვიდრე გარანგეთამდე, ხოლო ადარბადაგანი (ადრიბე-
ჟანი) და შარვანი (შირვანი) მოხარკე ყო სომხითისა
ხელმწიფებითა და... მოიყუანა კლარჯეთის მეფენი
სუმბატ და გურგენ, პატიმარ-ყუნა იგინი ციხესა შინა
თმოგვისასა და აღიხუნა ქუეყანანი მათნი“. ტფილისის
ამირად მარტო აღრილი-ლა დარჩა წინანდელის ამი-
რობისა.

1038 წ. ბაგრატ IV-მ აღყა შემოარტყა ტფი-
ლისს. ქალაქის მკვიდრთ გაუჭირდათ შთაკეტილ ქა-
ლაქში ცხოვრება და განიზრახეს ქალაქის კარები გაე-
ლოთ მეფისათვის. ტფილისის ამირმა გააკეთებინა ტი-
ვები, რომ გაქცეულიყო განჯას. მაგრამ ბოროტმა
კაცებმა შუღლი ჩამოაგდეს მეფესა და მის წარბინებულ
თჳნამოღვაწის ღიპარიტ ორბელიანის შორის. ამიტომ

ბაგრატი ამირად ტფილისისა იგივე ამირა დაამტკიცა და თვითონ განშორდა ქალაქს. მალე მოკვდა ტფილისის ამირა და მოქალაქეთ მოიწვიეს მეფე ბაგრატი და გადასცეს მას ქალაქის კლიტენი. მეფე „შევიდა ტფილისს და დაჯდა სახლსა საამიროსა და დაიპყრა კალა-ტფილისი, ხოლო ისანი არა. მოსცეს და ბრძოდნენ ძლიერად“. ამ დროს მეფეს ეწვია კახეთის მეფე ვაკი თავის ლაშქრით. ბაგრატი მათ დაუხვდა ისნის ველზედ, „ითაყვანნა იგინი და განუტყენა მშვიდობით“.

ამავე ხანებში მეტად განძლიერდნენ თურქნი, რომელთაც დაიპყრეს მთელი მკირე აზია და საქართველოს აღმოსავლეთ-სამარეთი ქვეყნები. თურქთა სულტანი ართასარანი უგრძნეულად შემოვიდა საქართველოში, დაიპყრა თრიალეთი, აიღო ახალქალაქი და ანისი. მას მიემხრნენ განჯის მთავარი ფადლონი, კახეთის მეფე აღსართანი და შემოჰყენენ ქართლს (1068 წ.). სულტანი დადგა სოფელ კარბს და მერე იქიდგან წამოვიდა, დაიპყრა ტფილისი და მისკაიკი ფადლონს, და თვითონ წავიდა განჯისაკენ. მას ჰყვანდა 500,000 მემარნი (ქართ. ცხ., გვ. 231), რომელნიც აოხრებდნენ ქართლს. მისი დაბრუნების მიზეზი ის იყო, რომ ბაგრატი შემოირიკა იგი. გაზაფხულის ჟამს აღელდა მტკვარი ისე, რომ წყალი ველარ ეტეოდა მის კალაპოტში. დიდწყლობამ წალეკა მტკვრის ნაპირები, და მტრის აქ დარწმუნო მემართავან მრავალი დაახლო. ამავე დროს ფადლონი მეტად განლადდა, გაამპარტავნდა და უსჯულო ოებას მიჰყო ხელი იწყო „ტფილისისა სიახლესა სადამე გამოკვანებასა ხელოსანთასა“. მეფე ბაგრატი მოვიდა აფხაზეთიდან და დადგა დიდგორს,

სახათხულო აგარაკს. ფადლონმა არად ჩააგდო მეფის დიდგორს დგომა, შეჰყარა 33,000 მეომარი, მივიდა ტფილისს და დადგა ველსა ისნიასა. აქ დასტოვა თვისი კარვები და თვითონ შეესია ქართლს და რბევა დაუწყო. ბაგრატმა წარგზავნა თვისი მხედრობა შესაბყრობად მტრისა. ფადლონი დამარცხდა და ტყვე-ქმნილი იქმნა. იგი „გასკეს ძელსა“ და დაიპყრეს ტფილისი, ესაცა „გამირებასა ლამობდა შიგან ქალაქს მდგომ ინმე“, ბაგრატმა ტფილისი მისცა სითლარაბას, რომელიც დმანისს იდგა და თვითონ დაისაკუთრა ციხენი: რუსთაუი, ფარცხისი, აკარანი, გრიკოლ-წმიდანი და ჭავჭავაძე და მიიღო 44,000 დრაჰკანი და დაიტევა მძევალნი (ფადლონის ძმის-წული და განჯის სამნი თავადნი). (გვ. 233). გარნა ფადლონი სულტანის მიერ წარმოგზავნილი ალხაზის შუამდგომლობით განათავისუფლდა მეფემ და გაისტუმრა განჯას. მაგრამ ფადლონმა არ მოისვენა. ბაგრატი რომ იმერეთს იყო, ფადლონი მივიდა და დაიპყრა ციხენი ჭავჭავაძე და აგარანი. განრისხებული მეფე გადმოვიდა ქართლს. მისი შვილი გიორგი დიდის ჯარით დაეცა ფადლონს, დაამარცხა იგი, მიჰყვა გაქცეულ მტერს, მიადგა განჯას, დაიპყრა იგი და „აღიღო ტყვე და ნატყვენავი ურიცხვი“ (გვ. 233).

ტფილისის აღება ციხეებიანად წილად ხვდა დავით აღმაშენებელს. პირველსავე დღეს თვისის ქალაქში შესვლისას მეფის ბრძანებით ჩამოაჭრეს 500 მაჰმადიანი. ეს მეფე გულჩვილი კაცი იყო და პატივით ეპყრობოდა ყველა ტომის კაცს, და თუ 500 მაჰმადიანი ჩამოაჭრობინა, ეს აღბად იმიტომ, რომ თავსარი დაეცა და შეეშინებინა საქართველოს მოსისლე მტერნი, რომელნიც არბევდაცვდნენ, ჟღერავდნენ და აწიოკებ-

დენ ერს, გაუმადლარ მკალსავით სძოვდნენ მის ნაცოფ-
ნაშრომს. თუ რაბამ დიდი უნდა ყოფილიყო მაშინდელი
ქართველი კაცის ზიზღი და მძულვარება მტრისადმი,
საჭიროა მოკლედ და ქრონოლოგიურად აღვსახოთ
ის ბრძოლანი, რომელიც გადიხადა მეფე დავითმა, ვი-
დრე იგი აიღებდა ტფილისს.

დავითი რომ გამეფდა (1089 წ.); მტრებს მაშინ
ეჭირათ ასისფორნი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, შავ-
შეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, ჭყონ-დიდი,
ტფილისი, მუხრანი, რუსთავი, აგარანი, სამშვილდე,
რანი, შაქ-შირვანი. მათვე ივანობის დღეს (1080 წ.)
დაეწვათ ქუთაისი, არტანუჯი და კლარჯეთის უდაბ-
ნონი.

1105 წ. მეფე დავითმა დაამარცხა განძის ათაბაგი,
დაიპყრა და შემოიერთა კახეთი.

1110 წ. აიღო სამშვილდე და ძერნა.

1115 წ. მუხნარი (მუხრანი).

1116 წ. თებერვალს კლარჯეთი ბასიანამდე და
კარნიფორამდე.

1117 წ. ციხე გიში (ნუხი) და შირვანის ქალაქი
ქალაძორი.

1118 წ. დაიპყრა რახისის (არეზის) ქვეყანა, აგრე-
თვე ლორე და აგარანი (იკლისის თვეში) და მეორე
დღეს ცის-კარი.

1120 წ. 14 თებერვალს შემუსრა თურქთა ძალი
ზოტორას, იქიდგან წავიდა და აიღო შარვანის ქალაქი
ყაბალა, მერე 7 მაისს დაიპყრა შარვანი არაბია-ლი-
ქათით ჭურდევანამდე და შიშტლანთამდე; ნოემბრის
თვეში მეფემ მოსრა თურქნი აშორნას დასევევლამეჯს
და „არა დაუტევა მოტირალი კარავთა მათთა“.

1121 წ. მარტის თვეს მეფემ ამოსწყვიტა თურქ-მანნი მტკვარსა, გაგსა და ბერდუჯს შორის მდგომარენი; ივნისის თვეში მეფემ დაიპყრა არაბია და ბარდავი (განჯა); აგვისტოს 18 სამი საათის ბრძოლაში დავით მეფემ შემუსრა თურქთა ურიკხვი ლაშქარი და დაიპყრა თრიალეთი, მანგლისი და დიდგორი.

1122 წ. მეფემ აიღო ტფილისი.

1123 წ. მაისს დაამარცხა თურქთა სულტანი და წაართვა შამახია და შემუსრა რანის სულტანი აღრუნდული; ივნისის თვეში აიღო გულისტანი.

1124 წ. მარტს აიღო დმანისი; აპრილის თვეში დაამარცხა შაბურან დარუბანდელი და წაართვა ციხენი ლასანი და ხოაზაონდი; მაისს დაიჭირა სომხეთის ციხენი გაგი, ტერონაკალი; ჭავჭავიანი, ნორიბედი, მანასგომნი, ტალინჯაქარი; ივნისს განგლო ჯავახეთი, კოლა, კარნიფოლი, ბასიანი სპერამდის და აქაურობაში დაშთენილი თურქობა მოსრა და ტყვე ჰყო; გამოგლო ბუიათა-ყური და დასწვა ოლთისი; მოვიდა და დადგა ბოჟა-ნას-წყაროზედ; აგვისტოს 23 წავიდა ანისის ასაღებად და დაიპყრა იგი.

ყველა ამ ომებზე დროს მეფემ ამოჟლიტა, დაახლოვებით, 600,000 სული მაჰმადიანი, და ამდენი კაცის ცოდვა ედება თვით მათ სულთნებს, რომელნიც დავითს დაცინვით იხსენიებდენ, „ტყვეთა მეფედ“ ჰხადოდენ, ქართველთა გვარტომის გაქრობასა და ძარიანფესკიანად ამოუდებას ემუქრებოდნენ.

შორსმხედველმა მეფემ ტფილისზე იერიში მიიტანა მხოლოდ მაშინ, როდესაც დაიპყრა მის გარეშემო მდებარე ძლიერი ციხეები და სიმაკრენი, რომელ-

ნიც ზურგს უმაგრებდენ და გაპირვეთ ეს მსკელოდ-
ნენ ხოლმე.

ამ სახით, ტფილისი განთავისუფლდა მტერთაგან
1122 წელს და 400-ის წლის მონების უღელი განაგ-
დო. ქართველთა სიხარულს საზღვარი არა ჰქონდა მის
გამო, რომ მათ დაუბრუნდათ დედა-ქალაქი, შვენიერი
ტფილისი. მტრების მფლობელობის ეს მსკელოდ-
ქართველობა დიდს შეწუხებაში იყო. მემატიანე ამბობს
(ქართ. ცხ., გვ. 254), რომ „ქალაქი სავსე იყო სისხ-
ლითა ქრისტიანეთათა; ოდესმე ჰყიან ლავლაღი და
თვინიერ მიზეზისაჲა მოსრნიან რაოდენნი, ჰყოციან
ქრისტიანენი; ხოლო ოდესმე ქარავანსა თანა შემოყო-
ლილთა თურქთა ზედა განსცნიან შემომავალ-გამომავ-
ალი ქრისტიანენი და ტყვეობად სიკვდილსა მისცნიან,
და ესრეთ ისვროდა ქვეყანა მრავალჲამ“. ესრეთი ყოფა
ქრისტიანეთა ეძინებოდა სულსა და ვითისასაო, დასტენს
მემატიანე (გვ. იგივე) და მოვეითხრობს, რომ ერთხელ
დიდი ქარავანი შემოვიდა ტფილისს. ქარავანი განჯისა
იყო. მას მოჰყვნენ მრავალნი თურქნი, მათი ნახირი
მოეფინა ავლაპრიდან ლოჰინამდე. მეფე იდგა ავლა-
ლას. 15 კაცი წარგზავნა ლოჰინს და უბრძანა მოე-
ტაცნათ და მოესრათ მტერთა ნახირი. მათ ერეჲჲყვეს.
მტრებმა შეუტყვეს. 100 თურქი მოეწია ნახირის მომ-
ტაცებელთ. სასტიკად შეიპყრნენ. ამ დროს მეფე წიგნს
ჰკითხულობდა. შეიტყო-რა ხმაურობა, წიგნი დასტოვა,
შებრძანდა ცხენზე და „მსწრაფლ“ შთაბრიალდა ვითარ-
ცა არწივი და დააბნია ვითარცა კაკაზნი, გაჟლიტა
მტერნი, რომელთაგან მცირე ნაწილმა ძლივს შეასწრო
ქალაქს.

რაც კი ქალაქში მაჰმადიანობა დარჩა, იმათ პა-

ტივით ეპყრობოდა და ვით მეფე. არაბთა მწერალი ალ-აინი ამბობს: „მაჰმადიანებმა და ვითოს სთხოვეს ქრისტიანები ჩვენთან ერთად აბანოში ნუ შემოვლენო და შეურაცხყოფას ნუ მოგვაყენებენო. და ვითმა ესრეთი თხოვნა შეუსრულა მათო. მეფე და ვითი და მისი შვილი დიმიტრი ყოველდღე მე^ეითში იარებოდნენ და ისმენდენ სამეფო ლოცვას და ყორანის კითხვასაო. მეფე უხვად აჯილდოებდა მაჰმადიანთა მოძღვრებსა და ქადაგებსო. მან ტფილისში ააშენა ქარკასლები და სადგურები მოქადაგეთა, მოლათა და მგოსანთათვის, რომელთაც ულუფასაც უნიშნავდაო. თუ ამათგან ვინმე ტფილისის დატოვებას მოისურვებდა, მეფე გულსაღვსებით ხელს უმართავდა და მგზავრებს ფულს აძლევდა. მაჰმადიანთ უფრო მეტს პატივს სცემდა მეფე, ვიდრე თვით მათნი მთავარნიო * (ვახუშტი, გვ. 185, შენ. 1).

და ვითის დროს ვის ხელში იყო ტფილისის ვაჭრობა, არა სწანს; მხოლოდ მემატიანე გაკვრით მოიხსენიებს (გვ. 249), რომ 1121 წელს, ე. ი. მაშინ,

*) ქართ. ცხ.: „აღაშენა და ვითმან ქსენანი ადგილსა შემსრგავსებულსა და შეენიერსა, რამეჲსა მანსა შეკრბისა ძმანი თვითო სსხითა სენითა განცდილნი, და მოუმზადა მათ უაგუფაივე სსხმარი უნაკლეულად და უჩვებითა და განუჩინსა შესავალნი და სადგაწნი; ხალა თვით მივიდის, მოახილნის, მოიკითხნის და აშბარს უუენის. ხავითაგუჲსა, ჭიუჲუენებდის მამებრ, სწუაღობდის და ჭნატრიდის, განამსხეობდის; მონსას სელითა მისცის მათ ცხედრებსა, სამოსლეებსა და სავკებელთა, აქრასა კმსაუფიუჲსა; განავის უაგუჲლი სსქმე მათი დიდად შეენიერად და დვთის მსახურებით“. ესრე ახსნიათებს და ვითოს მემატიანე ჯერ ისევ ტფილისის ადების წინადა.

როდესაც ქალაქი ისევ თურქმანთ ეპირათ, ტფილისისა, განჯისა და დმანისის ვაჭრებმა, დაკითხისაგან შევიწროებულებმა, შეიღებეს ზოგმა პირი და ზოგმა ხელები და წაკიდნენ წინაშე თვისის სულთნის და მიუთხრეს მას თვისი გაჭირება.

დაკით აღმაშენებელი გარდაიცვალა ტფილისში, საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს და დაასაფლავეს გელათს. (ვახუშტი, გვ. 187).

გიორგი მესამისა და მისის ასულის თამარ მეფის დროს ტფილისი დიდა წარმატებაში შევიდა, მოშენდა და ლამაზად მოეწყო. ქალაქის განდიდებასა და გაშვენებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ მეფენი აქ სცხოვრობდნენ. აქვე იყო საცხოვრებელი ბინა საქართველოს დიდებულთა, დარბაზისეულთა, სეფე-წყულთა, მოხელეთა და ლაშქართა; აქედგანვე მეფენი გაისტუმრებდნენ ხალხმე ლაშქარს დასაპყრობად სხვა და სხვა ქვეყანათა და ერთა, და ყოველი გამარჯვება მტრებზე ქალაქს ავსებდა აუარებელის სიმდიდრითა: ტყეითა, ძროხითა, აქლემ-ჯორითა, ოქრო-ვერცხლითა, თვალ-მარგალიტითა, ხალეხითა და ფარდაგებითა და სხ. და სხ. ამისა გამო ქალაქის ვაჭრობაც ფრიად გააღებულ იყო. ტფილისის მოვაჭრეთ საქონელი შეჰქონდათ შივ საქართველოს დაბა-სოფლებშიაც და მეზობლის ქვეყნებშიაც: ოსეთს, სიბაღს, ჩაჩანს, დაღისტანს, ჩერქეზს და სხვ. რომ ესრეთი დამოკიდებულება ჰქონდა ტფილისს გარეშე მდებარე ქვეყნებთან, ამას ნათელს ჰფენს ის გარემოება, რომ თამარისათვის ქმრის ჩამოსაყვანად ყოფაღეთიდან, წარუზაენეს ქალაქის მკვიდრი და დიდებულ ვაჭართაგანი ზანქან ზორაბაძელი, რომელმაც,

უეჭველია, საქართველო-ყიფჩადეთის სამხედრო გზა უფრო კარგად იცოდა, ვიდრე სხვათა.

1189 წ. თამარი აღვიდა ტახტზედ და ეკურთხა მეფედ. გვირგვინი რომ დაადგეს თამარს და ხმალი შემოარტყეს, შეიქმნა საერთო სიზარული, „ჭკრეს სპილენძ-ჭურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა და იყო ზარი და ზეიმი ქალაქსა შინა. თაყვანი სცეს, დალოცეს და აღიდეს“.

ტფილისში მეფის სასახლე იყო ისანს (მეტეხის ციხეში), რომელიც გადმოჰყურებდა მთელს ქალაქს. მკვიდრთა სახლები შეფენილი იყო მტკვრის მარჯვენისა და მარცხნის აღმართებსა და გორაკებზე. ძლიერი ციხის რელი გადავლესული იყო მეტეხის გორაკისა და მტკვრის გაღმა სოლოლაკის მთის მწვერვალებზე, საიდგანაც ჩამოდიოდა ანჩისხატის ეკლესიამდის და მტკვრამდის. სოლოლაკი, ვანქი, მთაწმინდა, ვერა, კუკია, ჩუღურეთი და ავლაბარი ციხეს გარეთ იყვნენ. სოლოლაკი გაშენებული იყო ბაღ-ვენახებით. ვერა, კუკია, ჩუღურეთი, შორეული ავლაბარი და ნავთლული ქალაქის ნახირთა საძირად ბნაფუჭვრებად ითვლებოდა. ყველა ამ ადგილებში მხოლოდ აქა-იქ მოჩანდნენ თითო-ორი ეკლესიები. კუკიის ბოლოს დიდუბში იყო მეფეთა სასახლე და იქვე საყდარის ღვთის მშობლისა. თამარ მეფემ ამ ტაძარში დაიწერა ჯვარი და აქვე გადიხადა თვისი ქორწილი, ეს მოხდა 1193 წელს.

ქორწილის დღეს დიდუბეში შეიყარა დიდძალი ხალხი, ლაშქარი, დიდებულნი, ხელის უფალნი, სამღვდლონი და საერონი. თავდარიგის მიმცემი იყო თამარის მამიდა რუსუდანი, ქვრივი ხვარაყნისა და ვერა-

ყის სულთნისა. ჯვრის წერის შემდეგ ლხინი გაიმართა „სრასა დიდუბისასა, სანახებსა ტფილისისასა. ქორწილი ქმნეს შესატყვისი და შემსგავსებული ხელმწიფობისა და შარავანდელობისა მათისა“. ერის შეჩაქცევად და გასართობად მოწვეულნი იყვნენ მსახიობნი, მგოსანნი და მუშიათნი. ერი დიდს შეებასა და ლხინს მიეცა. ჯველას უხაროდა, რადგან დღეს მათს დედოფალს ცხოვრების ამხანაგი გაუქდა, დღეს მათ მიენიჭათ ახოვანი ხელმწიფე დავით სოსლანი ბაგრატიონი. უხაროდათ ობოლთაცა, გლახაკთა და ქვრივთაც; რადგან იგინი ნუკეშინის-ცემულ და გამდიდრებულ იქმნენ; უხაროდათ მოვალეთაც, რადგან იგინი განთავისუფლდნენ იქმნენ ვალებისაგან; უხაროდათ სამღვდლოთაც, რადგან ხელმწიფე ნეფე-პატარძალმა ეკკლესიებს მიანიჭეს აურაცხელი საბოძვარი; უხაროდა ლაშქარსაც, ვინაიდან მათ ჰპოვეს საიმედო წინამძღოლი და სპასალართ-სპასალარი.

ქორწილის შემდეგ ორნივე „მნათობნი“, ორნივე „მზენი განმანათლებელნი ყოველთანი“, შემოვიდნენ ტფილისს და დასხდნენ „ტახტსა ბედნიერსა“.

ამავე ქორწინებას ასრე აღწერს საერო ლექსი:

საქართველს დედოფალი, დედა ქართველისა თამარი,
სიმშვენიერით მოსილი, ამომავალი მზის დარი,
დავით სოსლანის მეუღლე, რომელს უმშვეს მის მხარი;
დიდუბესი იქორწინა, სადაც რომ სუფდარი არი;
სადიმება გაუმართა, — მოიწვია თვისი ჯარი;
ასი სული ცხვარი დაკლა და ორასი ნიშა-სარი;
ღურჯი სუფრა გაუმალა, იქნებოდა ასი მხარი;
ქვრივ-ობლებსა უწყალობა ოქრო-ვერცხლი დიდი ძალი.

ახლა, როდესაც თამარს გამოუჩნდა პატრონი და საქართველოც დიდი ხელმწიფე, ძნელი იყო ისეთი განდგომილების მოხდენა, როგორც ესა ჰქმნა ამას წინად „ჯორის სახელ ორ-გონება“^(ს. მ. მ. მ. მ.) ყუთლოუ-არსლანმა, რომელმაც მიიბირა უაზნონი, დაიდგა „კარავი ველოსა ისანიასა, სანახებსა საგოდებელსა“, და ჰფიქრობდა აქედგან თავისუფლად და დამოუკიდებლად ემართა ერი. ამასთანავე მან მერიხემა ამირსპასალარობა და „განემზადა სომეხთა მეფისა ადგილას ლორეს დაჯდომა“. (ქ. ც. გვ. 281). თამარმა შეაპყრობინა იგი, გარნა მისნი მომხრენი ვარს შემოადგნენ ისანს და სცდილობდნენ, რათა გააშვებინონ ყუთლოუ-არსლან და არა მიუშვან ვნებად მისსა. თამარმა არ ინდომა დალუპვა „ჯორის გონება“ კაცისა და მისთა მომხრეთა, მან ორთა დიოფალთა პირით ყუთლოუს მოსთხოვა მორჩილობა. მემბოხენი დაწყნარდნენ, მოვიდნენ წინაშე თამარისა და დაკრძომით თაყვანი სცეს მას, და მისცეს პირი ერთგულებისა. ის ორნი დიოფალნი იყვნენ: ერთი ხვაშაქი ცოქელი, დედა ქართლის ერისთავის რატისა და მეორე კარავ ჯაყელი, დედა „აწ მყოფთა“ სამძივართა.

შემდეგ ამისა დაჯდა თამარი საყდართა ზედა ზეამალღებულთა და იურვა ქვეყნის საქმეთათვის და გაამწესა ვაზირნი, სპასპეტნი, ამირ სპასალარი, მეპურქლეო უხუცესი, მსახურთ უხუცესი, ამილახორი, ჩუნჩერახი (მზარეულთ უხუცესი), ერისთავნი.

დიდს ლაშქრობისას ქართველთა ჯარი შეიყრებოდა ხოლმე ქალაქსა და მის სამხრეთის მარცხ ტაპასმელამდე, ყარაღაჯამდე და ბერდუჯამდე (მდინ. დეხედა). ჯარი რომ თავს მოიყრიდა, ატყობინებდნენ თამარს, რომელიც მიბრძანდებოდა-რა სალაშქრო ბანაკს, ლო-

ცავდა ჯარს და ისტუმრებდა საბრძოლველად. ცლევა-
მოსილის ლაშქარის დაბრუნებისას თამარი უხვდებოდა
ჯარს ტახახმელასა და აგარონს. იკითხავდა ყველას
ცალკე-ცალკე და იწვევდა ქალაქში. თუ ტყვეთა რიცხვი
და დავლა-აღაფი დიდი და უზომო იყო, ყველასა და
ყოველივეს ჩაარიგებდნენ ხოლმე დიდუბის ველზედ
ტფილისიდან ავქალს-გლდანამდის და შემდეგ მათ
დასახედავად გამობრძანდებოდა თამარ დედოფალი. აი
მაგ. შანჭორის ომიდან (1195 წ.) რომ დაბრუნდა ლაშქ-
არი, მაშინ ამ დიდუბის ველზედ ქალაქის კარიდან
გლდანამდე გამოფენილ-ჩარიგებულ დაწყობილი იყო
დროშა ხალიფასი, შემდეგ ათაბაგისა, მერე ტყვენი
12,000, ავაზა 40, ცხენი 20,000, ჯორი 7,000, აქლცი-
მი 15,000, ყოველი კიდებული; ზოლო „სხვათა სიმ-
დიდრეთა და საჭურჭლეთა, ოქროთა და ლართა ვინმეცა
უძლო აღრიცხვად“. ცველა ამის დახედვის შემდეგ დაბ-
რუნდნენ ქალაქს ყოველნი მოქალაქენი, აღსავსენი
ოქროთი და სამკაულითა, მრავალ-სახე ჭურჭლითა,
თვალითა პატიოსნითა და უსასყიდლო მარგალიტითა,
ჯაჭვითა, მუხარადითა, ჰმლითა, ფერად-ფერად ნაქსო-
ვითა, ოქრო-ქსოვილითა, მრავალ-ფერ სურნელითა,
სპილენძითა. და კიდევ იმდენი დარჩა, რომ „სეფენი
აზნაურიანი“ ანაკოფიიდან გულის-ტანამდე აღივსნენ
ტყვითა რჩეულითა და საგანძურნი აღევსოთ ოქროითა
და ურიცხვითა პატიოსნითა ქვითა, ხან და ხან ტყვე
იმდენი მოჰყავდათ, რომ ტყვე კაცი იყიდებოდა ნა-
ლისა და ჩამის ფასად, ხოლო თვალი პატიოსანი იმ-
დენი მოჰქონდათ, რომ მას არა თვლიდნენ, არამედ
„სარწყავით რწყვიდნენ“.

ქალაქში მოტანილ ალაფით თამარი აშენებდა და ამკობდა სასახლეებს და ტაძრებს, დედოფალი დიდს საბოძვარს იმეტებდა პალესტინას, სინას, შაე-მთას, ათონს და სხ. ტაძრებისათვის. 1187 წ. თამარმა სულთან სალადინს შეაძლია 200,000 დინარი იმ ჯვარში, რომელიც სარკინოზთ მოეტაცნათ იერუსალიმიდგან და რომელზედაც ჯვარცმულ იყო მაცხოვარი.

თამარს ტფილისს გარეშე ჰქონდა სასახლენი შემდეგს ადგილებში: ნაჭკამაკევს (ეს სასახლე იყო სალბინო და საზაფხულო), თფლას (კახეთში), დედოფლის წყაროს (ქიზიყში), გეგუთს, ანუ ციხე-დარბაზს (ქუთაისის ახლოს), აგარანს (სომხითს), გელათს, ვარძიას (სამცხეში), თამარის-ციხეს (ბათომის ახლოს), ჯაზურს (მთიულეთში), ბოჭორმას (ფშავეთში), კოლას (სამცხეში), ცხუმს, ფცხეს (აბასთუმანი), ბეთანიას (ტფილისის ახლო), საცა თამარმა ააშენა ტაძარი, რომლის „გასაოცარი ქანდაკება ამტკიცებს, თუ რა მაღალ ხარისხამდე იყო აღყვანილი მაშინდელი საეკლესიო ხელოვნება“, ამბობს ბაქრაძე. *) აი როგორ აგვიწერს თამარის სასახლეს მისი თანამედროვე შავთელი:

„თუ ვუქო სრანი,
მე ამას რანი,
გავლა-ვანისა შემკულობანი,
მტილ-სამოთხენი,
თვალთ სამ-ოთხენი,
ზედ ავაზანთა შექმნულობანი,
კართა სტოვანი,
ერთა სტოლანი,
იპპოდრომისა განხმულობანი,

*) ვახუშტი. გვ. 218.

სახმრად ლანკანთა,
თანა პინაკთა,
ბადახშნით ხელ-ჰყვეს შექმნულობანი.
ტახტ-საჯდომელნი,
მკაჟკამებელნი,
სარდიონითა ხსურუზმს შემკულნი,
მისაყრდნობელნი,
ძნელ-საცნობელნი,
სამოთხით ნაძღუნი თვით უდნობელნი;
ოქროსვერცხლებრივ,
ჰბრწყინავს ცეცხლებრივ,
კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი;
ბიგრილიონით,
ლიგვრილიონით
ურთიერთობით შორის შთათხილნი.
...გვირგვინოსანსა,
პორფიროსანსა,
უხდების ჰყრობა სკიპტრისა ხელსა,
ვინც იწყოს რიცხვი,
იქმნას ურიცხვი,
გოარი მათგან დანათვალითა,
რიყე თუალისა,
წინ ნათაღისა,
წყალნი მგზებარობს შიგან ალითა;
ჰსიანს მარგალიტს,
არ თუ ალიტი,
ოდენ ბურთისა საბურთაღიითა;
აქუს ზარდახიანი,
მას ხე-ბაღიანი,
ლუსკუმებრ მათთვის დასაკრძალითა.

იაგუნდისა, სხუა რად უნდისა? ჯამები იყვის ლალ-
ფირუზისა,
იყვის ქურჭელთა, სხუათ. უცხო ფერთა, სიმრავლით
დება თვით ურიცხვისა;
ბევრად ძეს გორი, ერთა საგორი, ზოდი ოქროსა,
მისგან თლილისა;
ისმის მგოსანთა, ვით საფირონთა, ხმანი ებნისა და
წინწილისა.
გუნდ მწყობრი დასი, მას ბევრ ათასი, ჰყავს დიდებულ-
თა დიდ-გვარ თავადთა.
...თვით ბჭეთა ბჭედი, მტკიცე ბეჭედი, მეწდე სიტყუათა
სიმართლისათა,
...სწავლის მოძღუარი; საშვებლის ღვარი, სიწმინდისაა
ცხოვრების თვალი...
ჰსჯულისა ლარი, ქვეყნისა ლარი, გამდიდრებული ფრი-
ად ყოვლითა.
...არ გასტეხს ფიცსა, თვით დანამტკიცსა; ჰე ჰედ
იყოს ანუ თუ არად.
ერი რჩეული, ნიჭთა ჩვეული, მისგანვე იქმნეს კეთილ-
სახმარად“...

თამარიკა და მისი მამაც გარდაიცვალნენ ტფი-
ლისში. გიორგი მეფემ რომ მიიძინა საუკუნოდ, მაშინ
თამარი ისნის სასახლეში მარტოდ მარტო იყო, ხოლო
მისი მამიდა რუსუდანი, თამარის გამზრდელი, იყო
სამშვილდეს. დიდებულნი და პატრიარქი წავიდნენ
და მოიყვანეს რუსუდანი. სასახლეში რომ შემობრძან-
და მამიდა, თამარი დახვდა მეტად დალონებული და
ვაებით მტირალი. დაიტირეს მეფე და იგლოვეს ერთს
წელიწადს „ბნელსა შინა მჯდომარეთ“.

თამარი ნაქარმაგვეის სასახლეში იყო, რომ უამო-
ანდა რალაც სენი, რომელმაც ლოგინად ჩააგდო. იგი
ტახტზე დააწვიანეს და მოიყვანეს ტფილისს, ხოლო
აქედგან წაიყვანეს აგარანს მაგრამ ვერც ჰავამა და
ვერც მკურნალებმა ვერა უშველეს-რა. თან-და-თან
სენი უძლიერდებოდა. იგი ისევ ქალაქს მოიყვანეს და
აქ გარდაიცვალა „მზე ქართველთა“ 18 იანვარს 1213
წელს. შეიტყო-რა ერმა მისი განსვენება, ძაძითა და
ფლასით შეიმოსა და იგლოვა ღიღი დასაკლისი. გვამი
მეფისა ჩაასვენეს კუბოში და მიიტანეს მცხეთას და იქ
დასდევს რაოდენიმე დღეს, რათა ერს თაყვანი ეცა
საყვარელის დედოფლის ნაშთისათვის. მერმე წაასვენეს
გელათს და დაასაფლავეს საგვარეულო სამარხში.

შოგვეყავს აქვე თუშ-ფშავ-ხევსურთა მიერ თამარის
დატირების ნაწყვეტი ერთ გალექსილ საქართველოს
ისტორიიდან:

მოაღდგნენ თუშ-ფშავ-ხევსურნი მეფისა სახლსა ჩვეულნი,
„გვიჩვენეთ ჩვენი პატრონი!“
შეუძღვნენ, სრასა შევიდნენ, ვით მტერზედ გამარჯვებულნი.

რდს განიცადეს კუბო და ოქროსა ტახტსა დებული,
„რა არსო ესე, რა არსო?“ შეიქმნენ განცვიფრებული.
«იქმნება მეფე ძილად წევს! იყავით დაწყნარებული,
ნურვინ ყაყანებთ, დაჩუმიდით, ვიყვენეთო გაჩუმებული!»

«რად არ ასდგები, ბატონო, შენ არ ხარ ჩვეულ ძილისა,
ამ სიგრძელ შენი ტახტს წოლა ჩვენ არ გვახსოვსო გმირისა,
მოვსულვართ შენნი ერთგულნი, არ მხსოვნნი შენგნძო ჭირისა,
ვა-თუ ჩვენ მიერ გწყენოდეს, გვყო მოხსენებად ძვირისა!»

მოიხადეს თავსა ქუდი, იარალი შემოიხსნეს,
იწყეს მოთქმა საშინელი, არღავისა დაეკოთხნეს.

მოსაქმიან ხმასა მთიულნი, ფანტურით საწყლად სტირიან:
„ვაჰ, ჩვენო ძმანო თუშ-ფშავნო!“ — უბატონობას ჩივიან, —
«ხევსურნო ციხის ამღებნა!» — ხმა მალლა ამას ყვირიან, —
საწ ვინა გვიყოს თამარის მაგიერობა! — ყივიან.

„ვაჰ, მთის ხალხნო, ბატონი გვიწყობის, გვიწყობის გულითა,
არც ჩვენი ესპის სიტყვის თქმა, გაგვრიდა შორად სულითა,
ხომ ჰხედავთ, ჩვენნო მოძმენო, მეფე არს ჩვენზე ლულითა!
ვიციტ, შენს უკან არ ვარც ვართ, ვიქმნენით ყოველნი კრულითა!“

„მშვიდობით, დიღო მეფეო, მშვიდობით გმორად მბრძანდო და,
მშვიდობით, ეროგულთ მოწყალეე, მშვიდობით, ობოლთ მზრდე-
ლო და,
მშვიდობით, ბრძენო სიტყვითა, მშვიდობით, მტერთა მკვლელო და!
ვით გესალმებით, არ ვიციტ, სად გაქვს საცხოვროდ ბოლოდა!“

„რად ესალმებით, მოყმენო!“ — ურთიერთს ეუბნებოდეს:
«თან წაგვიყვანე, ბატონო, გული შენთანა გვეყვებოდეს,
იქნება მარტოს მტერი ვხვდეს, თუშთ ხმა არ გეყურებოდეს.
ჩვენთვინ სირცხვილ არს, ფშავ-ხევსურ რომე არ შენთან კვლე-
ბოდეს!“

„მშვიდობით, თუშთა იმედო, მშვიდობით, ფშაველთ მყვარო და,
მშვიდობით, ხევსურთ საუნჯეე, მშვიდობით, მტერთა მმზარო-და,
მშვიდობით, არაგველთ ძალო, მშვიდობით, ქსნელთა მძღვარო-და,
ერთობლივ გიორგიელთა, მეცხვარ მწყემს წინამძღვარო-და!..»

საქართველო და მასთან სატახტო ქალაქი ოტვი-
ლისი, დამტკბარნი და განდიდებულნი დიდთა შეფეტთა
ძლევა-მოსილობით, იმედით შეჰყურებდა მოძიავალს.
მრავალთა დიდ-დიდთა გამარჯვებით მოუბოვეს ერს
ქონებრივი და ზნეობრივი ძალა, რწმენა თვისის მარ-
ჯვენისა და თვისის სამშობლოს სიმტკიცისა. ქართვე-
ლთა მეფეებმა აღუფრთოვანეს სული არა თუ მარტო
ქართველებს, არამედ თათარ-არაბთაგან ყოვლად და-
ჩაგრულ და შევიწროებულ სომეხთაც. ვარდან დიდი
ამბობს: „...გიორგი მესამემ დვინი აიღო 1163 წ. და

აქ ნახა, რომ შეჩითების მინარეთებზე ელაგა ოდესმე თათართაგან მოხარშულ ქრისტიანთა (სომეხთა) თავები. გიორგიმ ამოსწყვიტა მრავალნი მაჰმადიანნი, მათვე ჩამოალაგებინა თავის ქალანი, ოქრო-ქსოვილ ფარჩებში შეახვევინა, კუბოებში ჩააწყობინა და მერე მათვე მუყრებს (ქადაგებს) ზურგზე წამოჰკიდა ეს კუბოები და ფეხშიშველთ წამოაღებინა ქალაქ ტფილისს (ვახუშტი, გვ. 208. შენ. 3).

ამ გვართა შემთხვევათ არ შეეძლოთ არ აღეფრთოვანათ მრავალ-ტანჯული ერი და მერმისის სასოება არ ჩაენერგათ მის სულ-გულში.

უეჭველია, საქართველოს სამეფო დიდ იმპერიად შეიქმნებოდა და ტფილისი ამ იმპერიის სასაყდროდ გახდებოდა, თუ კიდევ ასიოდე წელიწადი მაინც თავისუფლად ყოფილიყო. როგორც ვუწყით, ტფილისის აღებიდან (დავით აღმაშენებლის მიერ) ვიდრე მის გაოხრებამდე ჯალალედდინისაგან გავიდა სულ 104 წ. (1122 წლიდან 1226 წ.) და ამ დროს განმავლობაში საქართველოს საზღვრებად შეიქმნა; კასპიის ზღვა, დარუბანდი, დაღისტანი, ჩაჩანი, ყიბჩაღეთი, ჩრდილო ოსეთი, ჩერქესი, ჯიქეთი, ტრაპიზუნტი, საცა თამარმა დააარსა ცალკე იმპერია და მისცა იგი აღექსი კომნიანოსს, კარნუ ქალაქი (არზერუმი), კარი (ყარსი), დვინი; ანისი და არეზის მარცხენა მხარე კასპიის ზღვამდე; ასე რომ ამ საზღვრებში ქართველთა მეფეებმა შემოჰკრიბეს მრავალნი სამეფო-სამთავროები, რომელნიც ბაგრატ მესამემდე ცალ-ცალკე სუბოვრობდენ, და ამ გაუქმებულ სამთავრო-სამეფოების გვირგვინო-სანთა უფლება თავიანთ ხელმწიფებას შეჰმატეს. ეს გაუქმებულნი სახელმწიფოანი იყვნენ: აფხაზეთი (შემო-

უერთდა საქართველოს 985 წ.); ტაო და კლარჯეთი, კახეთ-ჰერეთი, ჩრდილო სომხეთი, აღრიბეჟანი, ბარდა, შაქი, შარვანი, დარუბანდი. და თუმცა კავკასიონის მწვერვალი შეიქმნა მიჯნად საქართველოსა, გარნა კავკასიონის ჩრდილოეთ მხარეს მოსახლე ერთაც ჰქონდათ საეკლესიო და საპოლიტიკო დამოკიდებულება ქართველებთან.

დიახ, უმეტესი განდიდება მოელოდა ტფილისსა და საქართველოს, მაგრამ მონგოლებმა (თათრებმა) აღარ დააცალეს.

სულ მცირე ხანს (თამარის სიკვდილის შემდეგ) იშვებდა საქართველოს მეფე ლაშა გიორგი მეოთხე სულ რაოდენიმე წელიწადს „მხიარულითა პირითა ლაშა მოვლიდის სამეფოსა თვისსა: გარდავიდის აჯამეთს განსაგებელად საქმეთა, ნადიროზდის ცხუმს და აფხაზეთს, და განაგნის საქმენი, სთველთა შთავიდის ტფილისს, ჭაშამთროდ დადგის დუინს სომხთისას, ზაფხულით აღვიდის თავად მტკვრისად და დადგის კოლას, და მოვიდიან შიხ წინაშე მოხარკენი“ (ქ. ცხ., გვ. 341)...

აზიის შუაგული—ჩინეთსა, ციმბირსა და კასპიის ზღვას შორის—ქველადგანვე დათვლებოდა აკვნად მწყემს ურდოებისა—თათართა (მონგოლთა ანუ გუნთა), ოსმალთა (თურქთა) და სკვითთა. იგინდ იყვნენ ბრიყენი, უმეცარნი, სკამდენ ცხენის უმს ზორცს, სცხოვრობდნენ კარვებში, ხოლო ლაშქრობის დროს მთელის თავისის ბარგი-ბარხანითა და ცოლ-შვილით აიშლებოდნენ ხოლმე და საომრად წავიდოდნენ: ჩინგის-ყენმა (1206—1227 წ.) შეჰყარა რამდენიმე მილიონი თათრობა და თურქმანობა და გაემართა მთელის მსოფ-

ლიოს დასაპყრობად. 1210—1214 წელს მათ დაიპყრეს 90 ქალაქი ჩინეთისა და მათ შორის სატახტო ქალაქი პეკინიც. 1218—1224 წელს 700,000 მონგოლი მიესია ხორაზმის სასულთანოს, გაქლიტა 160,000 ხორაზმელი. სულთანი მოჰამედდ გაიქცა, მაგრამ მალე დაიღუპა კასპიის ზღვის კუნძულზედ; ხოლო მონგოლებს დარჩათ ოტრარი, კოგენდი, ბუხარა, სამარყანდი, ხორაზმი, ჰერიტი, მერვი, ნიშაბური, ბალხი, ყანდაარი და ხორასანი. მოჰამედის შვილი ჯელალედდინი სასტიკად შეება მონგოლებს, მაგრამ დამარცხდა და გაიქცა. მცირე ხნის ჯანმავლობაში (1227—1229 წ.) მონგოლებმა დაიპყრეს მთელი აზიის და ევროპის უმეტესი ნაწილი და თავზარო დასცეს აღმოსავლეთსა, დასავლეთსა, სამხრეთსა და ჩრდილოეთს.

ჯელალედდინის დამარცხების შემდეგ ჩინგისხანის შვილებმა გამოსწიეს დასავლეთისკენ, შემოუარეს კასპის ზღვას, გადმოიარეს მდ. ვოლგაზედ და დარუბანდის კარით საქართველოს შემოესივნენ (1120 წ.) და დაიწყეს სომხეთის აოხრება. ლაშა ვიორგიმ შეჰყარა 90,000 მეომარი და თავს დაესხა ბერდუჯის (საგიმის) ნიბირას დაბანაკებულ მტერს. ქართველნი იძლივნენ, გამოიქცნენ და მოვიდნენ ტფილისს მწუხარენი. მტერი დაედევნა მათ, მოაწია სამშვიდლომდე და უკანვე გაბრუნდა და შეესია აღრიბეჟანს, და 1222 წ. ისევ შემოება ქართველობას, რომელთაც გაუჟლიტა 30,000 მეომარი *) და შემდეგ ამისა დარუბანდის კარით წა-

*) კ. პ. პატკანოვი. История монголовъ по армянск. источникамъ, გამტ. I-ლი, გვ. 2—3, 70. კირაკოსის თქმით მონგოლთა პირველი შემოსევა საქართველოში მოხდა 1121 წ.

ვიდა ყარაყორუმს, მონგოლთა სატახტო ქალაქს, რომელიც შუაგულს აზიაში იყო.

ომისთანა უბედურებამ მთელი საქართველო და მასთან ერთად ტფილისიც დიდს მწუხარებაში ჩააგდო, რადგან საქართველოს „დროშა უძლეველი დავით აღმაშენებლისაგან აქამომდე, ძლეულ იქმნა“. ამ მწუხარებამ თან გადიტანა ლაშა გიორგი (13 იანვ. 1223 წ.) და გამეფდა მისი დაჲ რუსუდანო.

გარნა დამარცხებული ჯელალედდინი ისევ შეება მონგოლებს, მაგრამ ძლეულ იქმნა და 140,000 კაცით გამოიქცა ჩვენკენ. სპარსეთი დაემორჩილა თათრებს. ჯელალედდინი შემოვიდა აღრიბეჟანს, აიღო განჯა და იქიდან შემოესია სომხითს (24 იანვ. 1225 წ.) და დაიწყო რბევა და ოხრება ქვეყნისა რუსუდანმა 70,000 მეომარი ჩააბარა იოანე მხარგრძელს ზეწარგზავნა მტრის წინააღმდეგ. მტერი იღვა მდ. გარნისზედ და მას შეება ქართველების მეწინავე რაზმი, რომელსაც მეთაურობდნენ შალვა და იოანე ახალციხელნი. შენივთდა ომი ფიცხელი და სასტიკი. ქართველების მეწინავე რაზმი იძლია; შალვამა და იოანემ სთხოვეს იოანე მხარგრძელს მოშველება, მაგრამ მოღალატე სპასალარმა არ უშველა და გამოიქცა. ჯელალედდინმა გასწყვიტა მოწინააღმდეგენი და შემოუთვალა რუსუდანს: „ცალკე-ცალკე

გზა და გზა იგინი ელეტავდნენ ხალხსა, პირუტყვსა და ძაღლებსაც კი. მათ მოაწიეს ტფილისამდე და გაბრუნდნენ შამქორისაკენ. ლაშა შეება მათ ხუნანს, მაგრამ დამარცხდა. თათრებმა მოხვეჭეს ალაფი და წავიდნენ თავიანთ ურდოში, რომელიც იყო ბარდავსა და ბელაქანს, საიდგანაც იწვეს ქვეყნის რბევა-ოხრება (იხ. II გამოც. იმავე ისტორიისა, გვ. 1—3);

ვერ მოვერევით თათრებს, შევერთდეთ და ერთად ვბრძოთ“. მაგრამ რუსუდანმა იცოდა, რომ ჯელალედდინს საქართველოს გაძლიერების სურვილი კი არა ჰქონდა, არამედ აქ მეფობა უნდოდა, ამიტომ უარი შეუთვალა. ჯელალედდინმა სომხეთის რბევა-აოხრობით და მამაკაცთა ჟღეტით გამოვლო სომხეთი და მოადგა ტფილისს, რომელიც ფრიად გაემაგრებინა დედოფალს და თვითონ იმერეთს წასულიყო. ჯელალედდინი ვერ აიღებდა ამ ქალაქს, დასძინს მემატთანე, თუ შინა-გამცემი არ გამოჩენილიყო. ამ დროს ქალაქში იყო სპარსელთა რაზმი, რომელმაც შინა-გამცემლობა იკისრა და მტერს ქალაქის კარი გაუღო. ყენი შემოვიდა ქალაქში 9 მაისს 1226 წ. და... დაღეწა შენობანი, გაჟლიტა 100,000-მდე ქრისტიანე ერი (ამათ შორის 70.000 სული იყო ქალაქის მუდმივი მკვიდრი მოსახლე და დანარჩენი სოფლებიდან შემოხიზნული), ჩამოაგდო სიონის გუმბათი, ზედ ტახტი დაადგა და იჭიდგან უყურებდა ქალაქის ქუჩა-შუკვებში რუებრ მომდინარე სისხლის ნაკადულებს; ხოლო ეს არ იკმარა დიდმა „მეფემ“, სიონის ღვთის-მშობლის ხატი პირალმა დააგდო ავლაბრის ხიდზედ და რომელი ქრისტიანიც არ დააფურთხებდა მას და ფეხით არ გასთელავდა, მას თავს აგდებინებდა და მტკვარში ჰყრიდა. ტფილისის განადგურების შემდეგ ყენმა შეუსია ჯარი კახეთს, ქართლსა, სამცხესა, ანისსა და ააოხრა. სპარსნიო, ამბობს კირაკოსი, არა თუ ტფილისში, არამედ ყველგან სასირცხოს ტყალებს სჭრიდნენ მამაკაცებს, დედაკაცებს აუბატურებდნენ, ეკლესიებსა და სახლებს ანგრევდნენ, ჯვრებსა და ხატებს ლეწავდნენ“ (გვ. 8):

ჯელალედდინი საქართველოს აოხრებაში იყო გარ-

თული, რომ შემოესმა, თათრები მოდიანო. იგი წავიდა ადარბადაგანს და შემწეობა ითხოვა ხალიფასაგან. მაგრამ თათრების სიახლოვემ შეაშინა და ისევ ტფილისისაკენ გამოემართა. რუსუდანმა შეჰკრიბა დიდი ჯარი და ტფილისიდან ბოლნისს წარგზავნა და თავს დაასხა იქ მდგომარე მტერს. პირველი გამარჯვება ქართველებს დარჩათ, მაგრამ მეორე შებმაზედ იძლივნენ და გამოიქცნენ. მტერი შემოვიდა ტფილისს (1229 წ.) და რაც გადარჩენოდა შეუმუსრაჲი, შეჰმუსრა *). გარნა მტაცებელს ყვენსაც ფიალი მალე გაეცსო სამსალითა. 1230 წ. მონგოლებმა ალყა შემოარტყეს განჯას და აიღეს 1225 წ., შემდეგ 1226 წლის ზაფხულს შემოესივნენ საქართველოს. ჯელალი გაიქცა ტფილისიდან, ყარსისაკენ, მაგრამ მას დაეწივნენ მონგოლნი ბასიანს, მისი ჯარი გაიფანტა, იგი მარტო დარჩა და მოკლულ იქმნა მწყემსისაგან. თათრები გამობრუნდნენ, მოაოხრეს ვალაშკერტი, ხლათი და მოვიდნენ განჯას (1227 წ.) ღ დაიპყრეს დარუბანდს აქეთი ქვეყნები: შარვანი, მულამი, (ჩაჩქია) ყაბალა, ჰერეთ-კახეთი, სომხითი. რუსუდანი ტფილისს ვეღარ დადგა და ქუთაისს წავიდა, ხოლო გოჭა მუხაძეს „ამცნო, უკეთუ მოვიდნენ თათარნი, მოსწვი ტფილისი, თვინიერ პალატისა და ისანთა, რათა სადგომად არღარა იპყრან, ვითარ ხვარაზმელთა“, და მუხაძემაც შეასრულა ბრძანება დედოფლისა: მოახლოვდნენ-რა თათარნი, „მოწვა სრულიად ქალაქი და თვით პალატი.

*) ნისავი ამბობს, რომ ჯეჯაღდის მიერ შეატყდა ტფილისის აღებას მისეჲი ის იყო, რომ მის მიერ ტფილისის გამკედ დაყენებულს შერფულ-მუღქს ქართველები აუჭანუნებენ (ვასუშტი, გვ. 228. შენ. 1).

და ისანნი, და ესრეთ მოოხრდა ქალაქი ტფილისისა“.

თათარნი შემოვიდნენ ქალაქს და იწყეს მისი შენება, ხოლო მათი რაზმებო, „მსგავსად მკალთა“, მოედნენ ლიხს აქეთს საქართველოს—კახეთს, ქართლს, სომხითს; სამცხეს, ჯავახეთს, არტანს, კოლას, ტაოს, კლარჯეთს, ანისს და დვინს და ნაკარტუტი აადინეს ქვეყანას. გაიჟლიტა იმდენი ქრისტიანი, რომ მათი მოკლულო გვაშით გავსო „ყოველი ალაგნი: ქალაქნი, სოფელნი, ფელნი, ტყენი; მთანი და კეენი, თვინიერ სიმაგრეთა, და თუ სადამე დარჩომილ იყო ასეთი ალაგი, საჯსე იყო ტყებოთა და გოდებოთა“. „მამადედანი ხედვიდეს მოკლულოთა შვილთა და შვილნი მამადედათა მკვდართა მდებარეთა, სხვანი ქმართა და ნათესავთა და დათა თვისთა ივარად წარსხმულოთა, ცოლოთა და შვილოთა და ყოველსა სიმდიდრესა მათსა წინაშე მათსა განბნეულსა. ესეოდენნი ზარნი იქმნეს თათართაგან, რომელ უმრავლესნი ქართველნი ციხეთა და მაგართა ადგილთა დაუტეობდეს და შეივლტოდეს ყოველნივე კავკასიად, მთიულეთს“ და სხ. ამისთანა ყოფამ სრულიად დაარღვია საქართველოს ერთობა: რუსუდანი იმერეთს გამაგრდა, „ძლიერნი ერისთავთა ერისთავნი“ (ანერუთისანი) ცალკე-ცალკე განდგნენ და ანუ სრულიად მოოხრდნენ. შველასა და შეწვენას არსაიდგან მოელოდნენ, რადგან საქართველოს გარეშემოთათრებს ეჭირათ და თვით ბიზანტიასაც ფრიად უჭირდა, ვინაიდგან მთელს მცირე აზიას გაუბატონდა სულტანი ყიასდინ, ქმარი თამარისა, რუსუდანის ასულისა, რომელიც დღე-დღეზე მოელოდა თათართა თავს-დასხმას. საქართველოს სახსნელად და ქირთა სალხინებლად ერთილა საღსარი იყო დაშთენილი—შერიგება და და-

ზავება. თათრებთან. ეს ზავი კიდევ შეიკრა. რუსუდანის ძე დავითი, მონგოლთაგან ნარინად (სეფის პირად) წოდებული, გამოცხადებულ იქმნა მეფედ საქართველოისა, და მიეცა მას ტფილისი და სამშვილდე, რუსუდანი ჩამობრძანდა ტფილისს, მიეგებნენ მას წარჩინებულნი მისნი და „ესრეთ კვალად ეგო სრული სამეფოა ბრძანებასა ქვეშე რუსუდან დედოფლისა“.

გარნა რუსუდანის ხელმწიფობაში იყო მხოლოდ აჩრდილი მეფობისა, შინაიდგან ქვეყანას ჰმართავდნენ და განაგებდნენ, თათართა ნოინნი, ვანჯას დაბანაკებულნი. რუსუდანის ძე დავითი ნოინებმა წარგზავნეს ყარაყარუმს მანგუყაენის წინაშე, რათა სამეფო იერლაცი (სიგელი) მიეღო მისგან. რუსუდანის ასული თამარი ქმრის ძალმომრეობითა და გვემით იძულებულ იქმნა ჯათათრებულიყო. რუსუდანის ძმის წული დავითი ყიასდინ სულტანს ჩაეგდო ორმოში და უკვე ხუთის წლის განმავლობაში მზის სინათლე არ ენახს. უნუგეშოდ დარჩენილი დედოფალი „ნაღვლითა და ტირილითა მწარედ იღეოდა“. იგი დასნეულდა და გარდაიცვალა ტფილისს, საიდგანაც მისი გვამი წაასვენეს გელათს და დაკრძალეს სამარხსა „მამათჳ მათთა“.

უმეფოდ და უნუგეშოდ დარჩნენ ქართველნი აღარ იცოდნენ, რა ექმნათ. „თვითოეული თავადი თავისა თვისისათვის გააგებდა და ზრუნვიდა, თვითოეული მთავარი ერთსა რომელსამე ნიინს (თათართა ბეგ-

ლარბევს) მიემხრო. ამასთან ნოინებმა გაჰყვეს საქართველო და დანიშნეს „ბევრის“ (10,000) მთავარნი: ევარსლან ბაკურციხელს მიათვალეს ლაშქარი კახეთ-ჰერეთისა, კამბეჩიანისა ტფილისიდან შამახიამდე, გრიგოლ სურამელს ქართლი, გამრეკელსა თორელს ჯავახეთი და სამცხე არზრუმამდე, ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავს „ყოველი იმერი სამეფო“, ვარამ გაგელს სომხითი. ამის შემდეგ ნოინებმა წაასხეს ქართველნი და თათარნი და წავიდნენ აღმუთის დასაპყრობად. ეს ომი უკიდს წელს გაგრძელდა. ამასობაში ზემორებსენებული ევარსლან, „კაცი საკვირველი და მხედრობისა ცოდნითა აღსავსე, ესრეთ განდიდნა, კინლა და მეფობისა სახელისა დებადამდე, და ყოველი ქართველთა ნათესავი ბრძანებასა მისსა ჰმორჩილებდეს, ვითარცა მეფესა და თვით ყოველნი მთავარნიცა და დიდი და პატიოსანი შანშე მანდატურთ-უხუცესი და ვარამ გაგელი“.

შამს მყოფ თურქმანთ შეიტყვეს რა ქართველთა ჯარის წასვლა აღმუთის და უმეფოდ დარჩენა საქართველოს, 60,000 მეომრით შემოესივნენ ვალაშკარს და იწყეს მისი რბევა-ოხრება. მანდატურთ უხუცესმა შანშემ შეჰკრიბა 30,000 მეომარი, დაეცა მტრებს, სძლია, და განაზნა. ეს ომი ის იყო გათავდა, რომ სამესხეთოს

შემოგესია ეზინკის სულტანი ურიცხვის ლაშქრით, მოვიდა ბანას, შემოგესია ოლთისს. შავშელნი, კლარჯნი, კოლა-არტანელნი და ციხისჯვარელი და სამცხის სპასალარი ყვარყვარე 10,000 მეომრით შეებნენ მტერს და სახელოვანად გაიმარჯვეს. (ამ სახელოვანს ომს უწოდეს „ბანის ჯვარი“).

ქვეყნის გაჭირებას ბოლო აღარ უჩანდა. ამ შფოთით აღსავსე დროს ქართველთა მთავარნი შეითქვენ, შეიყარნენ კოხტის-თავს (ჯავახეთში), და მოინდომეს სამშობლოს განთავისუფლება. ეს მთავარნი იყვნენ: შანშე ჯაყელი (ყვარყვარე სპასალარის მამა), ევარსლან, კოტნე ღბდიანი, ვარამ გაგელი, ყვარყვარე, შოთა—კუპრო, თორელი გამრეკელი, სურგის თმოგველი, ამერნი და იმერნი. გარნა ნოინებმა შეიტყეს და შეიპყრეს შეთქმულნი, ხოლო ამათ თავი იმართლეს ცრუ ჩვენებით: „ჩვენ ამაღ შევიყარენით, რომ განვაგოთ თქვენი ხარკი“. მათაც შეიწყნარეს ესრეთი განმარტება და გზნათავისუფლეს შეპყრობილნი.

მოთავე ქართველებმა საჭიროდ დაინახეს მოეყვანათ ლაშას ძე დავითი და მეფედ დაესვათ. ამიტომ ქარმაღან ნოინს მოახსენეს: ნარინ დავითი წარგიგზავნიათ ყარაყურუმს, დედოფალი რუსუდან გარდაგვეცვალა, უმეფოდ დავითით, ერთურთს ავეშაღენით და, ვეჭობთ, რომ ვისმე დავემორილოთ, თუ არა ჩვენთა მეფეთა შთამომავალს. ხოლო ლაშას ძე დავითი პატიმრად ჰყავს სულტანსა ყიასდინს. გთხოვთ იგი გამოიხსნათ და გაამეფოთ ჩვენზედა“. ქარმაღანმა შეუსრულა თხოვნა. შვიდს წელიწადს ჯურღმულს მწყვდეული დავით სოსლანი მოიყვანეს საქართველოს; მას სიხარუ-

ლით მიეგებნენ ყოველნი, გარდა ეგარსლან ბაკურციხელისა. ნოინებმა დავითს ვერ დაუმტკიცეს მეფობა და წარგზავნეს მანგუ ყაენის წინაშე ყარაყურუმს, საცა იგი, ნარინ დავითთან ერთად, დაშთა 5 წელიწადს, ხოლო საქართველოში მანგუმ 60,000 მეომრით გამოგზავნა ყაენად თვისი შვილი ულო. ადარბადაგანს მას გამოეცხადნენ ყველა ნოინები და ეგარსლანი, რომელსა უკვე „უმეტეს მეფისა მორჩილებდენ ყოველნი წარჩინებულნი საქართველოსანი“.

მალე მანგუ ყაენი მოკვდა და ყარაყურუმს გახელმწიფდა მისი შვილი ყუბულყაენი, რომელმაც ორფავე დავითები გამოუგზავნა ულუყაენს და შემოუთვალა, რომელსაც გნებაეს, იმას მიეცი საქართველოს მეფობა და გინდ ორივენი გაამეფეო. ულომ უკანასკნელი არჩია, მეფობა დაუმტკიცა მათ და წარმოგზავნა ქართლს. იმერნი ჭამერნი მიეგებნენ მათ აღტალს, თაყვანი სცეს, მოიყვანეს და დასვეს იგინი „ტახტსა მამათა მათთასა ტფილისს“. მეფენი ძმურად ეპყრობოდნენ ერთმანეთს, მსახურებდენ ულოყაენს და ხარკს აძლევდნენ მას. მეფეთა შორის უპირატესობა დავით სოსლანს ეკუთვნოდა; პირველად იმისთვის, რომ იგი იყო ლაშას ძე და მეორეთ იმიტომ, რომ იგი დავით ნარინზე უხუცესი იყო. ულუყაენს უფრო უყვარდა სოსლან დავითი, რომელიც ქართველთა ჯარით აღმუთს წარგზავნა. ნარინ დავითი ყაენმა დაიბარა ბარდავს, მაგრამ იგი გაიქცა იმერეთს, სადაც სიხარულით მიიღეს და გაამეფეს ქუთაისს.

თუმცა ტფილისი უმეფოდ დარჩა, მაგრამ იგი ამ დროს ძლიერ გადიდდა და გამშენდა. დავით მეფე რომ სალაშქროდ წავიდა, აქ დასტოვა „განმგედ“ სა-

მეფოისა და სახლისა თვისისა ჯიქური, რომელმაც ისანს ააშენა სამეფო პალატი „განგებთა დიდითა“; ამის გამგეობის ჟამს „სრულიად სამეფოსა შინა მპარავი და ავაზაკი არა იბოებოდა და თუ სადა გამოჩნდის, ძელსა ჩამოჰკიდებდა. ამანვე „მზეცის ბუნება“ კაცნი—ფხოველნი „მოზარკე და მეჯორე“ ჰყვნა.

სომხეთის ლაშქრობა დასრულდა ბრწყინვალე გამარჯვებით. ქართველთა და თათართაგან შემუსრვილი იქმნა მტერი და მთელი აუარებელი სიმდიდრე მოაღწეებულ იქმნა. ქართველნი მეფითურთ დაბრუნდნენ ტფილისს. ყარაყურუმის ყაენის ბრძანებით ამ დროს მოვიდა არღუნი და მჭიმე ხარკი შეაწერა საქართველოს და ამასთან დავით სოსლანის სამეფოს შეაწერა ლაშქარში გამოსაყვანად. „ცხრასა გლეხსა სრულია მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი“, და ამ ანგარიშით გამოჩნდა, რომ მეფეს სალაშქროდ უნდა გამოეყვანა 90,000 მეომარი. არღუნმა ხარკის მოსახვეჭად ტფილისში დასტოვა სპარსელი ხოჯა-აზიზი, კაცო უდიერი, და „განაწესა: რაცა განისყიდებოდეს ტფილისსა ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ აიღებოდეს“ ხოჯა-აზიზიც ფრიად ერთგულად ასრულებდა არღუნის ბრძანებას და თვით მეფესაც ხარკს ახდევინებდა: „თუ სამზარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინაკრავი ისყიდებოდა, მასზედაცა ხორაჯა წაუღებდა, რომელსა იგი ტალმად უწოდდეს“, დასქენს მემამათიანე. ესრეთი შევიწროება მეფემ ვეღარ მოითბინა და განიგულა განდგომოდა თათრებს. ამ დროს ყაენმა დავით მეფე დაიბარა. სალაშქროდ ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ. მეფე წავიდა ჯავახეთს და იქ გამოაცხადა თვისი განდგომა; მას მიემხრნენ იქაურნი ქართველნი ულომ

დამარცხა ეგვიპტის სულთანი და მოვიდა ყარაბაღს და აქედგან შეუსია რაზმი საქართველოს. თათრებმა განვლეს ტფილისი, წავიდნენ და შეებნენ ქართველებს. მეფე დამარცხდა და წავიდა შაფშეთსა და კლარჯეთს და იქიდგან ქუთაისს. ნარინ დავითმა სიხარულით მიიღო იგი. მეფეები მორიგდნენ და შუაზედ გაიყვეს საქართველო და აგრეთვე გაიყვეს: „საქურჭლენი ორად, ტფილისი ორად, ქუთაისი ორად, თავად-ერისთავნი ორად, და ესე ვირე ნიკოფსიიდგან: დარუბანდამდე“. ულუ-ყაენმა შემოირიგა მეფე დავითი და მისცა მას ტფილისი და ხოჯა აზიზიკ ხელში ჩაუგდო. მეფე მოვიდა ტფილისს და შეირთო ცოლად ქორმაღან ნოინის ასული ესუქან.

ამ დროს საქართველოში მოვიდნენ (დარუბანდის კარით) ორნი დედაკაცი—ლიმ და აჩავ და თან მოიყვანეს მრავალნი თავადნი და აგრეთვე მცირე წლოვანნი შვილნი—ფარეჯან და ბაყათარ ოსნი. მეფემ ესენი დაასახლა ზოგი ქალაქ ტფილისში, ზოგი დმანისს და ზოგი ჟინვანს.

ულო რომ მოკვდა, გაყენდა მისი ძე აბაღა. მას შემოებრძოლა ბერქა-ყაენი დარუბანდისა. მან გადმოვლო შირვანი, კახეთ-ჰერეთი და მოვიდა ტფილისამდე, ააოხრა ქვეყანა და დადგა გარესჯის მთებში. აქ დასნეულდა და დაბრუნდა.

დავით სოსლანის უფროსს შვილს ერჭვა გიორგი. იგი იყო ფრიად კეთილი, მხნე და ახოვანი. 18 წლისა რომ შეიჭმნა, დასნეულდა და აღესრულა. გვამი მისი დაასვენეს სიონის ტაძარში, დაიტირეს მოქალაქეებმა და სამეფო სახლობამ და მერე წაასვენეს ღ დაასაფლავეს მცხეთას. ეს მწუხარება მეფემ ვერ აიტანა და მალე

თვითონაც გარდაიცვალა (1270 წ.) გამეფდა მისი ძე დიმიტრი, თავდადებულად წოდებული, უხვი, მოწყალე. მან განამშვენა და დაამშვიდა ქალაქი ტფილისი. მემატთანე ამბობს, რომ მეფესა „ჩვეულებაჲ აქუნდა: აღიღის საფასე და აღდგის ღამე, და მოვლის ქალაქი და მოიხილნის გლახაკნი, დავრდომილნი და ობოლნი და თვისითა კელითა მისცემდის ყოველთა“. მეფემ სასახლეში, ისანს ააშენა მონასტერი — მეტეხთა ღვთისმშობლისა და შეამკო. შემდეგ ტრაპიზონის იმპერატორის ასული მოიყვანა ტფილისს და შეირთო ცოლად, ხოლო თვისი და თამარი მიათხოვა არღუნის შვილს. საქართველოში პურისა და ღვინის მოსავალი დიდი იყო და ქალაქში უხვობა დასიიაფე ყოვლისავე. გარნა სიხარული ხალხს გაუმწარა საშინელმა მიწის ძვრამ, რამელმაც დააქცია საყდარნი, მონასტერნი, ციხენი, საჭლნი, კლდენი დაიშალნენ, „მიწა განიპო და წყალი, მსგავსი კუბრისა, აღმოიპრა; ხენი მალაღნი დაეცნიან და ირყეოდნან“. დაიქცა აწყვეურის საყდარნი და მცხეთის ტაძარი, სამცხეს მოსწყდა ურიცხვე სული. გლოვა და ზარი იდგა ყოველგან.

აბალა ყაენმა თათართა და ქართველთა ლაშქარი მეფე დიმიტრიოჲთ წარგზავნა ეგვიპტეს დასაპყრობად. აქ ისეთი სიგმირე და ძლევამოსილობა გამოიჩინეს ქართველებმა და უმეტეს მათმა სარდალმა დიმიტრი მეფემ, რომ განაკვირეს არა თუ მოწინააღმდეგე მტერნი, არამედ თვით მოკავშირე თათარნიც. როცა ლაშქრობილენ დაბრუნდნენ, ერთგებმა აბალა ყაენს მოახსენეს, რომ მეფე დიმიტრი „თენგარემეთუ ქაურ-ქურბაჲ, ბუღარმეთუ ბუიროლაჯი“, რომელიც მონგო-

ლთა ენით ნიშნავს: „ვითა ლმერთი გრგვინვიდეს, ვითა აქლემი ბულრობდეს“.

აბალას შემდეგ გაყენდა მისი შვილი არლუნი. მას განუდგა ბულა, რომელსაც მიემხრნენ სხვა-და-სხვა ნოინები. არლუნმა მტერი დაამარცხა და გაუღიბა მოწინააღმდეგე ნოინებიც. მეფე დიმიტრისაც მოლა-ლატეობა შემოსწამა და დაიბარა ურდოს. დიმიტრი ფრიად დალონდა. მოუწოდა ტფილისს მოწინავე ქართ-ველთ და ითათბირა მათთან: „მე შემიქლიან, ეუბნე-ბოდა კრებას მეფე, წავიდე მთიულეთს და თავი უიხსნა განძვინებულ მტრისაგან. გარნა ამას არ ვიზამ, რად-გან თუ გავიქცევი, სამეფოს ამიოხრებს. დეე, დავილუ-ბო მე და არა მთელი საყვარელი ჩემი სამეფო. თავს ვდებ სამშობლოს სადღეგრძელოდ“. მსმენელი ტი-როდნენ. აბრაამ კათალიკოზმა და ეპისკოპოსებმა და-ლოცეს მეფე, შეავედრეს ლმერთს და გაისტუმრეს. ყაენი მრისხანედ დაუხვდა მეფეს. გააძარცვინა იგი და საპრობილეში ჩააგდო. ხოლო თავისი კაცი გამოგ-ზავნა ქალაქს, ააწერინა მეფის ქონება და წააღებინა ურდოში. მეფის სიმდიდრე იყო უთვალავი, უამრავი. ამის შემდეგ მეფე გამოაყვანინა საპრობილიდგან, აცე-მინა არგნითა და გადასცა ჯალათებს, რომელთაც წარ-ჭკვეთეს თავი (1289 წ. 12 მარტს). მეფის გვამი ქარ-თველებმა გამოისყიდეს, იმ დროს იქ მყოფ ტფილისის მოვაჭრეებს გამოატანეს. იგი დამარხეს მცხეთას და შეირაცხა წმიდათა შორის.

1289 წ.—1318 წლამდე მეფობდნენ ვახტანგი II, დავით VI, გიორგი და ვახტანგ III. ამ დროს მონგო-ლებმა ისე გააოხრეს ტფილისი და ამერეთი, რომ და-უნგრეველი შენობა აღარ დარჩა, აღარსად იყო თესვა,

გახშირდა სვრა და ხოცვა. ქვეყანას მოევლინა ისეთი შიმშილი, რომ „მძორსა არა წმინდასა ურიდად ჰამდეს. სავსე იყვნეს უბანნი, ფოლორცნი, გზანი, მინდორნი, ქალაქნი და სოფელნი მკედრებითა; ყრმანი მკერდთა დედათა ძუძუთა ლეშკთა წოვდიან“.

ეს ვაება დასრულდა გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში (1318—1346 წ.). ასი წელიწადი იყო, რაც თათარნი ფლობდნენ საქართველოს (ამერეთს, იმერეთი თავისუფალი იყო მათგან). ამ დროს განმავლობაში საქართველოში მყოფნი მონგოლნი თანდათან დასუსტდნენ, გახრწნეს თვის შორის ერთურთის სიმტკიცე, დაარღვიეს ერთობა, ნოინები და ყაენები ერთურთს გადაეკიდნენ და გადაემტერნენ. ასრე, ამ ბარბაროსებმა თვითვე მოამზადეს ნიადაგი თვისის დამარცხებისა და დაღუპვისა. ოღონდ საჭირო იყო საქართველოს გამოსჩენოდა ნიჭიერი და შემმაერთებელი მეფე, რომ მტერნი შემუსრვილ-იყვნენ და ჩაცვივნულ-იყვნენ იმ თხრილში, რომელსაც იგინი ერთურთსა და დამონებულ ერთ უთხრიდნენ. ესრეთი მეფეც მოევლინა საქრისტიანოს. და ეს იყო დიმიტრი თავდადებულის შვილი გიორგი, ბექას ასულის ნათელასაგან დაბნელებულ საქართველოს გასანათებლად შობილი.

ნოინებმა რომ მოჰკლეს მუსაილყაენი და თვისთვისად განდგნენ, გიორგი ბრწყინვალემ შემოიკრიბა ლაშქარი, შემუსრა თათართა ძლიერება და გარეკა იგინი საქართველოდგან. მოიწვია საქართველოს დიდებულნი ცივის მთაზედ ღმერთნი გაჟლიტა ღმერთ მადგიერ ერთგულნი კაცნი განამწესა. შემდეგ დაიპყრა რანი, შირვანი, დარუბანდი, ოსეთი, იმერეთ-აფხაზეთი, სამცხე-კლარჯეთი, სომხითი; მოიყვანა მთიულთა ჰაეროვანნი კაცნი ტფილისს და შეუდგინა მათ სამართალი. ასრე, გიორ-

გი მეფემ „სიბრძნე-გონიერებითა თვისითა დათანტული ივერია კვალად შემოიკრიბნა და დაიმონნა, ვითარცა დავით აღმაშენებელმან, განავსნა და აღაშენნა ქვეყანანი, სჯული და სამოქალაქო წესნი განაბრწყინვა, ეკლესიანი დარღვეულნი აღაშენნა, განაახლნა, რანი, შირვანი და მოვაკანი მოხარკე ჰყო თვისად“. დიდებული მეფე გიორგი გარდაიცვალა ტფილისს (1346 წ.).

მონგოლების საქართველოდგან გარეკის შემდეგ გავიდა 60 წელიწადი და ქალაქი ტფილისი, გამშვენებული და განდიდებული მეფეების მიერ, ისევ განადგურა ცნობილმა ლანგ-თემურმა. ამ „მხეცის ბუნება“ კაცის მძვინვარებას საქართველოში გვიხასიათებს მისი ცხოვრება.

„ქართლ. ცხ.“ თქმით თემური გვარტომობით იყო ჩინციზი სამარყანელი. ჩინგიზთა გვარი შთამომავალი იყო ერთის მდიდარ ქალის—ჩინციზისა*), რომელიც უქმროდ და დაუწინდავად მიდგომილ იქმნა და შუა ძე თემური. მამა ახლად შობილისა იყო სული ბნელისა.

გიბზონის სიტყვით, **) თემური დაიბადა სამარყანდის ახლო მდებარე სოფელს ზებზარს; იგი იყო ბერლარის გვარისა; მისი წინაპარი ყარაშარ ნეკიანი იყო ჩალათაის ვეზირად. იგინი დაუნათესავდნენ მონგოლთა იმპერატორებს ***) . ზებზიბარს მათ ჰყვანდათ

*) ჩინ-ციზი, ე. ი. ჩინელი ქალი.

**) Эд. Гибзонъ. Исторія унѣака и разрушенія римскоѣ имперіи, ч. VII, гл. 170 და სვ.

***) ყარაყურუმის ყაენი: ჩინციზი, ოქრათა (ოქონთან), ქუქი, მანგუ, ეუბუღ; საქართველო-საბერძნეთის ყაენი: უღო,

„თუმანი“ (10,000 ლაშქარი). თემური დაიბადა იმ დროს (1335 წ., ე. ი. 11-ის წლით ადრე გიორგი ბრწყინვალის გარდაცვალებისა), როდესაც მონგოლთა იმპერია აირია, ჩალათაის შთამოვება მოისპო, ემერებმა იწყეს განცალკევება და როდესაც უაშვარის ზანები გეტებითა და ყალმუხებით შემოესივნენ მონგოლიას. თემური ჯერ თორმეტი წლისა იყო, რომ საომრად გამოვიდა, 25 წლისა იყო, რომ შემუსრა გეტები. გარნა მცირე ბრძოლაში მტრებმა გაიმარჯვეს, თემური 7 კაციით გაიქცა და 60 დღის განმავლობაში დაწანწალებდა უდაბნოებში. გეტებმა აიკლეს და შეაძრწუნეს მისი სამშობლო. მან ველარ მოითმინა უდაბნოში ყოფნა და სამშობლოში დაბრუნდა. მას მიემხრნენ მოგვარტომე ერნი. თემურმა დაამარცხა მტრები და გარეკა. 34 წლისა იყო თემური, რომ მთელი ერის „ყურულთამ“ (კრებამ) იგი გამოაცხადა მონგოლთა იმპერატორად (1370 წელს).

იმავე გიბზონის სიტყვით *) თემურმა დაიპყრა ქარიზი, ყანდაღი, სპარსეთი ოქსიდგან ტვიგროსის მდინარემდე და სპარსეთის სრუტემდე. შირვანისა და ალბანიის მფლობელმა (საქართველოს მეფემ) მას თავი დაუკრა და მიაართვა ფარჩეული, ცხენები და ძვირფასი ქვები. მან დაამარცხა ედესის თურქმანნი, რომელნიც თავყანს სკემდენ შავს ვერძს. ქრისტიანე ქართველებმა უარჰყვეს მაჰმადიანობა და ბატონობა თემურისა. თე-

ქე მანგუ ეყენისა აბაღა უღუს ქე, აჭმაღა აბაღას ძმა, არღუნ აბაღას ქე, ქედოუქან, არღუნას ძმა, ვაზან არღუნას ქე, ხარბანდი, უღ ჯათ სუღტანი და მუსჯით ეყენე.

*) იქვე, გვ. 178

მურმა სამ გზის ილაშქრა ამ ქვეყანაში და ეს ლაშქრობა ქართველობაზედ მას ჩაუთვალეს „ყაზავათად“ (საღვთო ომად). მფლობელი ტფილისისა შეიქმნა მის მოკავშირედ და მეკობრად. დაპყრობილ იქმნა აგრეთვე ყიბჩაღეთი. ამ ქვეყნის მთავარი თოხთამიში ჩრდილოეთ მონგოლიის მფლობელად დასვა (1390-1396 წ.). ამ თოხთამიშმა უღალატა მას, შეჰყარა მხედრობანი ბოლგარიისა, ჩერქეზებისა და რუსეთისა და 90,000 კაცით შეეწია შუაგულ მონგოლიას და გადასწვა თემურის სასახლეები. გარნა თემურმა სძლია მას, მივიდა ყიბჩაღეთს, დაიპყრა ეს ქვეყანა და რუსეთი, გადასწვა აზოვი, სერად და აშტახ რანი. 1398-1399 წელს მან დაიპყრა ინდოეთი და დაიბანაკა მდ. განგეს ნაპირზედ. აქ დრომისას მიიღო ცნობა შესახებ ქართველებისა და ანატოლიის ერთა აჯანყებისა. ინდოეთი დახარკა, დაბრუნდა სამარყანდს, შეჰყარა ლაშქარი უთვალავი, უამრავი, წამოვიდა დასავლეთისკენ და პირველად ქართველთა ქრისტიანებს დაეცა. ხოლო ქართველების ძალა, აქაური შეუვალბ მთები იყო და მაგარი ციხეები. თუმცა ზამთარი იყო, გარნა ყველა დაბრკოლებანი გადალახა თემურის სიმხნემა და რიხიანობამ. ქართველები დაემორჩილნენ მას (1398 წ.) და აღუთქვეს: ზოგმა ხარკის ძლევა და ზოგმა ყურანის რწმენა, გარნა არა მცირედმა ნაწილმა სჯულის დალატს წამებით სიკვდილი არ ია. საქართველოს მთებიდგან რომ ჩამოდიოდა თემური, ოსმალთა სულთნის ბაიაზეთის ელჩნი გამოეცხადნენ, გარნა ამ ელჩობიდგან არა გამოვიდა რა, და ორის წლის შემდეგ (1400 წ.) შეიბნენ თემურქ და ბაიაზეთი, რომელთაჲან პირველს თავის სწორი და დარი არავინ მიაჩნდა დედამიწაზე. ხოლო მეორე დარწმუნე-

ბული იყო, რომ მასზე ძლიერი ხელმწიფე არსად იყო. თემური შეესია მცირე აზიას, აიღო ქალაქი სივა (სე-ბასტია) და ცოცხლად დაამარხვინა 4,000 სომეხი. აქედ-გან ჩავლო ასურეთი, აიღო აღეპპო, რომელიც მოიწ-წყა ადამიანთა სისხლით. კაცთა მოკვეთილ თავებისა-გან თემურმა ააგებინა მალალი გოდლები და კოშკე'ი. ასრე იქცეოდა იგი ყველგან. მანვე დედამიწასთან გა-ასწორა დამასკი და ხარკად დაადო 10,000,000 ოქრო. შემდეგ აიღო ბაღდადი და ააგო ზოდოლი 90,000 კაცის მოჭრილ თავებით. აქედგან იგი ხელახლა შევიდა საქართველოში და მერე 800,000 მემორით თავს და-ესხა ბაიაზეთს, რომელსაც ჰყვანდა 400,000 მებრძოლი და ამას გარდა 40,000 იენგიარი და 20,000 ევრო-პელი. თემურმა დაღეწა და მტვრად აქცია მტრის ძლიერება, შეიპყრო ბაიაზეთი და გალიაში ჩასო, ხო-ლო მთელი მისი ბარგი-ბარხანა და აუარებელი სიმ-დიდრე ხელთ იგდო. თემურის შვილი-შვილმა მაჰმედმა დაიპყრა მთელი მხარე აზია ზღვამდე. ამ ამბავმა თავ-ზარი დასცა ევროპასა, აზიასა და აფრიკას. თემურმა განიზრახა დაეპყრო მთელი ევროპა, რომლის ხელმწი-ფენი ძრწოდენ შიშით და მოციქულს-მოციქულზე უგ-ზავნიდნენ თემურს და სთხოვდნენ შეწყალებასა და ხარკის აღებით დაკმაყოფილებას. თემური კი არა ჩქა-რობდა. მისი სურვილი იყო დაეჭირა მთელი აფრიკა, გიბრალტარის სრუტით გადასულიყო ევროპას, დაე-მონავა იგი და რუსეთით შინ დაბრუნებულიყო. გარნა ეს ლაშქრობა არ მოხერხდა. ეგვიპტის სულთანი მო-წიწებით დაემორჩილა თემურს, გამოუგზავნა სირაქლე-მები და მრ. ძღვენი, აღუთქვა ხარკის ძღვევა, მეწითე-ში ლოცვა მის სადღეგრძელოდ და ფულის კრა მისის

სახელის ზედ-აღნიშნვით. ევროპიის მაგიერ მან ლაშქარი წარგზავნა ჩინეთის დასაპყრობად; თვითონაც აიბარგა, შევიდეს საქართველოში, დააბოლოვა მისი დაპყრობა, იზამთრა არეზის ნაპირას და სპარსეთით შერ დაბრუნდა და გარდაიცვალა 70 წლისა 1403 წელს, ასრეა გიბბონით.

აი, ასეთ ძლიერ ხელმწიფისათვის პასუხი უნდა გაეცა მონგოლთა წინანდელ ყაენებისაგან ახლად განთავისუფლებულ საქართველოს, ახლად-შეკავშირებულ შეერთებულ ქვეყანას; ჯერ ისევ სულტს საქართველოს უნდა ებრძოლა ლანგ-თემურთან 17 წლის განმავლობაში (1386-1403 წ.). მწარე იყო ეს სასმელი, გარნა, სხვებთან ერთად, უნდა შეესვათ მისგან ქართველებსაც. აქ საჭიროა ჩვენი მატიანის კიტყვაც დავუროთ.

სპარსეთის დაპყრობის შემდეგ თემურმა გამოსწია საქართველოსკენ, შემოვიდა სომხეთს, მოსრა ერი, დაანგრია სიმაგრენი, მადგა კარს (ყარსს), დაანგრია იგი და იქ დაიბანაკა საჭამტოდ. ხოლო ზამთარი იყო თრიალ ყინვიანი. ამ დროს საქართველოში მეფობდა გიორგი ბრწყინვალის შვილი-შვილი ბაგრატ V (1360-1395). სამცხის ათაბაგი ბექა, მძილველი თემურის ძლიერებისა, განუდგა ბაგრატს, გამოეცხადა თემურს და შორჩილობა აღუთქვა. თემურმა დააჯილდოვა იგი, უკანვე დააბრუნა და უბრძანა, მესხნი ამიერიდგან აღარ ემორჩილებოდნენ ბაგრატსო. ასევე განდგა ვიწშელი შურდიას-შვილი, რომელიც ეახლა თემურს და წამოუძღვა მას. ამის გამგონე მეფემ იმერეთს გაგზავნა თვისი შვილი გიორგი, რათა იქაც არ განდგომილიყვნენ. ხოლო თვითონ შეუდგა მცირე კოშკების მაგრებას და

ხალხის დახიზნვას. თვითონ ცოლ-შვილით დადგა ტფილისს და გაამაგრა იგი. ერისთავი ვირშელი შურდიას-შვილი და კათალიკოზი ელიას შევიდნენ ბეხუშის ციხეში „დედანწულითა; ჯოგითა, ცხვრითა, ყოვლითა საყდრის შვილითურთ და ხიზნითა“. თემურს ეგონა; ბაგრატიც გამომეცხადება და დამემორჩილებათ. რა სცნა მისი გამაგრება, განძვინდა „მძლავრთ იგი ზეაგი და ამპარტავანი“. მოვიდა და გარემოადგა ტფილისს და თვის სპასპეტებსა და სპასალარებს უბრძანა ბრძოლა ძლიერი და თავის გაწირვა. შეფეს თან-ჰყვა რჩეული კახუკები, თუმცაღა მრავალნი თავადნი წინაღვე თავთავიანთ ციხეებში გამაგრებულიყვნენ და შეფეს არ ახლდენ. შეფე შეიჭურვს ჯაჭვ-ჭურითა და გამოვიდა ქალაქ გარედ და შეუტია მტრებსა ისე, ვითარცა „მიეტევების გავაზი გუნდსა წეროთასა და ვითარცა ლომი მროწეფელსა ზროხათასა“. შეიქმნა ომი სპსტიკი, მოსწყდა მრავალი თათარი, გარნა თემურს ძრა ჭერ აქნევიანეს, რადგან მტერს ჰყფნდა ურიცხვი ლაშქარი. ქართველნი დაილაღნენ და ტფილისის ციხეში შემობრუნდნენ. ასრე იბრძოდნენ ექვსი თვე. გაძნელდა ციხის აღება. დიდი იმპერატორი იხერხებოდა ჯავრითა. ბევრის ფიქრისა და ძიების შემდეგ მან უბრძანა, თათრებს გაეკეთებინათ რკინის ჩელტუბი (ლასტები) და ჩელტუბ აფარებულეხს. ბერიში მიეტანათ ქალაქზე. თათრებმა ასრე ჰქმნეს. ქართველებმა ვერა გააწყეს-რა. თათრები შეცვივდნენ ქალაქში და იავარ ჰყვეს ციხეში მყოფნი, რომელნიმე მოსრეს, რომელნიმე დაატყვევეს და მათ შორის მეფეცა და მისი მეუღლე ანნაც, ასული ტრაპიზონის იმპერატორის მანუელ III-ისა. მეფედედოფლის შეპყრობისა გამო თემური ფეხზე აღარ

იღვა, მის სიხარულს საზღვარი აღარა ჰქონდა. მეფეს აძულებდა იგი მიეღო მაჰმადიანობა. მეფეც დამორჩილდა, მხოლოდ გარეგნობით. თემურმა ქალაქში თავის ჯარი ჩააყენა და თვითონ წავიდა ყარაიას სანადიროდ. მეფე-დედოფალიც თან ახლდენ. ნადირობა-განცხრომის შემდეგ წავიდა ყარაბაღს და იქიდგან გამოგზავნა სპასალარი და უბრძანა დაერღვია ეკკლესია-შენობანი, გადაეხუა დაბანი და სოფელნი. სპასალარიც მოვიდა (1393 წ.) და მოიცვა ტფილისი და გარემო მისი. მტერნი არ ინდობდენ ყრმებს, დედებს, მოხუცებულებს და სამღვდლოთა დასს. ანგრევდნენ ტაძრებს და ციხეებს. სწვიდნენ მღვდლებს. ამავე დროს გაძარცვეს მცხეთის სვეტი-ცხოველი და მერე დაანგრის სრულიად ზღუდე პალატებითურთ; შემდეგ დაბრუნდნენ და გზა-გზა გადაბუგეს ყოველივე, რაც შეხვდათ. აგრეთვე დასწვეს ქვაბთახევის მონასტერი. აქ იმალებოდნენ მრავალნი ქრისტიანენი, ბერნი და მონაზონნი. იგინი გამოიყვანეს, ეჟენები დაჰკიდეს და აცეკვეს (ამ დროს ერთმა დედაბერმა წამოიძახა: „ვაჟ ჩვენს დედაბრობასა, ეს რა გვეჟღარუნებიან!“), შემდეგ შერევეს ტაძარში და ცეცხლი წაუკიდეს. აქედგან წვითა, ტყვენვითა და ოხრებით ჩაიარეს და მივიდნენ რუისს, დაანგრის ციხენი, გოდოლნი და სიმაგრენი და ძირიანად აღმოფხვრეს რუისის ეკკლესია. გაანადგურეს-რა ქართლი, ახლა კახეთს შეესივნენ, შემუსრეს, მოცეცხლეს, დაატყვევეს ერი და წავიდნენ შაქს, საცა იყო ლანგთემური და მიულოცეს გამარჯვება. აქვე გამოეცხადნენ მას ყოველნი კავკასიანნი, ლეკნი, შირვანელნი და გილან-მაზანდარელნი და მორჩილობა აღუთქვეს. გახარებული თემური მეფე ბაგრატს ჰპირდებოდა, თუ მაჰმადიანობას

აიყარა ლე შევიდა არაგვის ხეობაში. დაამტკრიბა და აიღო ციხესიმაგრენი და იავარ ჰყოფნა ხოლო ხიზანი უფერ იპოვნა. აქედგან გაბრუნდა, წავიდა და დაიპყრა სხვა და სხვა ქვეყნები, საიდგანაც საქართველოს შემოუსია თვისნი შვილნი უსეინ, ფიჩმაჰმედი და ამირ შიხ-აბუ-ბექირი. მათ პიღეს გრინჯანგის (ალინჯის) ციხე და ატყვევეს ციხის თავი და წარუგზავნეს მამას, ხოლო თვითონ მანგლისს მოვიდნენ. ვითრემ წაჰგლიჯა თათრებს ალინჯის ციხე (1400 წ.) და თავზარიჰ დასცა მტრებს თემურში შვილები დაიბარა და წარგზავნა ბაღდადის დასაპყრობად. ამ ქალაქის დაპყრობის შემდგომ იგი ასევე საქართველოს შემოვიდა, აიღო ალინჯის ციხე და იქვე დაიბანაკა (1401 წ.) მეფემ აახლა ძმა და მორწილება ფამოცხადა თემურმა ბატონი სცა მას და გამოისტუმრა, ხოლო თვითონ წაჭიდა ბარდავს და იქიდან ისევ მანგლისს მოვიდა და აქ გამოეცხადნენ მას თათრთა ივანე აღბუღას, ძე, სომხეთის, სამცხის და კარის თავადნი. ვითრემაც შიხრთუა დაღვენნი თავის ძმის კოსტანტინეს ხელით. თემური აიყარა და წაჭიდა ქურთისტანის დასაპყრობად და იქიდან განიზრახა საქართველოში შემოსვლა და ძირიან-ფესვიანად აღმოთხვრა მისი. მეფემ ისევ აახლა ელჩი მარჩილება გამოუცხადა და ფეშქაში შიხრთვა თემურმა არც მეფის თხოვნა შეიწყნარა და არც ფეშქაში შიილო, სარამედ მეფეს შემოუთვალა, თუ საქართველოსთვის სიკეთე ესურს, შენ თვითონ ფამოცხადდი ჩემ წინაშეთ, ხარკი დაიდევ და შენს რჯულზედვე იყავი. ესრეთი შეთვლილობა წარმოუგზავნა მეფეს და თვითონაც აიყარა

და ახლად იღობს იმისილს თუ მოვიდა აქეთი შიხრთვა

და გამოსწო ჩვენკენ. მის მოსვლამდე მინდვრის ჰირ-
ნახული აიღეს ქართველებმა და მეფეთურთ სიმაგრეებში
შევიდნენ. თემური ურიტხვის ჯარით შევიდა ქართლი-
დგან შიდა ქართლს შევიდა თხრებიოთა, წვიტა და დაქ-
ცივიტა, გარნა ვერსად აღაძიან დ ცერ ნახა, აქედგან
წავიდა და გარყმოსადგა ბირთვისის ციხეს, რომელშიაც
გამაგრებულ იყვნენ წარბეზულნი თავადნი (30) სული-
ცხისთავად იყო ნაზალი და მათვე ჰყვანდათ მრავალნი
აზნაურნი და მსახურნი. საჭმელი, სასმელი მრავლად
ჰქონდათ, ციხე მიუვალს აღგილას იყო და მეტად გა-
მაგრებული. რამდენჯერაც მიესვოდნენ თათართა, გეო-
მარნი მეციხოვნეებს, იმდენჯერ გამოცვიოდნენ ხოლმე
შიგნიდან და მწისს ატლებდენ მტრებს. მრავალი მტე-
რი გაუღიტეს ერთ ლუქა ქართველებმა. თემური ძრწოდა
შიშითა და ბრაზით. საქმე რომ გაუჭირდა, გარემოიცვა
ციხის ცრე-მარე და მის გარე შემო მალალი ციხეები და
კოშკები ააშენებინა. შიგ ჩააყენა თვისი ოლქმქარი და
უბრძანა მძლიერად ბრძოლა. ქართველნი უშიშრად
იყვნენ და მტერს დიდს ზარალს აძლევდნენ. ასრე
გაგრძელდა ბრძოლა დიდ ხანს. საუბედუროდ
ძლევამოსილებით განლალგებულ მეციხოვნეთ ტალა
(ყარაული) არა ჰყვანდათ ციხის იმ მხრივ, საცა იყო
ციხეში ამოხაძრომი ფვირუხი. თემურის ჯარში იყო
ვინმე ბეგიჯან, რომელმაც იცოდა ამ გვირაბის ადგილ-
მდებარეობა. თემურმა გააკეთებინა ბამბეულის თოკი,
ამ თოკით კიბე დააწვნივინა. ეს ბეგიჯანი ღამე აიპარა
კლდეზე და დაწნული კიბის წვერი მოამაგრა გვირაბის
შესაჭაღს. მთვე ღამეს თითო-თითოდ ავიდნენ თემური-
სანნი, შევიდნენ ციხეში და კარები გააღეს. იმავე წამს
თათრები გარედანაც და შიგნიდანაც მიესივნენ ქარ-
ველებს. შეიქმნა ომი ფიცხელი, აბჯართა ცემა-კვეთე-
ბისაგან იდგა გრიალი და ქუხილი. ქართველებმა გაა-

პეს შრავალკეცო რაზმი მტრებისა, გაჟლიტეს ურიცხვი თათარო, გარნა შმაო იყო მათი ბრძოლა. თათარნი ბევრნი იყვნენ და საბოლოო გამარჯვება მათი იყო. ასეც მოხდა. ქართველთა უმეტესობა დახოცეს, და ნაჭრენნი შეიპყრეს და ხელშეკრულები წარუდგინეს თემურს, ხოლო მათი უამრავი სიმდიდრე-ქონებანი მოჰხვეჭეს და მიუტანეს თქიჲს მხრძანებელს. თემური მეტად გახარებული იყო ქართველთა ტყვენი სამარაჲსადს გაგზავნა (1402 წ.). ციხეში წააყენა თავისი რაზმი მაჭმელის მოთავეობით და თვითონ აიყარა და წაწვიდა შხმს, შეება სულთან ბაიაზითს, დაამარცხა იგი, შეიპყრა და ჩასვა რკინის ყაფაზაში. კეისარმა მოაძრტვა თემურს ძღვენი და მისცა ხაჯი. აქედგან თემური მივიდა აზერქისტანს, სალმობიერ იქმნა და „ბოროტი იგი ბოროტად წარწყმდა“. შემატიანე ასრე აბოლოებს თემურის შატარიას: „შვიდ გზის ნავარ-ჰყო საქართველო ბოროტმან და ღუთიან მერ რიხვეულებან“, რომელიც იმდენად უღვთო და უღმობელი იყო, რომ ჩვილ ყრმებსაც, როგორც უკვე ვსთქვით, არ ინდობდა. წებირგადმოცემით, ამ თემურმა ტფილისის აღების შემდეგ შემოაგროვებინა მოქალაქეთა ბაკშები, მიწაზე დააყრევინა იგინი და მერე კევრი შეზამევინა და ამ კევრს გაათვლინა მრავალი უსუსური და უმანკოსული. რმ აღგიღს, საცა ასეთი ცხოვრება გადღეწა, დაეკრე „კალოუბანი“ და აშენდა ეგრედ წოდებულ კალოუბნის ტაძარი.

სხუტარ რომ გვდავაჯროთ ეს, მონგოლთა მფლობელობის უამს, ჩვენ ჭერც კი აღწუნუსაფთ რმ დოვდუნებას, რომელიც დაჭმართა მართმა ბატონობამ ქართველებსა და მათს სატახტო ქალაქს. თათრებმა სულ

120 წელიწადი იმფლობელეს საქართველოში (1325—1220)+(1402—1387)=120) და ამ დროს განმავლობაში:

ა) თამარის აღყვავებული საქართველო (უმეტესად ამერეთი) გაღეწეს, გადაბუგეს, გაძარცვეს, გადასახარეს, გააშიშვლეს, გაავერანეს;

ბ) თამარის დროს მჭიდროდ დასახლებული ერი, რომლის რიცხვი $4\frac{1}{2}$ მილიონი იყო მარტო ამერეთში, ზოგი ჭაულიტა მტერმა, ზოგი ტყვედ წაასხა, ზოგი შიშიანობამ, უსმელ-უქმელობამ, ყინვა-სიცივემ და შრავალთა, ომიანობის მიერ მოვლენილ უბედურებათ იმსხვერპლეს; და უმეტესად კი დაიღუპნენ ისინი, რომელნიც წყუღნი და ქვეუნი მარჯნი იყვნენ, ესე იგი, მხენი, ძლიერნი, ახოვანნი, ნიჭიერნი, მწიგნობარნი, უშიშარნი, ერთი სიტყვით იმისთანა გაგებულინი კაცნი და გმირნი, რომელთაც მტერთან ბრძოლა სამშობლოს სადღეგრძელოდ „ლხენად და თამაშად“ მიაჩნდათ.

გ) ზნეობა ერისა შეირყა; თათართა მეოხებით შემოვიდა სოლომური სიბილწე; მოიპოო ძმობა, ერთობა, პირიანობა; გახშირდა ორპირობა, ღალატი, განდგომილობა, სიმცონარე, და ასე იყო არა თუ საერო წოდებაში, არამედ, ხშირად, სასულიეროშიაც *).

დ) მეფეთა უზენაესი ხელმწიფება, შესუსტდა, დაძაბუნდა, დაქუცმაცდა, განაწილდა; დამკვიდრდა და-

*) აი ერთი მაგალითი. დავით მეფის იმერეთში მეოფობისას პასილი ჭყონდიდეშა და უჯარმეშა ურცხვად შეაგინა მეფის საწილი: თანაუფა ქსუქან დედოფალს და თრიადი აწეინა სეფეთა ქვეუნიასთა. მეფე რომ ტფილისს დაბრუნდა,

მოუკიდებელი ათაბაგობა, სამცხისა, თვითმპყრობელობა იმერთა მეფისა, გურიელობა, დადიანობა, დადიშქელიანობა, შარვაშიძეობა და სხ. მოსწყდა საქართველოს ანისი, დვინი, კარი, კარნუქალაქი, დარუბანდი, ლეკეთი.

ე) აშენებული და ერ-მრავალი ქალაქები — ტფილისი და სხვ. დაიღწნენ, დაიწვნენ და მათთან ერთად მოისპო ვაქრობა და სააღებ-მიმცემო კავშირი მეხოჭველ ხალხებთან.

ვ) შეიქამა და გადაშენდა შინაური პირუტყვი, ხვადაგი, ცხენი, ფრთოსანი და სხ. და მათი მოშენება ახლად უნდა დაწყებულიყო.

ზ) გონებითი საზრდო — აუარებელი რიცხვი ხელნაწერებისა მტერმა გადესწვა და ანუ დაზივ-დაფხრიწა.

ერთის სიტყვით, მონგოლთა წაშავების შემდეგ საქართველო (ამერეთი) წარმოადგენდა უდაბნოს, საცა მოფანტულ-მიფანტულ და მიყრილ-მოყრილ შენობათა ნაშუსრევნი, დაკოდილ-დაკლულ კაცთა ლეშნი და მათ გარეშემო ვაგებით მოტირალ და ქანც-გაწყვეტილ ერის გარჯა მკვდართა დასამარხავად, სახლთა და ეკლესიათა ასაგებად, კარ-მიდამოს მოსაწყობად, სათესად, ბაღვენახთა გასაშენებლად, გადათქრილი არსების შესაკეთებლად და სხ. და სხ.

ასეთი შედეგი აქვს და ექნება უმცროს და ბრიყვ ერის მფლობელობასა და მძლავრობას: იგი უდაბნოდ

შეასმანეს ბასილი და იგი ძელსე ჩამოჴედებულ იქმნა შუა ქალაქში. ხოლო ესუქან დედოფალმა შური აკო და შეეე მოაწამლვინა („ქართ. ცხ.“ გვ. 394, 409).

და ახალშენად აქცევს მოშენებულსა, აღყვავებულსა და პატარძალივით მოართულს ქვეყანას!

დიახს, მონგოლთა ჳრილობა ისეთი ღრმა და პირფართო იყო, რომ საქართველომ ამიერრდგან ვეღარ შესძლო განკურნება, ერთობისა, ძმობისა და მყუდროების დამყარება. იგი, რასაკვირველბა, ამას შესძღმება, თუ არ გამოჩენილიყუნენ ახალნი მჭვინვარე მპყრობელნი და მათ წინანდელ ჳრილობისათვის ახალი ჳრილობაც არ მიემატებინათ.

მონგოლთა წაშვებძს შემდეგ კიდევ გაკიდა 60 წელიწადი და ახლა საქართველო აიკლეს სპარსელებმა და მათ შემდეგ ოსმალებმა. ამ სამრც წელიწადში (1402 წლიდგან 1463 წლ.) ამერეთი ისევ მოშენდა. აღექსანდრე მეფემ (1413—1442) და მისმა მოწყოლებმა ხალხი გამოიყვანეს სახიზნიდან, ააშენეს სოფლები, ქალაქები, ციხეები, ეკლესიები; შემოჭკრიბა მონაზონნი, მღვდელნი, მგალობელნი; შეეწია თავადთბ, აზნაურთა, გლეხთა, ღიდთა და წვრილთა და მკუდრებით არადჭინა ქვეყანა. მანვე ააშენა მკხეთის სვეტიცხოველი, განამშენა, შეამკო, უბოჯა მამულები, გაუონა შემოსავალი. დაშოშინდა ერბ, დაწყნარდა, დაბინავდა. შრავალი ტყვედ წაყვანილი ქართველი გამორსყიდა, მორყვანა და დაახალა. აღადგინა აგრეთვე ტფილისი, რომელსაც შემოავლო ვალახანი, გაამაგრა და ააშენა ახალი სახლები. საზოგადო საქმეების გასაკეთებლბდ შიელს ჳრს გამოჭკონდა თჯვისრ წვლილი— ორმოცაორმოცი თეთრი (=2 მან.) ყოველს კომლს. ეს კომლეული ხარკი შემბოილო აღექსანდრე მეფემ 1431 წ. და მანვე ამოჭკუნა 1440 წ.

აღექსანდრეს ძე გიორგი VIII რომ დაჯდა ტახტზე

(1445—1469 წ.), ბიზანტიის იმპერატორმა კოსტანტინემ (გამეფდა 1448 წ.) ტფილისს გამოგზავნა თავისი პროტოპრესვიტარი ფრანცა *) დიდის ამალით—დიდებულებითა, მხედრებითა, ექიმებით, ბერებითა და მალობგელთა გუნდით. აზრი ფრანცას მგზავრობისა ის იყო, რომ იმპერატორს ჰსურდა დედოფლად მიეყვანა გიორგი მეფის შვენიერი ასული. ფრანცა რომ მოდიოდა ტფილისისაკენ, მას ეგებებოდნენ დაბა-სოფლელნი და, თუმცა ბერძული ენა არ ეყურებოდათ, მაინც აღტაცებით ისმენდნენ მათს მუსიკას. ფრანცამ ინახულა მეფე, მეფის ასული და დაბრუნდა ტრაპიზონს და ნახულ-გაგონილი მოახსენა იმპერატორს. ფრანცა მეორე წელიწადს მოვიდა და დაწინდა მეფის ასული, რომელსაც მამამ მისცა მზითვად 50,000 დუკატი და ყოველ-წლიურ ჯამაგირად განუწესა 5,000 დუკატი. ფრანცამ ამის შემდეგ კოსტანტინეპოლს წაიყვანა მეფის მოციქული, რომელიც სინარჯულით მიიღო იმპერატორმა, „ოქროს სიგელი“ შეადგინა თავის დაწინდვის შესახებ, ზედ დაასო სამი წითელი ჯვარი და ქართველს მოციქულს უბრძანა, რომ მომავლის წლის გაზაფხულს (1453 წ.) პატარძლის მოსაყვანად საქართველოს გამოგზავნი გემებსო. ამის შემდეგ გადაეხვია ფრანცას, მადლობა უთხრა და უბრძანა მომავალს წელს ისევ მოგიხდება საქართველოში წასვლა იმპერატორის მოსაყვანადო, გარნა ეს დაწყობილება არ აღსრულდა, ვინაიდან სწორედ იმ წელიწადს, რომელსაც პატარძალი უნდა წაეყვანათ, კოსტანტინეპოლი აიღო სულთან შურად II-მ და იმპერატორი კოსტან-

*) ის. გიბბონის ისტორია.

ტრნე XII დაიღუპა დიდებული ქალაქის ნანგრევებზე. გავიდა კიდევ რაოდენიმე ხანი და საქართველოს ახლა მძვინვარე და დაუძინებელ მტრებად გაუხდნენ სპარსეთის ყაენები და ოსმალეთის სულთნები.

1463 წელს ასანბეგ ყაენის ჯარმა აიკლო ქართლი, შეფე გიორგის საგანძურნი წარიტაცა და უკუიქცა. ეს რომ იხილეს მოვაკნელეშმა და შირვანელთ, განუდგნენ შეფეს და ხარკი აღარ მისცეს.

1469 წ. მეფე კოსტანტინე ეკურთხა ტფილისს. უზუნასან ყაენმა აიღო ტრაპიზონი და 1478 წ. შემოვიდა სომხეთს, გააოხრა იგი; მერე მოვიდა სომხითს, შემოადგა ორბეთის ციხეს, ვერ აიღო იგი, გამოსწია და შემოერთყა ტფილისს. კოსტანტინე იძულებულ იქმნა დაეთმო ქალაქი ყაენისათვის, რომელმაც თვისი მეომრები წააყენა ტფილისის ციხეში და შეესია ქართლს და დადგა მუხრანს. აქედგან წარგზავნა ჯარი, რომელმაც მოარბია ქართლი, ხერკი, საგურამო და თიანეთი. ამ დროს ყაენი დასნულდა, მეფეს დაუბრუნა ტფილისი, გარდა მისის ციხისა, რომელშიაც სპარსთა მეციხოვნენი იყვნენ, და თვითონ დაბრუნდა სპარსეთს და მოკვდა. გაყაენდა იაკუბი. სცნეს-რა ყაენის სიკვდილი, ტფილისის მეციხოვნენი გამოვიდნენ და სპარსეთს გადიხვეწნენ. მეფემ აიღო ტფილისი, გორი; მოსწყვიდა ყაენისაგან ქართლს დასახლებულნი ელნი.

1486 წ. იაკუბ ყაენი შემოვიდა სამცხეს და შემოუსია ჯარი, რომელნიც თავს დაესხნენ დბანისსა და ქვეშის ციხეს; მოსტყვენვეს, მოაოხრეს და დაბრუნდნენ. ქალაქს ველარ მოვიდნენ, რადგან იგი ფრიად გაემაგრებინა მეფეს და ამასთან საბარათიანოს ლაშქარი ძლიერად შეება მათ და მუსრი გაავლყო.

1486 წ. იმავე ყაენის სპასპეტი ხალილბეგ, შემოვიდა სომხითს, აიღო ციხეები ქაოზიანი და აღჯაყალა, გაამაგრა იგინი და ტფილისს გარემოადგა და ძლიერი ბრძოლა ასტეხა. მეფე კოსტანტინე ამ დროს იმერეთს იყო. იგი მსწრაფლ მოვიდა და საბარათიანოს ჯაჭით დაეცენ სპარსელებს ჭანდარს და სრულიად მოსწყვიტა იგინი. ტფილისის გარემოდგომილთ, თავზარი დაეცათ და გაიქცნენ. კუმისის ბოლოს გადუსწრეს მათ ქართველებმა, მოსრეს და მათი თავები ღობე-მარგილებზე ჩამოაკვეს. ხალილბეგმა ძლივს მოასწრო გაქცევა.

1490 წ. იყუბის ჯარი კვალად შემოვიდა სომხითს, აიღო კოურის ციხე და მოადგა ტფილისს. იბრძოლეს დიდხანს და ვერ აიღეს. შეუღის რაჭმი ორბეთს, მაგრამ იგინი ამოსწყვიტეს ბარათიანთ. ტფილისს გარე-მდგომნიც გაიქცნენ, მაგრამ ამათგანაც უმეტეობა ამოწყვეტალ იქნა. მეფემ აიღო აღჯაყალა და ქაოზიანი და ქალაქს დაბრუნდა.

ამავე წელიწადს მეფემ მოიწვია თვის სასახლეში კათალიკოზი, ეპისკოპოსნი და წარწინებულნი და დაეკითხა მათ: „რა ფეხით განდგომილობისათვის ქვეყანათა და ვითარ მოვაგოთ კვალად მეფობასვე ჩვენსა?“ ითაღბირეს დიდ ხანს და დაადგინეს: „ვინაიდგან მტკიცედ სდგან ერთგულობასა ზედა თვისთა რჩეულთა მეფეთა იმერნი და კახნი და კვალად ათაბაგისა სამცხელნი, ამესთვის არ გაგიზრახავთ, მეფეო, ბრძოლასა, რამეთუ თუმცა მრე ვეჭმნეთ ერთსა, არღარა მოგვცემს მეორე ნებასა, არამედ ვაცადლოთ უამი უკეთუ კვალად აგოს ღმერთმან მეფობასავე შენსა“.

1512 წ. ყაენების ძლევამოსილობის საწინააღმდე-

გოდ სამცხეს შემოვიდა ხონთქრის დიდ-ძალი ლაშქარი. რომ ქართველები არ მიმხრობოდნენ მას, ყაენი შაჰ ისმაილ მსწრაფლ წამოვიდა ტფილისისკენ. მეფე დავითმა (1505—1525 წ.) ერთგულება გამოუცხადა მას, თვისი ძე აახლა და ძღვენი მიართო. ყაენი გაბრუნდა და დაიპყრა დიარბექირი. აქ მას შეეშა ხონთქარი სელიმ და დაამარცხა.

1522 წ. შაჰისმაილ ყაენი დიდის ლაშქრით შემოვიდა სომხითს, აიღო აღჯაყალა და იქიდგან ტფილისს წარმოგზავნა ჯარით ყარაფილი; მას სხვა ჯარით უკან გამოადევნა ელიასბეგი და თვითონაც ნელა-ნელა წამოვიდა. მეფე ტფილისიდან გავიდა თავის ჯარით და თელეთს შეეხა ყარაფილს, მრავალნი გაჟლიტა და დანარჩენნი გაიქცნენ. გაქცეულებს შემოხვდათ ელიასბეგი და უკანვე დააბრუნა და გამოსწია ტფილისისკენ. მეფე და მეფის ძე ლუარსაბი სასტიკად შეებნენ მტერს და ჰირი აბრუნებინეს. გაქცეულებს დაედევნა ლუარსაბი და ყათლამი უყო. ამ დროს იაღლუჯიდგან შემოპარულიყო თვით ყაენი და ზურგის მხრივ შოსდგომოდა ქართველებს, რომელნიც უკვე დაღალულიყვნენ. შეიქმნა ომი სასტიკი. ქართველები ლომებრ იბრძოდნენ, გასწყვიტეს მრავალი მტერიც გარნა ბოლოს იძლივნენ და გაიქცნენ. ყაენი მოადგა ტფილისს, რომლის საშველად ქართლის ჯარით მოდიოდა მეფე დავით. ყაენმა მოისყიდა ციხის-თავი და აიღო ციხეცა და ქალაქიც, სადაც შემუსრა ხატნი და ჯვარნი, გაძარცვა სიონის ღვთის-მშობლის ძვირფასი ხატი და მტკვარში ჩააგდო (ეს ხატი შემდგომად იპოვნა ბატონშან ლევან ნავთლუღის ქალაში, შენიშნავს მემატიანე), გასწყვიტა მოქალაქენი და ტყვე-ჰყო; ავლაბრის ხიდის

ყურზედ აწმენა მეჩითი, ციხეში შეაყენა თაჟისი მცვე-
ლები და მტრე წარგზავნა თვისი ჯარი ქართლისა და
სამცხის ასაოხრებლად. გული რომ შეიჯერა ყაენმა,
აიყარა და წავიდა სპარსეთს. ხოლო დავით მეფემ მოს-
რა მის მიერ ქალაქის გარემოს დაყენებულთ თათრობა,
აიღო ტფილისი (1513 წ.) და გასწყვიტა შიგ მყოფნი
სპარსნი, წავიდა და აიღო აღჯაყალა და გარეკა ყი-
ზილბაშნი.

1536 წ. ყაენი შაჰთამაზ მოვიდა განჯას და იქი-
დან მიეპარა ტფილისს, აიღო იგი და გადასწყვა. მეცი-
ხოვნენი შეშინდნენ და ციხე გადასცეს ყაენს, რომელ-
მაც ციხეში თავის ჯარი ჩააყენა, ხოლო ქართველნი
მეციხოვნენი გააშაშაღიანა და უკუ იქცა. დაბრუნდა
რა ყაენი, მეფე ლუარსაბმა (1534-1558 წ.) მოსრა-
ყიზილბაშნი და აიღო ტფილისი.

1548 წ. შაჰთამაზი კვალად მოვიდა შირვანს და
იქიდან ტფილისს, რომელიც აიღო, გასწყვიტა შიგ
დარჩენილნი ქართველნი, ციხეში შეაყენა მრავალნი
მცველნი და დაბრუნდა. მეორე წელიწადს ისევ გამო-
ილაშქრა, შემუსრა კარი, აიღო არტაანი, მოაოხრა
სამცხე, თრიალეთი, საბარათიანო, ბიჭვისი, შემუსრა
გორი, აიღო ვერისციხე, ატენი, საცა დაატყვევა ღრუ-
არსაბის დედა და მრ. წარჩინებულთა ცოლნი, წამო-
ვიდა მოვაკანს, ერევანს და სხ. დასვა ხანნი, ბევ-
ლარ-ბეგნი, სულთანნი და მათ უბრძანა მიშეულებოდ-
ნენ ტფილისს, თუ მას დაეცემოდნა მეფე ლუარსაბი.
ყაენის წასვლისავე უშალ მეფემ გასწყვიტა ტფილისის
არემარეზე მოსახლეთ თათარ-სპარსნი და გარემოადგა
ქალაქს. მეციხოვნე სპარსელთ შეკლა სთხოვეს განჯის
ბეგლარ-ბეგს შავერდის. იგიც წამოვიდა. მას დაეცნენ

ლუარსაბი და მისი შვილი სვიმონი, ამოულიტეს და უკუაქციეს. გარნა მეფემ ქრილობა მიიღო და აღესრულა (1558 წ.).

მეფე სვიმონი ეკურთხა მცხეთას. გარემოაღდა ტფილისის ციხეს და შეაჭირვა მეციხოვნენი, რომელთაც ყაენმა მოაშველა ჯარი და საქართველოს მეფედ დანიშნა გამაჰმადიანებული დაუთხანი, ძმა სვიმონ მეფისა. დაუთხანი წამოუძღვა ყიზილბაშებს. მოიშველდა განჯის ხანიცა და ტფილისს შემოვიდა, სვიმონი გამაგრდა დიღომს. დაუთხანი დაეკო მას, მაგრამ იძლია და შეივლტო ქალაქს (1567 წ.) და სვიმონი გარემოაღდა მას და შეაჭირვა. დაუთხანმა შემწეობა ითხოვა ყარამლუს სპასვეტის უსეინბეგისაგან. უსეინბეგი შემოიპარა ტფილისს, სვიმონი ავიდა ტაბახმელას. განლაღებული დაუთხან გამოვიდა ქალაქიდან და ეკავთა სვიმონს სამადლოჲს, გარნა ძლეული გამოიქცა და შემოიხვეწა ტფილისს; ხოლო სვიმონი, ისევ ტაბახმელას დადგა. დაუთხანმა თვისი გაჭირვება აცნობა ყაენს, რომელმაც უბრძანა განჯა-შამახიის ბეგლარბეგებს დაეჭირავებინათ წერტეზნი, ლეკეთის შამხალი და მიშველებოდნენ დაუთხანს. ეგრე ქმნეს. დაუთხანი დიდძალის ჯარით ფარცხისს ავიდა სვიმონი იდგა აწუფისს. მას უღალატა კახაბერ ყორღანაშვილმა, გაიქცა მტრეთან და მოუძღვა მათ. სვიმონი მწვავედ შეეხა მტრებს, ჰკლამურა, ჟლიტა და პირი აბრუნებინა. ამ დროს ყორღანაშვილმა სპარსელთ ანიშნა „აი ეგ არის მეფეო“. მიესივნენ მას და დაიჭირეს (1569 წ.). სვიმონის ჯარი გაიფანტა. გამარჯვებული დაუთხან ტფილისს მოვიდა და ტახტზე დაჯდა, სვიმონი კი წარუგზავნა ყაენს, რომელმაც იგი ჩასო აღიამუტის საპყრობილეში.

რჯულისა და ქვეყნის მოლაღატე დაუთხან რომ განცხრომაში იყო, არას ზრუნავდა ქვეყნისათვის; საქართველოს შემოესია ოსმალთა სარდალი ლალათაშა. მან გამოვლო სამცხე, ქართლი და მოადგა ტფილისს. ბიწიერ დაუთხანმა გადასწვა ქალაქი დე თვითონ თავი შეათარა მთის სიმაგრეებში. ლალათაშამ აიღო ტფილისი, დაიპყრა ქართლი, სამცხე და იმერეთს შეუსია რაზმი; გარნა ეს რაზმი ამოუღლიტეს იმერლებმა და ქართველებმა. ლალათაშა წავიდა შირვანს, დაიპყრო იგი, დაბრუნდა და დადგა მუხრანს. ყენი (ხუდაბანდა) ამერეთს თავისად რაცხდა და ამიტომ ამ ქვეყნის ბატონობას ვერ დაუთმობდა სპარსეთის დაუძინებელ მტრებს, ოსმალებს. გარნა ოსმალთა შემოსევის შიში თვითონაც ჰქონდა და საქართველოსთვის არა სცალიდა. ამიტომ ხუდაბანდამ თავის დედას ოთარ შალიკაშვილის ასულის რწევით საპატიმროდან გამოიყვანა სვიმონი, მეფობა დაუმტკიცა, 9,000 თუმანი განუკვეთა, ქართველი ტყვეები მისცა და დაავალა „წადი, საქართველო დაიპყარ და ოსმალნი გარეკეო“. სვიმონი წამოვიდა. მას მიემხრენ ქართველნი. დაუთხანი ლაღატათაშას შეეფარა და წავიდა სტამბოლს, საცა მოკვდა. ლალამ ტფილისი სათაშოდ ჰყო, ხოლო გორი სანჯაყად. მერე წავიდა და სამშვილდის სიონი დაანგრია, ხოლო მისი ციხე გაამაგრა. სვიმონი მოჭიდა და აიღო ლორე, გორი და სხ. ციხენი, გარდა ტფილისისა. ლალათაშა მუხრანიდან სამცხეს წავიდა და მის მაგიერ მოვიდა სინანთაშა, რომელმაც აიღო ლორე, გორი და დადგა მუხრანს. მას თავს დაესხა სვიმონი და შემუსრა იგი. ფაშა გაიქცა და ძლივს შეესწრო ტფილისს (1581 წ.). მეფე ლილოს ავიდა და წარგზავნა რაზმი

ტფილისის ნახირთა წამოსახმელად. მათ გამოუხტნენ ოსმალნი, ხოლო მეფე დაეცა მტრებს და ამოუღო ტაძარი მცირეოდენის გარდა! მეფე წავიდა და შეება ლორეს ფაშას, რომელიც დაამარცხა, უკუაქცია (1582 წ.), და ლორე აიღო (1 აპრილს). აქედგან მოვიდა ტაბახმელას. მას დაეცა ტფილისის ფაშა, რომელიც შემუსრა მეფემ და ტფილისში შეაგდო და თვითონაც მოადგა ქალაქს, აიღო იგი და რაც ოსმალთა ჯარი იყო სულ ერფიანად ამოსწყვიტა (1583 წ.). შემდეგ ამისა მეფემ აიღო სამშვილდეც და ოსმალნი აქაც გაუღო. ამის გამგონე სულთანმა დიდძალი ჯარი გამოგზავნა. ეს ლაშქარი დადგა ხატის სოფელს, გჯრნა სვიმონმა გაუღო ეს ლაშქარიც, აიღო დბანისი და რაფდენიმე წლის შემდეგ გორიც (1599 წ.). სულთანმა ახლა ჯათარფაშა გამოგზავნა უამრავის ლაშქრით; ჯათარფაშა დადგა ნახიდუქს, სვიმონი სელირაშენს. მტრის ჯარის დასაზვერავად გამოსული სვიმონ მეფე შეიპყრეს მტრებმა და წაიყვანეს სტამბოლს (1600 წ.).

გორგი X სვიმონის ძე ეკურთხა მეფედ ტფილისს (1600 წ.) 1604 წ. ტფილისს მოეფდნენ რუსთა ელჩები, რომელთაც მინდობილი ჰქონდათ ქართველთა სეფეწულთაგან ამორჩეული საქმრო ბორისის ასულის ქსენიასათვის და სასძლო მისის ვაჟის თეოდორესთვის. ელჩი ტატიშჩევი სწერს: „მეფემ მიგვიწვია სასახლეში. მივედით. მიგვიღო დედოფლის პალატში და გვაჩვენა თვის ძ ასული ელენე, რომელიც იჯდა მარგალიტ მოვლებულ მუთაქაზე. პალატის იატაკი დაფენილ იყო ოქროთი მოქარგულ ხალიჩებით. სეფე ქალის საცმელი იყო ჭავერდისა, რომელსაც ოქროს ფერი დასცემდა და

და მოვლებული იყო არშეებითა. მას ეცვა აგრეთვე სხვა საცმელი—ოქსინოსი. თავზედ ეხურა აღისფერ ხავერდის ქუდი, ძვირფას მარგალიტებიან-თვლებიანი. სეფე-ქალის მარჯვენით იჯდა მისი დიდება, ხოლო მარცხენით დედა. მათი საცმელი ხავერდისა იყო „... ელჩებს მოეწონათ ელენე და მეფეს ეხვეწებოდნენ მოგვეცი წავიყვანოთო. მეფემ უახრა, ჩემი ქალი ჯერ მცირე-წლოვანია და ამას გარდა ქართველებს ჩვეულებად გვაქვს ქალი არ დავწინდოთ, ვიდრე მთხოვნელი სამგზის მაქანკალს არ გამოჰგზავნისო.

ლუარსაბ II დროს (1605—1616 წ.) ტფილისის მოურავად იყო გიორგი სააკაძე (თარხნიშვილი). ლუარსაბი მეფედ ეკურთხა ტფილისს. მან ამოსწყვიტა (1609 წ.) თათარხანის 30,000 მეომარი. მეფეს გადაემტერა შაჰაბაზ I, რომელიც 1615 წელს შემოვიდა ქართლს, ლიქნით შეიპყრა მეფე, მოიყვანა ტფილისს; ციხეში თავის ჯარი ჩააყენა, მეფე ყარაიას წაიყვანა, ანადირა და იჭიდგან წაიყვანა სპარსეთს და ჩასო გულაბყალას და მერე მოაშთობინა (1622 წ.).

1616 წ. შაჰაბაზი ხელახლა ეწვია საქართველოს. აიკლო ტფილისი, ააოხრა კახეთი, ერწო, თიანეთი, დაანგრია ციხე-ქალაქნი, ეკლესია-მონასტერნი, გაჟლიტა 70,000 სული ქართველი, 100,000-მდე დედაბუდიანად აჰყარა და წარგზავნა სპარსეთს, 30,000 სული კიდევ სხვა დაიღუპა, ყანმა წაახა 2,000 საქონელი, 40,000 ცხვარი, დაატყვევა თეიმურაზის დედა ქეთევან დედოფალი და წამებით მოჰკლა (1624 წ.). საქურის-ჰყვნა თეიმურაზის ორი ვაჟი. ამოჟლიტა გარესჯის 600 მეუღაბნოე ტფილისში ჩააყენა ძლიერი ჯარი და „ტფილისში“ მეფედ დასვა გამაჰმადიანებული

ბაგრატი († 1619 წ.) და მის შემდეგ სვიმონ-ხანი († 1629 წ.), რომლის დროს სპარსელნი ვეცხლის წვიმებს აწვიმებდნენ ამერეთზედ. ქართველნი სასტიკად შეებრძოდნენ ყიზილბაშებს: არაგვზედ, სადაც გასწყვიტეს მრავალი მტერი, ქსანზედ, მარაბდას (1623 წ.), საცა ქართველთ დაჰკარგეს 10,000 მეომარი, ხოლო სპარსთ 18,000.

1634 წ. ტფილისში სპარსთა ჯარით შემოვიდა მეფე როსტომი, ხოლო 1636 წ. ხონთქარი და ყაენი მორიგდნენ და საქართველო გაიყვეს: ხონთქარს ერგო იმერეთი, საათაბაგო და ქურთისტანის ნახევარი, ხოლო ყაენს ერევანი, ქართლი, კახეთი და ქურთისტანის ნახევარი.

ამ დროიდან ტფილისი ხდება „სპარსთა ქალაქად“: სპარსთა მეციხოვნე ლაშქარი და აგრეთვე სპარსეთში გაზრდილნი ქართველთა ბატონიშვილები და დიდებულნი ტფილისში ავრცელებდნენ ყიზილბაშთა ზნეჩვეულებას, და ეს უცხოეთიდგან გადმონერგილი ზნეჩვეულება ნელ-ნელა ვრცელდება ჯერ ტფილისის მიდამოებში და მერე მთელს ამერეთშიაც. მემათიანე ამბობს: „როსტომმა თვისი კარის გამგენი განაგნა წესსა ზედა ყიზილბაშთასა: მას ჟამსა ქართველნი იყვნენ მხენი, რჯულ-მტკიცენი, წრფელნი, ვეცხლის უყვარულნი; ხოლო როსტომმა სპარსეთიდან მოიყვანა საქართველოს ტყვენი, გამაჰმადიანებულნი, და ამათით შეერია ქართველთა განცხრომა, სმა-ჰამა ყიზილბაშური, სიძვა, მრუშება, ტყუილი, ხორც-განსვენება, აბახო, კეკლუცობა უგვანი“ და სხ. ამის დროსვე ქართველებმა მიივიწყეს თვისი მშობლიური საკრავები და შეძრიდეს სპარსულები: ნალარა, ზურნა და სხ.

როსტომმავე ააშენა დანგრეულ-დაქცეული ტფილისი, გაამაგრა მისი ციხე, მეტეხს შემოაგლო მაღალი და მკვიდრი გალაგანი ბურჯ-კოშკებითა; ისნის სასახლე დაუტევა და თავის საცხოვრებლად ანჩისხატსა და სიონს შორის მტკვრის პირას ააშენა ახალი სასახლე, ხოლო კალაში ჩააყენა სპარსთა ლაშქარი. ავლაპრის ხიდის ყურიდან კალის ციხემდე ააშენა ზღუდე და მით გაჰყო ქალაქი და ციხე. კალის ციხეშიაცა და მეტეხის ციხეშიაც ჩააყენა ყიზილბაშნი. როსტომის წინააღმდეგ შეითქვნენ ზოგიერთნი დიდებულნი და მათ შორის კათალიკოსი ევდემოს დიასამიძე, რომელიც მეფემ შეიპყრა, დაამწყვდია ტფილისის ციხეში და მერე გადმოაგლო განჯისკარის კოშკიდან და გადაჩეხა.

1658 წ. გამეფდა შაჰნაოზი (ვახტანგ V), რომელმა „აღაშენა და განავრცო ქართლი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი; ჰმატა რჯულისა ქრისტიანობისასა და ეკკლესიათა, რამეთუ მცდელობდა როსტომის მიერ განრყვნისნი ისევ მოეგო კვალსავე თვისსა: ვინადგან ჟამსა მისსა ზიარება სისხლისა და ხორცისა უფლისა ჩვენისა სირცხვილად უჩნდათ“... (ქ. ცხ. გვ. 54).

ყაენმა გამოუგზავნა შანაოზს დიდი ფული და უბრძანა ზღუდე შემოეველო ქალაქისათვის. მეფემ რომ შეასრულა ეს ბრძანება, ყაენის ბრძანებით აქაურმა მოხელეებმა ქალაქის კარებზედ ყარაულები დააყენეს. ამ ყარაულებს მოხერხებულ ჟამს უნდა შეეპყრათ მეფე და წარეგზავნათ სპარსეთს. მეფე მიუხვდა მათ, გამოვიდა და ქალაქის სამხრით, ასპარეზის თავს, მტკვრის კიდევდ აიშენა სასახლე, დაახლდა მასში და ტფილისში აღარ შევიდა. სპარსელები დარწმუნდნენ, რომ

მეფეს ვერ შეიპყრობდენ მისის სახლობითურთ, გა-
შორდნენ ტფილისის კარებს (გვ. 54).

შანაოზიდგან მოკიდებული ვიდრე ვახტანგ VI-დე
(1658—1724 წლამდე) ყაენებმა წყალი აღარ
დაუწმინდეს ქართლსა და კახეთს. მთელი ჩვენი
ქვეყანა ყიზილბაშებმა დააკნინეს, დააქუცმაცეს,
მეფენი გაამაჰმადიანეს, გადაჰკიდეს ერთურთს მება-
ტონენი და მთავარნი, შეაძულეს ქართლთა კახეთს და
ორთავეს მიუსიეს ლეკეთი და ადრიბეჯან-შირვან-მა-
კიხის ხანები. ტფილისი მეტად გაამაგრეს და შიგ ჩა-
აყენეს ძლიერი ჯარი, რომელთაც თვალყური უნდა
სჰქეროდათ, რათა ქართველნი არ აშლილიყვნენ წინა-
აღმდეგ სპარსთა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს მე-
ფენი მაჰმადიანებად ითვლებოდნენ, გარნა იგინი ახერ-
ხებდნენ იმასაც, რომ მფარველობა გაეწიათ თვის ქვე-
შევრდომ ქრისტიანეთათვის და ეზრუნათ მისის კეთილ-
დღეობისათვის. ამ დროის შესახებ საყურადღებო ცნო-
ბებს გადმოგვცემენ უცხოელთა მოგზაურნი—შარდენი,
რომელიც მოვიდა ტფილისს 1671 წელს, და ტურნე-
ფორი (1701 წ.)

შარდენი სწერს: საქართველოდ ვუწოდებ მთელ
იმ მხარეს ამ ქვეყნისას, რომელიც ექვემდებარება სპარ-
სეთს. საქართველოს დღეს საზღვრავს: ჩერქეზეთი და
მოსკოვი აღმოსავლეთის მხრივ, მცირე სომხეთი დასავ-
ლეთის მხრივ, დიდი სომხეთი სამხრეთის მხრივ და ჩრდ.
მხრივ შავი ზღვა და კოლხიდის ის ნაწილი, რომელსაც
იმერეთს ეძახიან. ეს მთლად, ჩემის ფიქრით, ის მხა-
რეა, რომელსაც ძველად იბერია ერქვა. ერთ დროს
საქართველოდ ითვლებოდა არზრუმსა, თავრიზსა და
ტანაისს (მდ. დონი) შორის მდებარე ქვეყანა და ერქვა

მას ალბანია. ეხლა კი იგი დაკნინებულია და შევიწროებული. საქართველოში ბევრი ტყეებია. მთებ შორის მრავალი არის მშვენიერი და გრძელი, გარნა ვიწრო, ხეობებია. საქართველოს შუა უფრო ნაყოფიერია და თანაბარი, ვიდრე მისი გარე ნაწილები. შუაშივე ჩამოუდის მდ. მტკვარი, რომელსაც გეოგრაფოსები უწოდებენ კირუსს, და ანუ კორუსს. მტკვრის სათავე, როგორც მითხრეს, დღე-ნახევრის სავალზეა, კავკასიის მთებში; იგი ერთვის კასპიის ზღვას. ეს მდინარე ყველა სპარსეთის მდინარეებზე სასარგებლოა, რადგარ უფრო დიდს მანძილს ივლის და გამოსადგვია სანაოსნოდ. სპარსთა გეოგრაფოსები საქართველოს გურჯისტანს ეძახიან და ოთხ. ნაწილად ჰყოფენ მას: იმერეთად, გურიად, ახალციხის სამმართველოდ, კახეთად და ქართლად, რომელსაც ძველი გეოგრაფოსები ალბანიად უწოდებდნენ. ამათგან სპარსეთის საბრძანებელში მხოლოდ ქართლი და კახეთია. გიორგიონნი თავის თავს ქართველებს ეძახიან. ეს სახელი ახალი არ არის: იგი გვხვდება ძველ მწერლების ნაწერებშიდაც, მაგ. ეპიფანეს წერილებში ქართველები ქარდიანებად მოხსენებულია. საქართველოში ქალაქებიცოცტაა. კახეთში უწინ ჭოფილა რამდენიმე ქალაქი, რომელნიც ეხლა, ერთის გარდა, დანგრეულებია. ტფილისში მითხრეს, რომ ეს ქალაქები დიდრონები იყოო და მდიდრულად ნაგები. ამასვე აფიქრებინებს კაცს ჯერ ის, რაც კიდევ მთელად დარჩენილა და რაც მათს ნაშთს წარმოადგენს. კახეთს ხშირად არბევნო კავკასიონის გადაღმა მცხოვრებნი ერნი: ალანნი, გუნნი და სხ. და აგრეთვე ამაზონები (ამორძლები).

„ქართლში 4 ქალაქია: გორი, სურამი, ალი და

ტფილისი. გორი პატარა ქალაქია, მდებარებს ორს მთას შორის, მტკვრის ნაპირას, ერთის გორის ძირში, რომელზედაც ციხეა აგებული. ეს ციხე აუშენებია რუსტენ-ხანს (როსტომ მეფე) 40-ის წლის წინად. ციხეში ბევრი ჯუშაკი არ არის, სულ 110 კაცი, იგი მეტად მაგარია, ამ ქალაქის სახლები და ბაზარი მიწურება, მცხოვრებნი ვაჭრები არიან და ამიტომ საკმაო შეძლება აქვთ. სანოვაგე აქ უხვად არის და იაფია. სურამი უფრო დაბაა, ვიდრე ქალაქი, გორზედ პატარაა, გარნა მისი ციხე დიდია და კარგად აგებული. აქაც ასი მეციხოვნეა.

საქართველოში კარგი ჰავაა, ხმელი, ზამთარში ძალიან უცივი და ზაფხულში ცხელი. აქ მაისიდან ნოემბრის ჟასვლამდე სულ კარგი დარები იცის. მიწას მორწყვა უხდება. საქართველო ნაყოფიერი ქვეყანაა, აქ სცხოვრობენ ადვილად და კარგად. აქაურისთანა პური სხვაგან არსად მოდის. ხილი მეტად კარგი იცის და ამასთანავე ყოველნაირი აქაურისთანა ველური ვაშლი და მსხალი ევროპის არც ერთ მხარეს არ მოდის და აქაურისთანა ბროწეული—აზიაში, რქოსანი და წვრილ-ფეხი საქონელი აქ მრავალია და ძალიან კარგის ჯიშისა. გარეული ღორი ბევრია და ისეთივე გემრიელი ხორცი აქვს, როგორც კოლხიდის ღორს. დაბალი წოდებისანი სულ ღორის ხორცს სჭამენ. კასპიის ზღვასა და მტკვარში მრავლად იჭერენ თევზს. დაბეჯითებით შეიძლება ვსთქვათ, რომ იმისთანა კარგი საწოვაგე, როგორიც საქართველოშია, არსად სხვა ქვეყანაში არ იქნება. არც ისეთი ქვეყანა იქნება, რომ იმდენსა და ისე კარგს ღვინოს სვამდენ, როგორც საქართველოში, აქ ვაზი მაღლარია, როგორც კოლხი-

დაში. ტფილისიდან ბლომა ღვინო მიაქვთ ყაენისთვის სომხითში, მიდიასა და ისპაჰანს. საპალონე ღვინო ღირს რვა ფრანკი. ასე ფასობს უკეთესი ღვინო, ხოლო ცოტა მდარე არც ამის ნახევარი ღირს. ყველა სხვა სანოვაგეც ძვირი არ არის. აქ ბევრი აბრეშუმი მოჰყავთ, მაგრამ იმდენი კი არა, რამდენსაც მოგზაურები აღნიშნავენ. აბრეშუმის მოვლის ხელი კარგად იციან. აბრეშუმი გააქვთ ოსმალეთსა, არზრუმსა და სხვა ქვეყნებში.

„აღმოსავლეთში ქართველთა ტომი უმშვენიერესია, და, შემოძლიან ვსთქვა, მთელს ქვეყანაზედაც. აქ არ მინახავს არც ერთი ცუდის სახის ქალი და ან კაცი; ანგელოზივით ლამაზები ბევრი შემხვედრია. ქალების უმეტესი ნაწილი ბუნებითვე ისეთის სიკეკლუციით დასაჩუქრებულია, რომ სხვაგან ვერსად შეხვდებით. აქაურს ქალს თვალთა რომ მოჰკრათ, შეუძლებელია არ შეგიყვარდესთ. შეუძლებელია გამოიხატოს ქართველ ქალის მშვენიერ სახე-ტანადობისთანა სახე და ტანადობა. იგინი არიან მშვენიერნი, თვალტანადნი, წერწეტნი და კეკლუცნი. იშვიათად შეხვდებით აქ უშნოდ გასქელებულს ქალს. მათ მხოლოდ ეს აუშნობთ, რომ ფერუმარისს ისმენ. *შეგახსენებთ იმდენი ქალია, რომელიც...*“

„ქართველები ნიჰიერნი არიან ბუნებითვე. იგინი სწავლულები და ხელოვნების მკოდნენი იქნებოდნენ, თუ სწავლა-ხელოვნებაში მწვრთნელნი ჰყოლოდათ. იგინი არიან თავაზიანნი, მოსიყვარულე გულისანი, თავმომწონენი და თავდაპერილნი. ზნე და ჩვეულება უმეტეს ნაწილად შეთვისებული აქვთ იმ ერთაგან, რომელნიც გარს არტყიან. ქართველებს მისვლა-მოსვლა აქვთ მრავალ ხალხებთან. თვით საქართველოში ყველასა აქვს უფლება იცხოვროს თავის რჯულისა და ჩვეულებ-

ბისამებრ, თავისუფლად ილაპარაკოს ამ საგნებზედ და
 დაიცივას მათი შეუხებლობა. აქ შეხვდებით სომხებს,
 ბერძნებს, ურიებს, ოსმალებს, სპარსელებს, ინდოე-
 ლებს, თათრებს, რუსებს, ევროპიელებს. სომხები ბევ-
 რი არიან აქ. იგინი ქართველებზე უფრო მდიდრებია
 და დაბალის მოხელეების ადგილები უმეტესად სომხებს
 უჭერიათ. ქართველები მათზე ძლიერნი არიან, თავმო-
 წონენი, ზვაენი ზ მედიდურნი. სარწმუნოებისა, ზნისა და
ხასიათის სხვა-და-სხვაობა არის მიზეზი სიძულვილისა
ქართველებსა და სომხებს შორის. ქართველებსა და
 სომხებს ეზიზღებათ ქრთმანეთი და არ უნათესავდებიან
 ურთიერთს. განსაკუთრებით სომხები მეტად სძულთ
 ქართველებსა და თათქმის ისე უყურებენ მათ, როგორც
 ევროპაში ურიებს. ქართველების ტანისამოსი სრულიად
წააგავს პოლონურს ტანისამოსს. ქუდებიც ისეთი აქვთ,
 როგორც პოლონელებს, მათი ახალუხი გულჩაღილუ-
 ლია და წინა კალთებგაშლილი. ფეხსაცმელი სპარ-
 სულს წააგავს. ქალების ტანისამოსი სპარსთა ქალების
 საცმელის მავარია. დიდკაცობის სახლები და აგრეთვე
 ყველა სახელმწიფო შენობანი სპარსულ შენობათა ყაი-
 დაზედ არის აგებული. სახლების აგება ადვილდება
 სიუხვისაგამო ხე-ტყისა და ქვა-კირისა. ქართველები
 სპარსელებს ჰბაძვენ სხდომაში, წოლაში, ჭამა-სმაში.
 მებატონეებს დიდი უფლება აქვთ ყმებზედ. იგინი მთე-
 ლის თევების განმავლობაში რამდენიც სურთ, იმდენს
 ამუშავენ ყმებს და არც ჯამაგირსა და არც საზრდოს
 აძლევენ. მათ ხელი მიუწვდებათ ყმების ქონებასა, თა-
 ვისუფლებასა და სიცოცხლეზედაც კი. ბატონები ჰყი-
 დიან ყმების შვილებს და ან მონებად ჰყავთ სახლში.

ქართველ-მეგრელებმა ქრისტიანობა მიიღეს მეორე სა-
უკუნეში.

„ქართველებსა ჰყავთ რამდენიმე ეპისკოპოსი, ერთი მთავარ-ეპისკოპოსი და ერთიც პატრიარქი, რომელსაც კათალიკოზს უწოდებენ. თუმცა მეფე მაჰმადიანია, გარნა აკურთხებიანებს ხოლმე ეპისკოპოსებს, როცა ადგილები დაიცლება, და ამ თანამდებობათ თავის ნათესავებს აძლევს. მებატონეებსაც ამგვარივე უფლება აქვთ თავთავიანთ მამულებში. აქაური კეთილშობილნი გარეგნობით უმეტეს ნაწილად მაჰმადიანნი არიან. ეს სარწმუნოება ზოგს იმისთვის მიუღია, რომ მეფის კარის ადგილი ეშოვნა და სახელმწიფო ჯამაგირები მიეღო; ზოგს იმისთვის, რომ თავიანთი ქალები მეფისათვის მიეთხოვებინა და ან დედოფლის კარზედ თარეშობა ეშონა მათთვის. ვისაც ლამაზი ქალი ჰყავს, სცდილობს რაც შეიძლება ადრე გაათხოვოს; ღარიბი ხალხი უფრო ადრე ათხოვებს თავის ქალიშვილებს, ხანდახან აკვანშივე ჰნიშნავენ ხოლმე. ამას იმიტომ სჩადიან, რომ მებატონეებმა არ მოსტაცონ გასასყიდად.

„კახეთში ცხლა მეფობს შანაოზის შვილი არჩილი, რომელმაც მაჰმადიანობა იმიტომ მიიღო, რომ სამეფო დაეჭირა. არჩილი თავდაპირველად დანიშნული იყო ერთ თავადიშვილის ქალიშვილზედ, მაგრამ იმან თვისი დანიშნული დასტოვა და შეირთო კახეთის მეფის თემურაზის ასული ნესტან-დარეჯან. პირველმა დანიშნულმა არჩილს კაცი გაუგზავნა და შეუთვალა, რად შეურაცხჰყავი ჩემი სახელიო. ქალს ჰსურდა სასამართლოსათვის მიემართა, გარნა ამ გზით არა გამოვიდოდა-რა, რადგან მოწინააღმდეგე დიდის ხარისხისა და გავლენის პატრონი იყო. სასამართლომ რომ ვერ და-

აკმაყოფილა ქალი, ოთხასს კაცს მიუძღვა და საომრად გამოითხოვა მოღალატე. არჩილმა უარი სთქვა და შემოუთვალა: ქალთან ბრძოლა არა მსურსო და ნურც გამოიდებ თავს, თორემ გავამუღავნებ, რომ ციცი კვებულა და ვითომ შენ იმას მოწყალე თვალით უყურებდიო. ამ ცილისწამების გამო ქალი უმეტესად განრისხდა და ახლა ციცის გადაეკიდა და ხმალში გამოითხოვა. მისგან უარი მიიღო. ქალი ჩავსაფრა ერთ ალაგს, დაეცა მას და ოც კაცზედ მეტი მოუკლი. ქალის ძმამაც დაუწყო დევნა ციცის. მეფე და ყველა კარის კაცი შეეცადნენ შეეროგებინათ მოპირდაპირეები, გარნა ვერას გახდნენ და მისცეს ნება იარაღით გადაეწყვიტათ დავა. საქართველოში, ჩვეულებისამებრ, როდესაც სამართალი ვერ გადასწყვეტს დავას კეთილშობილთა შორის და ვერც შეარიგებს მათ, მაშინ ერთმანეთთან ბრძოლის ნებას მისცემენ. ბრძოლა ასპარეზზედ იციან. მოწინააღმდეგენი აღსარებას იტყვიან, ეზიარებიან და გადიან საბრძოლველად. ამას ღვთის სამსჯავროსადმი მიმართვას უწოდებენ. ციცი და მოწინააღმდეგე გაჭიდნენ მოედანზედ, მაგრამ ჯარისკაცებმა გააშველეს. ქალი თითქმის მოკვდა სირცხვილითა და ჯავრით, როდესაც ნახა, რომ მუფის ბრძანებით მისი ძმა იძულებული შეიქმნა შეპრიგებოდა არჩილსა და ციცის.

„ტფილისი უკეთესი და უმშვენიერესი ქალაქია. იგი დიდი არ არის, გარნა ძლიერ დასახლებულია და გამაგრებული; სძევს მთის ძირში, რომელსაც ჩამოუდის მტკვარი. უმეტესი მტკვრის პირა სახლებისა სალსკლდეზედ აგებულია. ქალაქი შემოაზღუდულია შვენიერისა და მაგარის კედლით, მხოლოდ მდინარის მხრივ

უგალავნოა, ქალაქი სამხრეთიდან ჩრდობლოეთისკენ გაწეულია, სამხრეთის მხრივ აქვს დიდი ციხე, რომელიც აგებულია მთის კალთაზე. ციხეში მხოლოდ სპარსელები სცხოვრებენ და მეციხოვნედაც მხოლოდ სპარსნი არიან. ციხის წინ არის სარბიელი და იგივე მოედანიცაა და ბაზარიც. ეს ციხე თავშესაფარ ადგილად ითვლება: ყველა დამნაშავე და ანუ შეუძლებელი მოვალე რაკი ამ ციხეში შეეფარება, აღარ მოელის შიში. ქართველთა მეფემ ეს ციხე გზად უნდა გაიპროს ხოლმე, როდესაც იგი, ჩვეულებისამებრ, ქალაქ გარედ მიდის ყაენისაგან გამოგზავნილ წერილებისა და ანსა-ჩუქრების მისაღებად: მეფე არასოდეს არ გაივლის ხოლმე აქ ისე, რომ შიში არა ჰქონდეს: ვაჟ თუ შემიპყრანო, ვაჟ თუ ციხისთაფს საიდუმლო ბრძანება ჰქონდეს ჩემის შეპყრობისათ სპარსებს ძალიან ჭკვიანად დაუწესებიათ, რომ საქართველოს მეფეები და სპარსეთის შირხაჰანები ქალაქ გარედ უნდა გავიდნენ ხოლმე იმის მისაღებად, რასაც ყაენი უგზავნის: ეს ძალიან მოხერხებული ღონეა, რომ ადვილად და უხიფათოდ შეიპყრან საუქვო კაცები.

„ტფილისის ციხე აუშენებიათ ოსმალებს 1576 წ. ამ წელს მათ დაუპყრიათ ეს ქალაქი და მთლად მისი მიდამო მუსტაფა-ფაშის წინამძღოლობით, რომელსაც ვერ გაჰმაგრებია მეფე სვიმონი. მუსტაფა-ფაშამ ხონთქარს სოლიმანს უბრძოლა, საქართველოში რამდენიმე ციხე ავაგოთ, თორემ უამისოდ ამ ქვეყანას ვერ დავიმორჩილებთ. სოლიმანის ბრძანებით აგებულ იქმნა ციხეები და მათ შორის ტფილისისაც, რომელიც გამაძგრა ასსხედ მეტ ზარბაზნით.

„ტფილისში რამდენიმე ეკლესიაა, რომელთაგან

6 ეკუთვნის ქართველებს და დანარჩენი სომხებს. დედა-ეკკლესია, სიონად წოდებული, მდინარის პირზედ აშენებული არის შვენიერის თლილის ქვით. ეს ეკკლესია ძველი შენობაა და ჰგავს იმ უწინდელ ტაძრებს, რომლებსაც ხშირად შეჰხვდებით აღმოსავლეთში. შუაგულს აქვს ± დიდი სვეტი, რომლებზედაც დამყარებულია გუმბათი. ეკკლესიის საკურთხეველი დიდია. შიგნითი მხარე ტაძრის კედლებისა სავსეა მხატრობით. არქივლის სასახლე იქვე ეკკლესიასთან ახლოა. მასში სცხოვრობს ტფილელი. ქართველებს ჰქონდათ ერთი შვენიერი ეკკლესია ქალაქ გარედ. იგი მეფემ თოფის წამლის ბელლად აქცია. მას ჰქვიან მეტეხი. სომხების უმთავრესი ეკკლესია არის ფაშა-ფანქი, ე. ი. ფაშის მონასტერი, და ესრეთი სახლი იმიტომ დარქმევია მას, რომ იგი ოსმალეთიდგან გამოქცეულსა და ტფილისში გაქრისტიანებულს ფაშას აუშენებია.

„ტფილისში მეჩითი სულ არ არის. სპარსნი ბევრს ცდილან, ბევრჯელ დაუწყიათ მეჩითის აგება, მაგრამ ვერ დაუსრულებიათ: ქრისტიანები მაშინვე იარაღს ხელში იღებდნენ, არეულობას ახდენდნენ თურმე, შენობას ანგრევდნენ და შეურაცხყოფას აყენებდნენ მეჩითის ამშენებლებს! მეფეებს გულში ძლიერ უხაროდათ ხალხის ამგვარი ამბოხება, თუმცა თავს ისე აჩვენებდნენ, ვითომ არ მოსწონთ ერის ასეთი საქციელიო. მეფეები თუმცა ქრისტიანობას გადუდგებოდნენ ხოლმე და მაჰმადიანობის გავრცელებას ეხმარებოდნენ, მაგრამ ამას მხოლოდ იმიტომ სჩადიოდნენ, რომ მეფობა მოეპოვათ, გული კი ისევ ქრისტიანობისკენა ჰქონდათ.

„ქართველები გაუტეხელი და მამაცი ხალხია. ესენი თავკანწირულად იცვენ თავიანთ თავისუფლებას. რად-

გან ივინი ოსმალეზხედაც ახლოს არიან, ამიტომ სპარსები ვერა ჰბედვენ სრულიად ხელი ჩაჰქიდონ ქართველებს და ნებას აძლევენ დაიცვან თითქმის ყველა გარეგანი ნიშნები თავის რჯულისა: ყველა ეკლესიის თავზედ გაკეთებულია ჯვარი, სამრეკლოში ჰყიდია ზარები. საქვეყნოდ და მოურიდებლად ჰყიდიან ღორის ხორცსა და აგრეთვე ღვინოს ქუჩებში. სპარსებს, რასაკვირველია, ჯვარი მოსდით და აღკრძალვა უნდათ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ვერა გაუწყვიათ.

„ამ რამდენიმე წლის წინად სპარსებმა დაშენეს ერთი პატარა მეჩითი ციხეში, იქ, საცა ციხესა და მოედანს შორის მაგარი კედელია. ეს ადგილი იმიტომ ამოურჩევიათ სპარსებს, რომ ხალხს ხშირად დაენახა და შესწევოდა როგორც მეჩითსა, ისე მოლებსაც. ქართველებმა ვერ დაუშალეს მეჩითის აგება, რადგან ციხე გამაგრებული იყო, ხოლო როცა მოლა ავიდა მეჩითის თავზე და მუყრი შემოსძახა, ხალხი შეგროვდა მოედანზედ, დაუშინა ქვა მეჩითს და მოლა გადმოიფრინა მაღლიდგან. ამის შემდეგ მოლა ვეღარ ადის სამუყროდ...

„ქალაქში რამდენიმე კარგი საჯარო შენობებია, დიდრონი ბაზრები, ქვით ნაშენი და სუფთად შენახული. ასეთივეა ქართველებიც, საცა ბინავდებიან უცხოეთიდან მოსულნი. შიგ ქალაქში ცოტა აბანოებია და ხალხი ბანაობს იმ თბილ წყლებში, რომელიც ციხეშია. ამ აბანოების წყალი გოგირდიანია და მეტად ცხელი. დუქნებიც კარგად მოწყობილია, სუფთად შენახული. დუქნები ჩამწყრივებულია მაღლობზე, დიდის მოედნის პირში.

„მეფის სასახლე ერთი უშვენიერესი შენობაა ტფი-

ლისში სასახლეში არის დიდი დარბაზები, რომელნიც მდინარესა და ბაღებს გადასცქერიან. ბაღები ძალიან დიდრონებია. იქვე არის საფრინველოები, რომლებშიაც სხვა-და-სხვა გვარ ფრინველებს ინახვენ. აქვე აშენებულია აგრეთვე ერთი მწევარ-მეძებრების სადგომი და ისეთი შვენიერი საქორე, რომ უკეთესი აღარ შეიძლება. სასახლის წინ ოთხ-კუთხი მოედანია, სადაც ათასს ცხენამდის დაეტევა. მოედნის გარემომოღუქნება და ბოლოს გრძელი ბაზარი, სასახლის პირდაპირ. შვენიერი სანახავია მოედანი და სასახლის პირი ამ ბაზრის თავიდან. კახეთის მეფის სასახლე ქალაქის ნაპირას არის, რომელიც აგრეთვე ღირს იმად, რომ კაცმა დაათვალიეროს.

„ტფილისის მიდამო შემკულია რამოდენიმე სალხინო სახლით და შვენიერის ბაღებით, რომელთაგან ყველაზე დიდი მეფის ბაღია. ახეილი ცოტა დგას, ხოლო გავსილია იმიტანა ხეებით, რომლებიც აშვენებენ ბაღს და წიდილსა და სიგრილეს ავრცელებენ.

„ტფილისში არის კაპუცინებდს სახლიც. იგინი აქ 13 წელიწადია, რაც დასახლდენ. კაპუცინები ექიმებს ეძახიან თავიანთ თავს, და ხალხიც ექიმებს უწოდებს მათ. იგინი ძალიან მიღებულნი არიან, რადგან ექიმობასა და ქიმიას მეტად პატივს სცემენ აღმოსავლეთში. კაპუცინები ჯერ დაბინავებულან ტფილისში და მერე გორში. შაჰნაოხს მათთვის უწყებია სახლები გორსა და ტფილისში. მათ მიუერთმევიათ მეფისათვის წერილები პაპისა და კონგრეგაციისა და აგრეთვე მათივე სახელით შვენიერი საჩუქრები. საჩუქრები მიუერთმევიათ აგრეთვე დედოფლისათვის, კათალიკოზისათვის და კარის უმჯავრეს დიდებულთათვის. ერთი მისსიონერთა-

განი, რომელიც ექიმობაში უფრო დახელოვნებულია, მეფეს ახლავს. საექიმოში მათ აძლევენ ღვინოს, ფქვილს, პირუტყვს, ახალგაზდა მონებს. მათ ნება აქვთ იყოლიონ ცხენები, მონები, მსახურები, ივაჭრონ, ფული სარგებლით გაასესხონ და ისესხონ და სხ.

„12 თებერ. 1673 წ. დილით ერთის კეთილშობილის პირით მეფემ შემომითვალა: ამ კვირა ყოველ დღე შექცევა გვექნება სასახლეში და გთხოვთ შენც მობრძანდეთ. რაც კი უკეთესი საცმელი მქონდა, ჩავიცვი და მეფეს ვეახელ. შუადღე მოტანებული იყო, როდესაც სასახლეში წავედი და თან წამომყვნიენ კაპუცინების პრეფექტი და მამა რაფიელი. სადილად გველოდნენ. მეფე დარბაზში ბრძანდებოდა. დარბაზი სიგრძით 110 ფუტი იყო, სიგანით 40. სასახლე მტკვრის პირზედ იდგა და მტკვრის მხრივ დარბაზი ახდილი იყო. დარბაზის საროთით ნაკეთებს ჭერს იმაგრებდა რამდენიმე დახატული და ოქროთი მოვარაყებული სვეტი, რომელთა სიმაღლე იყო 35—40 ფუტამდე. მთელი დარბაზი შვენიერის ხალებით იყო მორთული. მეფე და დიდებულნი შემოსხდომოდნენ სამს პატარა ბუხარს. ეს ბუხრები და რამდენიმე მაყალი ისე კარგად ათობდნენ დარბაზს, რომ კაცი სიცივეს სრულებით ვერა ჰგრძნობდა. მეფე შაჰნაოზს მიმსვლელნი ისევე აძლევდნენ სალამს, როგორც ყანს: ორ-სამ ნაბიჯზედ რომ მიუახლოვდებოდნენ, მუხლს უდრეკდნენ და სამჯერ ზედი-ზედ თაყვანს სცემდნენ. მეფეს სამჯერ დავუკარ თავი მდაბლად, გარნა მუხლი კი არ მოვუყარე. შემდეგ ორმა დიდებულმა მთხოვა დამჯდარვიყავი. მეც დავჯექი პრეფექტთან ერთად.

„მეფეს მივუძღვენი ერთი დიდი საათი ჩუქურთმით
ნაკეთებისა და მოვარაყებულის ვერცხლის კოლოფით;
ერთი ვერცხლში ჩასმული ბროლის სარკე, ერთი სე-
ვადიანი ოქროს პატარა კოლოფი ორიაქის აბებისა-
თვის, ერთი ლამაზად შემკული და დიდის ხელოვნე-
ბით გაკეთებული სადოსტაქრო იარაღის ბუდე და შვე-
ნიერი და საუცხოო დანები. როდესაც მივესალმე მე-
ფეს, მას არაფერი ვუთხარი და არც მას უთქვამს-რა
ჩემთვის. ხოლო სუფრაზე რომ ვიჯექი, მესუფრის ხე-
ლით გამომიგზავნა ოქროს თეფშით ნახევარი ერთის
დიდის პურისა, რომელიც მის წინ იდგა, და შემომით-
ვალა, ჩემთვის ძალიან სასიამოვნოა თქვენი აქ ყოფნაო.
მეორე თავი საქმელი რომ შემოიტანეს, მეფემ გამო-
მიგზავნა ღვინო იმ თასით, რომლითაც თვითონ სვამ-
და. ღვინო ოქროს სევადით მორთულ საღვინეში იდ-
გა, თასიც ოქროსი იყო და გარედგან ლალითა და
ფირუზით მოჭედილი იყო. ერთმა კეთილშობილთა-
განმა მოგვართვა ეს ღვინო და გვიხარა: „მეფემ შე-
მოგიტვალათ: მიირთვიეთო, იმხიარულეთო, ნუ მოგიწყ-
ენიათო“. შემდეგ, მესამე თავი საქმელი რომ შემო-
იტანეს, მეფე უფრო დაგვიტკბა. მოიტანეს შემწვარი.
მეფემ გამოგვიგზავნა შემწვარი ხოხობი, ორი კაკაბი და
ირმის ფეშხა და შემოგვითვალა: „თუმცა ხადირის
ხორცზე ღვინო კარგია, გარნა მე მაინც ვუბრძანე,
ძალა არ დაგატანონო“. აღარ გავაგრძელებ სიტყვას
იმაზედ—თუ რა წესიერება და დიდი მოკრძალება სუ-
ფევდა ამ შექცევის დროს: მხოლოდ ამას ვიტყვი:
ღვინო ბევრი სვეს, გასაოცარი სიუხვე იყო ხორაგისა,
მოჰქონდათ სახსნილოცა და სამარხოც, რადგან სა-
დილზედ პატრიარქი და ეპისკოპოსებიც იყვნენ, რომ-
ლებიც ხორცს არასოდეს არა სვამენ.

„16 თებერვალს 1673 წ. მეფემ მიმიწვია თავის დისწულის ქორწილში. ჯვრის-წერა სასახლეშივე იყო. ჯვრის-წერა თითქმის გათავებულიყო, როდესაც მივედით მე, მამა პრეფექტი და მამა რაფიელი. ჯვარს სწერდენ იმ დარბაზში, რომელშიაც წინა კვირას ჩვენ ვისადილეთ. ძლიერ მსურდა ჯვრის წერის ნახვა, გარნა დარბაზი ქალებით სავსე იყო და ამისათვის კაცებს აღარ უშვებდნენ. დარბაზში იყვნენ მხოლოდ მეფე, მისი ახლო ნათესავები, ქათალიკოსი და ეპისკოპოსები. ქართველებმა ქალებს აუკრძალეს კაცებში ყოფნა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სპარსეთის მორჩილებაში არიან. ეს წესი ჯერ მხოლოდ ქალაქებშია გავრცელებული, ხოლო სოფლებში კი და იმ ადგილებში, სადაც მაჰმადიანები არ არიან, ქალები უპირბაძეოდ დადიან და სრულებითაც არ ეკრძალებიან ვაშკაცებს და მათთან ლაპარაკს. მაგრამ რადგან მაჰმადიანთ რჯული და ჩვეულება თან-და-თან ვრცელდება საქართველოში, ამიტომ ქალებს თავისუფლება დღე-დღეზე უფრო აკლდებათ. ქორწილი სასახლის აივანში გამართეს. აივნის ირგვლივ ტახტები გაემწკრივათ. აივანი დახურული იყო დიდის ჩარდახით, რომელიც ხუთს სვეტზე იდგა. ყოველი სვეტი სიმაღლით იყო 22 ფუტამდე. ჩარდახის ქვემო მხარეს გაკრული იყო ოქსინო, ხავერდი და ქრელი ტილო, და ყველა ეს ისე შვენიერად და ხელოვნურად იყო შემკობილი, რომ ლამპრების შუქზედ ისე გვეგონებოდათ, თითქო ყვავილებით არის მორთულიო. ამ დარბაზის შუა იყო დიდი აუზი. იატაკი დაფენილი იყო შვენიერის ხალიჩებით. 40 დიდი ლამპარი ანათებდა აქაურობას. 4 ლამპარი, რომელიც მეფის ახლოს იდგა, ოქროსი იყო, სხვები ვერცხლისა.

ყოველი ლამპარი 40 გირვანქიანი იყო. სტუმრები ტახტზედ იხდნენ. მეფე უფრო მაღალს ტახტზედ იჯდა. სამეფო ტახტი გუმბათის მსგავსის ჩარდახით იყო დახურული. მეფეს მარჯვნივ თავისი შვილი და ძმები უსდნენ, მარცხნივ—ეპისკოპოსები. ახალ სიძესაც მეფის ახლო ჰქონდა ადგილი. ქორწილში იყო ასიოდე კაცი. მესაკრავენი ძირს იხდნენ. როცა დავსხედით, ცოდა ხნის შემდეგ კათალიკოზმა შემოიყვანა სიძე, რომელსაც მიულოცეს მისმა მშობლებმა და საჩუქარი მიართვეს, ესევე მოიქცა სტუმრების უმეტესობა: ყველამ თავის ხარისხის-და-გვარად მიულოცა სიძეს და დაასაჩუქრა ოქრო-ვერცხლის ფულითა და თასებით. ვახშამი ასე დაიწყო: ყველა სტუმრების წინ გაშალეს სუფრები, მერე მოიტანეს პური, ქალაღივით თხელი, თითის სისქისა და დაშაქრული. ხორცი მოიტანეს ვერცხლის დიდრონ ლანგრებით, რომლებიც დახურული იყო. ყოველი ლანგარი წონით იყო 50—60 მარკა. ლანგრებს შემომტანნი სეფის კარებში აწყობდნენ, სხვა მოსამსახურეები მიართმევდნენ მესუფრეს, რომელიც საჭმელს ანაწილებდა თეფშებზედ და უბრძანებდათ, სტუმრებს მიართვითო. ჯერ მეფეს მიართმევდნენ ხოლმე და მერე სხვებს—უმცროს-უფროსობის კვალობაზედ. სამი თავი საჭმელი შემოიტანეს. თითო თავი 60-დე ლანგრით მოდიოდა. პირველი თავი საჭმელი იყო სხვა-და-სხვა ნაირი ფლავი—ყვითელი შაქრითა, ღარი'ინითა და ნაფრანით შეზავებული, წითელი ბროწეულის წვე-ნით. მეორე თავად შემოიტანეს კუპატები, ყაურმა, შვენიერი მომყოლდ მოზრაკული ხორცი და სხვ. მესამე თავი იყო შემწვარი. სამღვდლოთათვის მოჰქონდათ აგრეთვე თევზი, კვერცხი და მწვანელი. საკვირველის

1. მარცხნივ
 2. მარცხნივ
 3. მარცხნივ

თითის სისქისა
 და დაშაქრული
 ხორცი

წესიერებითა და სიჩუმით მიჰქონდათ საქმელები. ყველა უთქმელად აკეთებდა თავის საქმეს. ჩვენ სამი ევროპიელი უფრო მეტს ვხმაურობდით, ვიდრე ის 150 კაცი, რომელიც დარბაზში იყო. საკვირველი იყო აგრეთვე სუფრის იარაღი და ავეჯეულობა. სუფრაზედ იყო 120-დე ღვინის სასმური: ბადიები, თასები, ყანწები, კულები, 12 აზარტეშა და სხ. აზარტეშები თითქმის ყველა ვერცხლისა იყო. თასები, ბადიები, კულები ზოგი სადა ოქროსი იყო, ზოგი ძვირფასის თვლებით მოქედილი, ზოგი ვერცხლისა. ყანწები ძვირფასის თვლებით იყო მოოქვილი. დაიღია ბევრი ღვინო თასებითა და ყანწებით. „ალავერდი“ და „იახშიოლ“ გაისმოდა... გათავდა ვახშამი. შინ წამოვედით. მეფემ შემომითვალა: ძლიერ მსურს ევროპიელები დასახლდნენ საქართველოშიო და გვიბრძანა: თუ აღებ-მიცემისთვის მოვლენ ევროპიელები, გავანთავისუფლებ ყველა გარდასახადისაგანაო და მივანიჭებ ყოველგვარ უპირატესობას, რასაც კი ისურვებენო. ჩემი საბრძანებელია შავ ზღვამდე, დიდი გავლენა მაქვს სპარსეთში, დიდი პატივი ოსმალეთშიო და ამიტომ ევროპიელები ინდოეთში მისვლა-მოსვლისთვის საქართველოზედ უკეთესს გზას ვერ იპოვიანო. თუ ერთხელ სცადეს. და ამ გზაზედ გაიარეს, მერე აღარ დასტოვებენ. ამ გზით სიარულსო. მე დავჰპირდი, რომ მეფის ბრძანებას შევასრულებ. და მისს სურვილს ევროპიელებს გამოვუცხადებ“. *)

რასათუ:
 ეს სიბ
 არაა
 იმეორ

*) Voyages en Perse et autres lieux de l'orient.

ტურნეფორი, რომელიც იყო საქართველოში 1701 წელს, სწერს*):

ტფილისი—საკმაოდ ვრცელი და კარგად დასახლებული ქალაქია. სახლები აქ დაბლებია და ცუდად განათებული, ხოლო აშენებულია აგურისა, ქვისა და თიხისაგან. ტფილისის გარეშემო შემოვლებული კედლები ჩვენებურ ბაღების გალავნებზე მაღლობი არ არის. ქუჩები ცუდად მოკირწყლულია. ციხე მაღლობზე სდგას და დაჰყურებს ქალაქს, გარნა თითქმის მთლად დანგრეულია და მაგრობს მხოლოდ რამდენიმე უხვირო ბურჯების შემწვობით. ციხის მკვედრ დასი სუსტია და შესდგება მაჰმადიანთაგან, რომელთაც იარაღის ხმარება ცუდად იციან. ციხის წინა სარბიელი, საცა ასწავლიან მხედრობას, ვრცელია და ციხის გარეშე, სხვა შესავალი ქალაქს არა აქვს. მეფის სასახლე, რომელიც ციხის ქვემოა, ყურადღების ღირსია ისევე, ვითარცა ბაღები, მოედანი და ბაზარი... სასახლიდგან ჩვენ წავედით აბანოებში, რომელნიც არა ეგრე შორავენ მას. აბანოებში გამოყვანილია გოგირდიანი თბილი წყაროები; მათში არის მოთბო და ცივი წყალიც. აბანოები სუფთად შენახულია და მოქალაქეთათვის ერთადერთს გასართობს წარმოადგენენ. უმთავრესი სავაჭრო ტფილისისა არის ტყავები და ბეწვეულობა, რომელიც გააქვთ სპარსეთსა და კონსტანტინეპოლს არზრუმიდგან. ადგილობრივი აბრუშუმი ტფილისში არ შემოაქვთ, რომ ბაჟი არ გადინადონ და ადგილობრივე ჰყიდულობენ მას ტფილისის სომხები და პირდაპირ გზავნიან ზმირნას და ხმელთა-შუა ზღვის ნავთ-საყუდლებში ფრანგ-

სახლი
აბანო
გოგირდიანი
თბილი
წყაროები

* Сборн. свѣд. о Кавк. т. VI, ст. 283—285.

თათვის მისასყიდად. ტფილისის მიდამოებიდან და საქართველოს სხვა ადგილებიდან ყოველწლივ იგზავნება 2,000 აქლემის საპალნე ენდრო; არზრუმიდან ენდრო შეაქვთ დიარბეჭირს, საცა მით ღებავენ ფარჩეულობას პოლონელთა ქარხნებისათვის. საქართველო ბევრ ენდროს ამღევს ინდოსტანსაც... ჩვენ ვნახეთ ტფილისის ბაზარიც, საცა ჰყიდიან სხვა-და-სხვა ხილს და მათ შორის ქლიავსა და ფრიად კარგ მსხალს. ჩვენ აგრეთვე ვნახეთ მეფის საზაფხულო სახლი მისის მშვენიერის ბაღით, რომელიც არის იმ გარეუბანს, საიდგანაც გზა მიიმართება ოსმალეთისკენ. საზოგადოდ ტფილისში ბაღები უფრო კარვად მოვლილებია, ვიდრე ოსმალეთში. ტფილისში დაახლოებით 20,000 მცხოვრებია, რომელთაგან 14,000 სომეხია, 3,000 მაჰმადიანი, 2,000 (?) ქართველი და 500 რომის კათოლიკენია. ეს უკანასკნელი სომეხ-კათოლიკენია, რომელნიც ძლიერად მტრობენ დანარჩენ სომეხებს... ტფილისში ჩვენ ვცხოვრობდით იტალიელ კაპუცინებთან, რომელნიც ძლიერ უყვართ საქართველოში. მათი ხელობა ეჭიმობაა. ჩვენ დროს იქ მხოლოდ სამი კაპუცინი იყო და მათ შორის ორი პატერი... საქართველოს ეკლესიას განაგებს მიტროპოლიტი, რომელიც ექვემდებარება (?) ალექსანდრიის პატრიარქს. სპარსთა მეფეები ამტკიცებენ ქართველთა მიტროპოლიტებს შეუვიწროებლად და ამასთან არც ძღვენს იღებენ მათგან. ასრე არ არის სომხის ეკლესიის მოთავის (რომელიც ერე-

ყველა
საქართველო

განშია) დამტკიცება. მის დამტკიცებას ყოველთვის უნდება დიდი ფული და გარეშე ამისა კიდევ ყოველწლიური ხარკი ცვილით, რომელიც იგზავნება სპარსეთს. საზოგადოდ სპარსთ ეზიზღებათ სომეხნი და უყურებენ მათ, ისე, როგორც მონათა ფარას, რომელთაც ვერ შეუჩვევიათ თავისი თავი ომისა და განდგომისათვის. ყაენის საქართველოზე უფლება იმაზედ მეტი უჯდება, რასაც ეს ქვეყანა აძლევს მას. ეს იმიტომ, რომ ამ ქვეყნის შესარჩენად ფრის ხელმწიფებაში იძულებულია მიიმხროს საქართველოს წარჩინებული გვარეულობანი, აძლიოს მათ დიდი ულუფა, რადგან უამისოდ იგინი მიემხრობიან თავის მეზობელ ოსმალეთს და გამოუდგებიან სპარსეთს. მართლმადიდებელთა ეკკლესია ხუთია, 4 შივ ქალაქში და 1 გარეუბანში; სომეხთ აქვთ 7 ეკკლესია; 2 მეჩითია და ორივე ციხეში. მესამე მეჩითი, ციხის გარე მყოფი, გაუქმებულია. ქართველთა უმთავრეს ეკკლესიას სიონი ჰქვია. იგი აღმართულია დაქანებულს კლდეზედ, მტკვრის პირას და ლამაზი და მკვიდრი შენობაა, სულ თლილის ქვით ნაშენი, იგი მალთა სრულდება მშვენიერდს გუმბათით. ტფილელი აქვე სცხოვრობს. ქრისტიანეთა ყველა ეკკლესიას აქვს ხარები და სამრეკლოები ჯვრებით თავზე. მაჰმადიანი მუყრები შიშით ვერ იწვევენ მაჰმადიანებს სალოცავად მეჩითებში: ამ შემთხვევაში მათ ქვას დაუშენდნენ ქრისტიანენი. კაპუცინების ეკკლესია ძალიან პატარაა“.

სწორედ ამ დროს ქართლში მეფობდა ერეკლე I (ნაზარალიხანი), რომელიც 14 წელიწადს ყაენის კარზედ იყო და იქ შეეჩვია ყოველგვარ სიბილწეს, შვებალხინს, ლირწად და უშვერად უბნობას და სხ. ამ ნაზარალიხანმა ტფილისი სპარსებს დაუტოვა, თვითონ სასახლე აიგო ნაგებს, სადაც დროს ატარებდა ნადამობითა დამგოსნით. ქვეყნის მართვა ჩააბარა სპარსებს, თვისი მოხელეები ჩააყენა ტფილისსა, გორსა და სურამს. მეციხოვნე ყიზილბაშნი იტაცებდნენ ქართველებს და ჰყიდდნენ.

ერეკლეს შემდეგ საქართველოს გამგედ დანიშნულ იქმნა (1703 წ.) ვახტანგ VI სჯულ-მდებელი, რომელმაც ბევრი იზრუნა ქართლის გაშენებისა და ტფილისის გალამაზება-განკარგებისთვის. მანვე შეადგინა სამართლის წიგნი, გამართა სტამბა (1709 წ.) დაბეჭდა მრავალი წიგნი, შეადგინა კომისია შემოსაკრებად საქართველოს მატთანეთა, ქალაქს ააშენა სიონის გუმბათი და სამხრო და აგრეთვე სახლი პატიოსანი მიჭორიტანისა და ოქროსა ვარაყითა შეთხიზნული. მემატთანე ამბობს: „ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯდის მეფე სამდივნოსა სახლსა და განაგებდა სამართალსა მცირეთა და დიდებულთა თანა; კვირასა და სამშაბათსა განაგებდა მეჯლისსა, ნახევდის ღვინსა, გასცემდის უშურველსა საბოძდარსა. როცა სამართლისა ღვინისაგან მოიცილის, ინადირის და გავიდის მოედანსა, აბურთის და ესროდენ ყაბანსა“. ვახტანგის ყველა ნამოქმედარს მოკლედ გადმოგვცემს მისი ეპიტაფია:

მე უმცარესმან მძათიან, გასტანგმან სახელ-დებულად,
გქქენ ოთხ წელ მცხეთას, ურბხასა სადგურ-კამარს გე-
ბულად,

ტფილასს საონა ხელახლა შევქმნე ქანდაკებულად.

ჩემთვისცა სახლი საწვისა, შიგ ღხინა მოწონებულად;

სტამბა მოვიღე ვლახეთით, გამწავლე წიგნთა ძელანი,
ქციათ რუ ხუნანს წავიღე, გაღმათად მოვწყე ველანი,
მაშვრის რუ რამ ცბას შევრთე, შიგ თევზა ჩავსხა
ვეკლანი,

ესე მთა მოვიხადდე, ვხორცე არემა, ძველანი;

სამართლას წავნა დავწერე, მსაჯულს არ უნდა
ცილობა,
ვეფხის-ცვაოსნის თარგმნობა, სხვა წერილთ არ ესთქვა
ცილობა,

ჩემთანა ძეოფთა ჩაბუკთა უქმნია კანკა წრდილობა.

ბოლღს მიმიღე სოფელმან, სამდიდრე, ძეოფთ შვი-
ლობა! *)

ამ სახელოვან მეფეს ბოლო მოუღო ტფილისის ბრძოლამ (1723 წ.). 1722 წელს ვახტანგი განუდგა ყაენს და მიემხრო პეტრე დიდს, რომელიც სპარსეთს ებრძოდა დარუბანდის მხრით. გაჯავრებულ თამაზ ყაენმა ქართლ-კახეთის სამეფო მისცა გამაჰმადიანებულს კოსტანტინეს (მაჰმადყულიხანს), ერეკლე I-ის შვილს (1723 წ.). პეტრე დიდი ამავე წელიწადს შეურიგდა ყაენს და დაბრუნდა. კოსტანტინე მოვიდა სპარსეთიდან და ტფილისის მეციხოვნეებს, რომელნიც სპარსნი იყვნენ, აცნობა ყაენის განკარგულება. მეციხოვნეთ დახშეს ციხის კარი და თოფ-ზარბაზნის სროლა იწყეს.

*) ეუენ. „ივერია“, გვ. 104.

კოსტანტინემ თვისი ძმა თეიმურაზი (შემდეგ მეფე თეიმურაზ I, შამა ერეკლე II-ისა) კბი ძალი ჯართ შეაპარა მცხეთას და თვითონაც მოადგა ტფილისს და დადგა სეიდაბადს. ვახტანგმა და მისმა შვილებმა ბაქარმა და ვახუშტიმ (შემდეგ ისტორიკოსი, არქეოლოგი, კარტოგრაფი) დაამარცხეს იგი და განდევნეს. გარნა კოსტანტინემ მოიწვია დიდ-ძლი ლაშქარი ჭარელ ლეკებისა, რომელნიც უკვე ფრიად გამძლავრებულ იყვნენ, აღუთქვა მათ ტფილისს აგაკლებინებოთ, და უგრძნეულად თავს დაესხა ვახტანგს, რომელსაც, თუ ფეხმარდი ცხენი არ ჰყოლოდა, შეიპყრობდენ კიდევ. ვახტანგი შვილებითურთ გაიქცა გორს. ლეკნი შემოცვივდნენ ქალაქში და იაგარჰყვეს იგი, დაატყვევეს მრავალნი, გახრწნეს ქალწულნი, დასწვეს სიონი (1723 წ.). ამავე შემთხვევის შესახებ ჯალალიანცი სწერს: *) «კოსტანტინე შევიდა ქალაქში ლეკთა სიმრავლით. ლეკნი მაშინათვე მოიბნენ ქალაქში და გახხრიკეს სახლები, ეზოები, ეკკლესიები, ტაძრების ჭერნი და აკლდამანი. ქალაქი დიდი ხნიდგან არ იყო აოხრებული და მშვიდობით სტკბებოდა ეს უმდიდრესი და შნოიანი ტფილისი; მამაკაცი შეიქმნენ შრომის-მოყვარე ვაჭრებად, ხოლო მათნი ცოლნი და ლამაზნი ასულნი უუფუნებით აღზრდილ იყვნენ. იგინი შეუდარებელნი არიან ზვისის მორცხვისა და კეთილსათნო ცხოვრებით; სცხოვრებენ მშვენიერსა და მდიდრულად მორთულს პალატებში; ქურჭელი და სუფრის მოწყობილობა ჰქონდათ ვერცხლისა და არა სპილენძისა. შესახებ მათ მდიდრულად მორთულობისა და შემკულობისა ძვირფას

* Сборн. свѣд. о Кавк , т. VI, стр. 285, -286.

ქვებით. — იფიქრე შენ თვითონ, რაოდენადაც შეგიძლიან წარმოდგენა. რაღა ვსთქვა შესახებ ეკლესიათა სიმდიდრისა და ღირსშესანიშნაობისა, რომელთაც ჰქონდათ ოქრო-ვერცხლის ქურჭელნი, შემკულ იყვნენ ოქსინოთი და სხ. საკუთრებით. ყველა ეს, რაც ავწერე, წარიტაცეს ამ ველურ, უღვთო, მსუნაგ, გაუმაძღარ, ნადირისა და წურბელათა მსგავს ლეკებმა; ამათვე ტყვედ წაიყვანეს ის ყრმანი და ქალწულნი, რომელნიც მოეწონათ. გარნა შეიძლება-და აღწერა სირცხვილისა და უპატიურობისა და ვის შემუძლიან აღნუსხოს რაოდენობა წარტყვენილისა? თუმცა მეფე კოსტანტინემ აღუკრძალათ კვლა და ტყვენვა, გარნა ლეკნი არც მას უგონებდენ და სთხოვდენ დაპირებულს სასყიდელს. ამიტომ მეფემ მოქალაქეთ გარდახდევინა 4000 თუმანი, მისცა ლეკებს და გაისტუმრა.

ტფილისიდან გაქცეული ვახტანგ მეფე დაღვაცხინვალს. ამავე დროს ოსმალთ ომი ჰქონდათ სპარსებთან და დაეპყრათ ქვეყანა არზრუმიდან თავრიზამდე. 1723 წ. გაზაფხულს ოსმალთა 20,000 მეომარი შემოვიდა ერევანს და იქიდან გამოსწია ტფილისისაკენ. ჯარის წინამძღოლმა ვახტანგს შემოუთვალა: „მძევლად შენი ნათესავი გამომიგზავნე, და მე დაგიმხობ მტერსო“. ვახტანგმა ოსმალებს მიაგება თვისი ძე ბაქარი და ძმა იესე. ოსმალნი მოვიდნენ ყურყუთას. კოსტანტინე შეშინდა, მიეგება ოსმალთ, ჩააბარა ქალაქის კლიტე და წამოუძღვა. ტფილისი აიღეს ოსმალებმა, მის ციხეში იენგიზარნი ჩადგნენ, კოსტანტინე დაპატიმრებულ იქმნა. ბაქარი თუმცა გაამეფეს, გარნა ქვეყანას განაგებდა რაჯაბ ფაშა, რომელიც ტფილისს ეჯდა და რომელმაც ეს ქალაქი რამდენიმე ნაწილად

გაჰყო და ყოველი ნაწილი თავის მოხელეს ჩააბარა. ბაქარს გაუქირდა აქ ყოფნა, გაიპარა და მივიდა მამასთან. ვახტანგი თავისის სახლობითა და დიდ-ძალის ამალით რუსეთს გადასახლდა. კოსტანტინემაც მოახერხა საპატიმროდგან გაქცევა და კახეთს მისვლა. გარნა ოსმალებმა კახეთიც დაიპყრეს და კოსტანტინესაც თავი მოსჭრეს ბეჟანბაღს. ქართლის მეფედ ჯამოაცხადეს ვახტანგის ძმა იესე, რომელიც „შიიტი“ იყო და ახლა „სუნი“ გახდა. ოსმალთა მფლობელობა გაგრძელდა 1-2 წელიწადს. ბუტკოვის სიტყვით *) ოსმალთა მფლობელობა დამტკიცებულ იქმნა რუს-ოსმალთა ხელშეკრულობით 12 ივნისს 1724 წ. ამ ხელშეკრულობის ძალით ოსმალეთისად ჩაითვალა საქართველო ტფილისითურთ, აგრეთვე ერევანი, ყაზვინი და თავრიზი.

ოსმალთ თაშას ისაყს მოუვიდა სულთნის ბრძანება ტფილისის სიონი მეჩითად აქციეო. ამ ბრძანებას წინააღმდეგ ამილახორი გივი, ტფილელი დომენტი და მრ. სხვანი, დიდი ძღვენი მიართვეს თაშას და ძლიერ დაიყოლიეს, არ წაევილწა ღვთის სახლი (იხ. ეკლ. მუხ. სიგელი № 733).

1735 წელს სპარსები სასტიკად შეებნენ ოსმალებს და მიიშველიეს თეიმურაზ მეფეც. ამ წელს ნადირმა შემუსრა ოსმალთა ძლიერება განჯას და უკუაქცია. სპარსნი მოადგნენ ტფილისს. ყაენმა თაშას შეუთვალა: გაგწყვეტავთ, თუ ქალაქი კარს არ გამიღებსო. ამასობაში სულთანმა ზავი შეჰკრა ყაენთან და დაუთმო

*) ბუტკოვი, გვ. 52, 61, 99; სეხნია ჩხეიძე, გვერდი 332.

მას ერევანი, განჯა, ლორე და ტფილისი. ისაყ-ფაშა და მისი შვილი უსუფ-ფაშა (სამცხის ათაბაგნი), რომელნიც ტფილისში იდგნენ, აიყარნენ და ახალციხეს წავიდნენ. მათ ბარგი-ბარხანის წაღებას მოუხდა 300 ურემი. ტფილისს შემოვიდა თამაზ ხანის (ნადირის) სარდალი ალიყულიბეგ, რომელმაც ქალაქს წაართვა 8,000 თუმანი, სახასო სოფლებს 3,000 თუმანი, პური 1,000 ხარვარი (10,000 კოდი). ამის შემდეგ ქალაქში შემოვიდა თვით თამაზხანიც დიდის დიდებით (6 ღვინობისთ. 1735 წ.). მემატთანე ამბობს: „თამაზს გაუშლეს მოქალაქეთ ფიანდაზი ციხის კარიდამ ალაყაფის ჩარდახამდის, დადგა ჩარდახში და შიგნით არამი დააყენა“. ქალაქიდან ყაენმა გაუსია ჯარი ქართლს, რომელიც ააოხრეს, დაატყვევეს, დასწვეს, შეაბილწეს ეკლესია, გააოხრეს შიომღვიმე ხატითა და მორთულობითა, ტყვედ წაიყვანეს 800 კომლი, მოსრეს ყმაწვილნი ეროდეს მსგავსად: ჩხვილს ჰყრიდნენ, ხოლო „დიდი, რომელიც დავარდის, ცხვირსა და ყურებს აკრიდიან“. ასრე მძვინვარებდა თამაზი ოკტომბრის 25-მდე და ამ დღეს კი აიყარა ქალაქიდან და შეესია კახეთს, ქარს და დადგა მულამს, საცა მას მიულოცეს გახელმწიფება და იგი იწოდა ნადირშად (9 მარტს 1736 წ.). აქ მყოფობისას ყაენმა ქართლს შემოაწერა 3300 თუმანი, ხოლო ქალაქში უნდა დამდგარიყო 500 მისი ნოქარი ცოლშვილითა და კაც-ცხენ იარაღითა.⁴⁾ თამაზის თანამედროვე და თანამგზავრი სომხეთის კათალიკოსი აბრაამი სწერს⁵⁾: „ტფილისში კიდევ დავრჩი

4) სეხნია ჩხეიძე, გვ. 340.

5) Сборн. свѣд. о Кавк., стр. 287.

3 ლფე, რადგან გაძლიერებულ ყაენს ებრძანებინა, აყ-
ყარაჲ 300 კომლი მოქალაქე და გადაესახლებინათ
ხორასანს, აღწერეს 300 კომლი და შეაგროვეს რა-
მელიღაც ეკკლესიაში. ეს საცოდაენი საზარლად სტი-
როდნენ და ყვიროდნენ, ყაენის დედებულებს ესთხოვე
გაენთავისუფლებინათ ეს საცოდაენი და მათ მაგიერ აეღოთ
3,000 თუმანი და 3,000 ტომარა პური. ზემი თხოვნა
შეისმინეს“.

მულამიდან ყაენი წავიდა ყანდაარს და აიღო იგი
(16 მარტს 1737 წ.), შემდეგ დაიბარა ერეკლე და
გაილაშქრა ინდოეთს, რომელმაც დაიპყრა და დაბრუნდა.
ერეკლე დააჯილდოვა და გამოისტუმრა „პატარა კახმა“
ალავერდს მოაწია 13 დეკემბ. ღამის 4 საათზე 1739
წ. ყაენიც მოვიდა და შეესია ლეკეთს დარუბანდის
მხრით, ხოლო თვისის დიდძალის ლაშქრის გამოკვება
დაავალა საქართველოს და ქართლიდგან წააღებინა
300,000 კოდი პური, ამას გარდა ქართლიდგანვე მო-
ითხოვა: ერთგზობისას 6000 ხარი, რომელსაც განჯი-
დან პური აჰკიდეს და წაიღეს დარუბანდს; 3000 შებმული
ურემი, რომელთაგან ყოველი დატვირთული იყო 200 ლი-
ტრა პურით, კიდევ სხვა წავიდა დალისტანს; 2,000 ურემი
გაიგზავნა მესამედ, გარნა ეს არ იკმარა ყაენმა. ქართლს
კიდევ შემოაწერა: ქალწული 300, ვაჟი 300, ქვრივნი
ქალნი 300, 500 კომლი მოსახლე და 20,000 ხარვარი
პური (2,000,000 ლიტრა). ქვეყანა მთლად გადატაკდა
და უარი შეუთვალა ყაენს. ნადირშა გაცეცხლდა, გაბ-
რაზდა და საქართველოს აოხრება განიგულა. გარნა ამ
ღროს ყარსის მხრით შეესივნენ სპარსეთს ოსმალნი.
ყაენი დალისტნიდან ყარსისკენ წავიდა. აღწებყანსა,
ახალციხესა და სხ. გამოჩნდნენ რამდენიმე კაცნი, რო-

მეტოაც თაჟისი თავი ნადირისგან მოკლულ ყაენის მემკვიდრედ გამოაცხადეს. ნადირას საქმე გაიხლოართა, გარნა თეიმურაზ მეფისა და ერეკლეს შემწეობით ყველა მტრები ყაენმა შემუსრა და თეიმურაზ-ერეკლესაგან დავალებულ ნადირშამ ქართლის მეფობა უბოძა თეიმურაზს და კახეთის ერეკლეს (1744 წ.). მთელი ამერიეთი დიქს სიხარულს მიეცა. ქალაქი ტფილისი შეუდგა მხადუბას მისაღებად თეიმურაზის მეუღლის, თამარ-დედოფლის, რომელიც უნდა გადმოსახლებულიყო ტფილისს თელავილგან. დიმი. ოზბელიანმა ტფილისს სასახლე მოაფარდაგინა, დედოფლის მისაგებებლად დაადგინა მოქალაქენი და სამღვდელთათა დასწრ. ერეკლემ ჩამოიყვანა დედა თჳისი, მიეგებნენ დედოფალს ერთა გუნდნი და დედოფალ ბანაკნი, შეასხეს ქება, დაუყვეს თრანდაზი, მთართვეს შაქარსაყინოსელი და მადლობდენ ღმერთსა და ამბობდნენ: „ვინ გამოგვიჩინა ხსნად ჩვენდა კირვეულთა და გვიხსნა მტერთაგან ჩვენთა!“ მობრძანდა დედოფალი დიქებით და დაბრძანდა ტახტსა ზედა. მიეგებნენ დარბაისელთა ჯალაბნი, დაულოცეს ტახტი და დაიწყეს ნადიმი შერქნა მეჯლისი და იყო ღიბინი და განცხრომა უზომო. შემდეგ თეიმურაზი მეფედ ეკურთხა მცხეთას (1745 წ. 1 ოკტ.), გარნა სიხარული მალე გაუშხამდა: დასნეულდა თამარ დედოფალი, რომლის განსაკურნებლად „შემოიკრიბნეს აქიმნი ქალაქით ანუ სადა იყვნეს აქიმნი, ყოველნი მოიწვივნეს, გარნა ამათ ვერა უშველესრა, და გარდაიცვალა სანატრელი თამარ (1746 წ.). მისთვის მწარედ იგლოვა ყოველმა სულმა და ბნელსა შინა ჩაჯდა 15 დღე.

აქვე შემოგვაქვს ტფილისის აღწერა ვახუშტი ბატონიშვილისა, რომელსაც ამ ქალაქის გეგმა შეუდგე-

ნია 1735 წ. თებერვალს და ტფილისის აღწერა შეუ-
ტანია ქართლის გეოგრაფიასა და ისტორიაში (1744 წ.).

„ტფილისი არს სამი ქალაქი: ტფილისი, კალა
და ისნი. ჰყოფს მტკვარი კალას, ტფილისს და ისნს.
კალას უდის (მტკვარი) ჩრდილო-აღმოსავლით, ტფი-
ლისს ჩრდილოთი და ისნს დასავლით და სამხრით.
ხოლო კალასა და ტფილისს ჰყოფს სოლალაკის წყალი,
რომელი გამოსდის წავკისსა და კოჭრის მთებსა, სამხრით
და აღმოსავლით უდის კალას და დასავლით ტფილისს.
არამედ პირველ იყო დაბა. 27 მეფის ვარზა-ბაკურის
ჟამსა შინა აღაშენა შურისციხე მცხეთისათვის ერისთავ-
მან სპარსთაგან. შემდგომ გორგასალმან დადვა საფუძ-
ველი. დაჩიმ, 34 მეფემან, ქმნა ქალაქად და ტახტად
მეფეთა, და მურვან-ყრუს შემდგომად შემუსრეს ხაზართა
და აღაშენა ამირ აგარიანმან. შემდგომად შემცირებისა
მცხეთისასა და აოხრებისა მისისა, უმეტეს ტახტი იქმნა
ბაგრატიონთა. ტფილისს დის ცხელი წყალი კლდიდამ,
არს მით აბანონი ექვსნი და დიდშენნი ავაზანნი. მო-
დის მომდინარე ცხელი წყალი აქ თაბორს. ყოფილა
ციხე, არამედ აწ შემუსრვილი არს. აქ დასხნა შასფეიმ
სეიდნი, მისგამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს. ყოფი-
ლან ეკლესიანი დიდშენნი, არამედ აწ შემუსრვილნი
არიან.

„კალას არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა
და ჩამოზღუდვილი სალალაკის-კეფით მტკვრამდე. სა-
ლალაკის-ხევის კარს უწოდებენ განჯის კარად. მაღალს
ციხეში არს ეკლესია გუნბათიანი წმიდის ნიკოლა-
ოზისა, და სასახლე მეფისა, პალატნი დიდ-დიდნი და
შვენიერნი. არამედ დაუტევა 89 მეფემან. როსტომ,
ჩამოზღუდა კალა ციხიდამ კალას ყურამდე და მისცა
სპარსთა (შიერიდგან უპყრავთ მათ), და თავისა თვისი-

სათვის სამეფოდ აღაშენა სიონსა და ბნჩისხატს შუა
სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, ციხილბაშთა რიგისა.
ხოლო 94 მეფემან ვახტანგ აღაშენა სახლი შვენიერი,
სრულიად სარკისა და მოოქროვილი, დიდ-მხატრობითა,
ლაჟვარდითა და მარმარილოს კედლითა; შემუსრტს
ოსმალთა.

„არს კვალად ეკკლესია გუნბათიანი, დიდი, დრდად
შვენიერი, სიონი, წოდებული ღვთის-მშობლისა, რომ-
ლისა საფუძველი დასდგა 39 მეფემან გურამ, შებდგო-
მად შეასრულა ქვრივმან ვინმე და მოქალაქეთა, და 41
მთავარმან ადარნასემ, ღოლო აწ დარღვევასა ზედა
მიხდილი განაახლა და აღაშენა ძირიდან გუნბათიანთ
94 მეფემან ვახტანგ. ზის ეპისკოპოსი, მწყემსი ტფილი-
სის სამხრით ქციისამდე.

„არს კვალად ეკკლესია ჯვარისა, გუნბათიანი,
შვენიერი. განაახლა აწ იმერლის შვილმან.

„არს კვალად ანჩის-ხატი, დიდი, უგუნბათო, კა-
თალიკოზისა; შემუსრვილი აღაშენა კათალიკოზმან
დომენტიმ, ძემან ქაიხოსროსამან:

„არს კვალად ეკკლესია ნათლისმცემლისა, რომლის
გუნბათი მოარღვრა 89 მეფემან როსტომ და სხვით განა-
ახლა 94 მეფემან ვახტანგ.

„არს კვალად დაბალს ციხესა შინა ეკკლესია გუნ-
ბათიანი და აწ ცარიელი, და სხვანი გუნბათიანი არიან,
—სამი უპყრავთ სომეხთა; უგუნბათო აღაშენა კარის
საყდრად 89 დედოფალმან მარიამ. კვალად აღაშენა 94
მეფემან ვახტანგ ორი უგუნბათო. 90 დედოფალმან
როდამ აღაშენა ერთი უგუნბათო, კვალად უგუნბათო
ოთხი, — აწ უპყრავთ სომეხთა.

„ხოლო ხიდის ყურს აღაშენა მეჩითი შაჰ-ისმაილ; 89 მეფემან როსტომ აღაშენა ციხეს გარეთ ერთი, სასახლესა შინა ერთი, და განჯის კართან ერთი. ურუმთ (ოსმალთ) ქორონიკონსა 1727 აღაშენეს სამი, არამედ შემუსრნა შაჰ-ნადირ.

„ისნს არს, კიდესა ზედა მტკვრისასა, კლდესა ზედა, ციხესა შინა, ეკკლესია მეტეხი ღვთის-მშობლისა, გუნბათიანი, დიდშვენეგრ-ნაშენი, საარქიმანდრიტო; შემუსრვილი აღაშენა 66 მეფემან დიმიტრიძე; 92 მეფემან ერეკლემ მისცა სპარსთა, და არს უქმად.

„აქ განვალს ხიდი კალიდამ ისნს, ციხიდაძე ციხესა. ხოლო ხიდის ყურის სამხრით არს საფლავი. წმ. აბოისი, რომელი იწამა სპარსთაგან ტფილისს, ხოლო ისნის ციხე ყოფილ არს დიდი, რომელსა განაახლებდნენ ოსმალნი ქორონიკონსა 1728, და დაშთათ უსრულნი. ისნს არს ეკკლესია ერთი, უგუნბათო, არამედ გუნბათიანი ორი, და უგუნბათო ერთი უპყრავთ სომეხთა. ყოფილან ძველად მრავალნი ეკკლესიანი ტფილისსა, კალასა და ისნს, არამედ აწ შემუსვრილნი არიან.

„კალა მოზღუდა მეორემან შაჰ-აბაზ, პირველ შემუსრვილი. სამხრით მოავლო სალალაკის კლდეზედ, დასავლით ქმნეს ორი კარი, ჩრდილოთ ორი კარი. ზღუდეს გარედ უხმობენ აწ გარეთ-უბანს, სადაცა არს ასპარეზი. აქა არს ეკკლესია გუნბათიანი ორი, უგუნბათო ორი, უპყრავთ სომეხთა, ხოლო უგუნბათო ორი უპყრავთ ქართველთა. კალას არს რომაელთა ეკკლესია ერთი და მონაზონნი. ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა ტფილისს, და განყოფით: კალას ტფილისსა, ტფილისს სეიდაბათს და ისნს ავლაბარს, და გარეთუბანი არს ტფილისისა. მსახლობელნი.

არიან: ციხესა და სეიდაბადს სპარსნი მაჰმადიანნი, ზოლო ციხეს გარედ უფრო სომეხნი და მცირედ ქართველნი, ქცევა-ზნით ქართულითა. სახლნი ნაშენნი არიან ქვა-ტალახითა და გალესილი გაჯითა, ზოგთა სპარსთ რიგისა, ზოგთა ქართული. არამედ ციხე, ეკლესიანი და ზღუდენი ქვითკირისანი არიან. ჰავითა არს მშვენი და მზიარული, ერნი მშვენიერნი და მშვიდნი, ქალნი ფრიად კეკლუცნი. გარემო ქალაქისა წარკოტნი და საჭარღენი მრავალნი, ყოვლის ხილითა და ყვავილითა სავსე, განა ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი. ზაფხულს ცხელი და არა გაუძლისი, ზამთარ ცივი; გაზაფხულ-შემოდგომა მშვენი და სატრფო. სანადირონი მრავალნი აწლოს, ფრინველთა და ნადირთა.

მოსკოვი

„ხოლო კვალად დასავლით, იშითუტრუქის კლდესა შინა, არს მონასტერი მთა-წმიდისა, და აწ ცალიერი.

„ხოლო ტფილისის სამხრ-აღმოსავლით არს ნათლუხი. მუნ დის ნავთი, კიდესა მტკვრისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ აიღების.

„აღმოსავლით ტფილისისა არს ლილო: არა არს მუნ ვენახნი და ხილნი მთობისაგან, და არს უმდინარო წყაროებიდა, და ნაყოფიერებს მთურად. ტბანი არიან მცირენი და უთევზონი, მყვრითა (ბაყაყით) სავსე. სხდების წერო და ბატი მრავალი.

„ტფილისის ხრდილოთ არს მინდორი დიდ-უბისა, რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი. ტფილისიდამ მცხეთამდე უწყლო, არამედ მოსავლიანი.

„კვალად ტფილისის ხრდილოთ არს ლურჯ-მონასტერი, ეკლესია წმ. გიორგისა, უგუნბათო, დიდი, აწ

ხუცის სამარ. ვერესა ზედა არსხიდი დიდი ქვიტკირი-
სა; განა ვერე წყნეთამდე წალკოტითა შემკული და
მრავალნი. მის სამხრით არს ველი საბურთალისა. ამას
შინა ყოფილა რუ ვერიდამ მოტანილი და აწ უმისოდ
უნაყოფო არს. მას ზეით არს ტბა ლისისა და მის და-
სავლით მთა სხალ-დიდისა, კეთილი აგარაკი და შვენ-
ერი ყოვლითა. ამისამხრით ხეობა დიდმისა... არს წო-
დორეთამდე ვენახოვან-ხილიანი და მას ზეით მთებრი.
სამხრით არს ველი დიდი დიდმისა, უნაყოფო, არამედ
ბალახოვანი და ზამთარს იზრდების ცხვართა და ზრო-
ხათა-სიმრავლენი. ნაქულობაქვეს ზეით არს დევის-ნამუ-
ხლარი, — კლდე გაქრილი გზად. მას ზეით მუხად-
გვერდი. ვერე, რომელსაც წინად ერქვა სკვირეთის
მდინარე, გამოდის დიდგორის მთას. იგი ერთვის
მტკვარს ჩრდილოთ კერძ ტფილისისა და მის შესარ-
თავს ზედა არს ლურჯმონასტერი. ეს სკვირეთის მდი-
ნარე არს კოჟრის ჩრდილოთ კერძ. ციხე აზეულასი
და აწ კოჟრისა არს თხემსა ზედა კლდისასა. ამ ციხის
სამხრით არს სასახლე მეფისა კოჟორი; აღაშენა 89
მეფემან როსტომ, უმეტეს 91 მეფემან გიორგიმ და 94
მეფემან ვახტანგ. დგებოდნენ ზაფხულს მეფენი.

„ტფილისის სამხრით არს კრწანისის გორა და მის
გალმართ ლოჭინის ხევი (ომანის ხევი), გამრღმართ
თელეთები, კუმისი და სხ. კუმისი არს დაბა დიდი,
ვენახოვანი, ლედვიანი, ბროწეულიანი, ხილიანი, ამის
მინდორსა შინა მოვალს ყოველნი თესლნი, ბრინჯ-
ბანბის გარდა; კანაფი უმუშაკოდ სცენდების. მტკვრის
კიდებედ არს ქალა ყურყუთა. (აწ სოღანლუღად წო-
დებული), ნაყოფიერი ყოვლითავე“...

ზევით შევნიშნეთ, რომ მეფე თეიმურაზმა და მთელმა მისმა სამეფომ თამარ დედოფლისათვის ივლოვეს თხოუმეტი დღეო. ეს ორი კვირა რომ გავიდა, მეფემ განიძარცვა სამგლოვიარო ძაძა და შეირთო ცოლად ანახანჯში, ქვრივი ქაიხოსრო ციციშვილისა, ასული ბეჟან იოთამისშვილისა, ნათესავი ანტონი პატრიარქისა, რომლის სასახლეშიაც იმყოფებოდა იგი. მემატიანე ამბობს: „მიბრძანდა მეფე, ვითა ქორწილის წესი იყო, და წამოიყვანა პატრიარქის სახლით სახლსა დალიქოვანსა; ჰკრეს ქოხთა, ნალარათა და სპილონძა-ქურთა, მორთვნეს ქალაქნი (ტფილისი) და უმეტეს სამყოფი მეფისა მოთარდაგნეს ოქსინოთა, ოქრო ქსოვილითა და მოაბრწყინვეს ყოველი ლამპრითა საბრწყინვალოთა, ისხდნენ მგოსანნი და აქებდენ მეფეთ მეფეს თეიმურაზს; იყო ლხინი და განცხრომა რვასა დღესა და იყვნენ ქართველნი მწად ქართულთა ლხინთა გამოჩენისათვის; იყვნეს ყიზილბაშნიცა წვეულნი: ხანები, ათასისთავნი და მოხელენი ხელმწიფისანი (ყაენისა), და მოსწონდათ ყოველი რიგი და ლხინი ქართლისა. განსრულდა ქორწილი აგვისტოს (1746 წ.). ყაენმა გამოუგზავნა თეიმურაზს ქორწილის შემოსაწევრად ოქრო, ვერცხლი ანუ ლარი ჟრიცხვი (1746 წ.)

ამავე წელს ყაენმა დაიბარა ტფილისში მყოფი ყიზილბაშის ჯარი და მისდა სანაცვლოდ გამოგზავნა 1000 ავღანი და თეიმურაზს შემოუთვალა: „ეს ავღანნი, როგორც ქართლის ჯარი, ვგრე იმსახურეო“. (პაპუნა, გვ. 392—393).

ამავე წელს ყაენმა ნადირშამ ქართლ-კახეთს შემოაწერა ხარკად (არბაბი) 200,000 თუმანი და თანაც მეფეებს მოსწერა: „ეს თეთრი (ვერცხლის ფული) მზათ

დაიკირეთ 300,000 ყიზილბაშისთვისაო“. რადგან მრავალ ომებისა და უზომო ხარკების ძლევით საქართველო გადატაკებულიყო და ამ ფულის გამოტანა მეფეებს არ შეეძლოთ, ამიტომ ნადირშას უარი შეუთვალეს და თვითონ კი აიყარნენ და ქალაქიდგან ანანურ-მთიულეთს გადასახლდნენ, რადგან ყაენის შემოსევას მოელოდნენ, ხოლო „მის შიშით ირყეოდა მთელი ქვეყანა“. მეფეებს გაჰყვნენ პატრიარქი, ეპისკოპოსნი, ყოველნი სამღვდელო დასნი, ქართველნი ყოველნი, რომელნიც „ქალაქსა შინა სახლელად იდგნენ“; ქალაქის მელიქი ალაც აიყარა სახლით; აკრთვე მოქალაქესა, რომელსა შეეძლო, უფროსი აიყარა და წავიდნენ ანანურს და ყოველნი თავადნი და მოქალაქენი თეიმურაზს ეახლნენ და მასთან დადგნენ (1747 წ.).

ეს ამბავი რომ მიუჯრდა ყაენს, მწვავედ გაჯავრდა, ჯარები გამოუწია; გაძნა გამარჯვების იმედი არა ჰქონდა, ამიტომ ლაშქარი უკანვე დააბრუნა, მეფეებს მოსწერა მიპატიების არხაბიო, ქალაქს დაბრუნდით და ქვეყანას მოუარეთო, და ქრეკლე მეფეც გამომიგზავნე, და რასაც მაგის პირით შემომითვლი, შეგისრუტებო. ყველანი თავ-თავის ბინას დაბრუნდნენ. (პაპუნა, გვ. 395—397) და შემდეგ შვილის მაგიერ თვითონ თეიმურაზი წავიდა სპარსეთს (10 მაისს 1747 წ.). მეფე ვიდრე ყაზბინს ჩავიდოდა, სპარსეთში არეულობა მოხდა და ნადირშა მოკლა მისმავე ძმისწულმა აღილშამ, რომელიც თეიმურაზის სიძე იყო. თეიმურაზი ახალს ყაენს აღილშას ეწვია (1747 წ.).

ამ არეულობისაგამო თეიმურაზის ამბავი დიდხანს არ მოვიდა, ზოგს ეგონა იგი დაიღუპარ. ეს იყო მიზეზი, რომ ვახტანგის VI-ის ძმის იესეს შვილმა აბდუ-

ლა ბეგმა გამოაცხადა: „თუ თეიმურაზი აღარ დაბრუნდება, ქართლის მეფობა ჩემიაო“ და მიიმხრო მრავალი ქართველობა და აგრეთვე ხანები და დიდძალის ჯარით გამოვიდა თავის საბრძანებლოდან (სამშვილდიდან), მოვიდა კოდას. ქალაქის ციხის თავიც აღარ მიენდო ერეკლეს, დაჯდა ციხეში და აღარ ჩამოვიდა ქალაქში (ვაპუნა, გვ. 405). აბდულაბეგმა თავისი ძმაც უსენბეგი წამოიყვანა და მოადგა ტფილისს. ქალაქში ომის მზადებას შეუდგნენ. ანტონი პატრიარქმა მთელის სამღვდელმთა დასით მოილოცა ქალაქის ყველა ერეკლესიანი, პარაკლისი გადაიხადა, მეფე ერეკლე ჯარითურთ აკურთხა. ამის შემდეგ ერეკლეს ჯარის ერთი ნაწილით აფილძ თაბორს და მეორე ნაწილი ერეკლეს წინამძღოლობით ავიდა წაეკისს. მტრის ჯარში იყო ლეკის ჯარი, ავღანთა ჯარი, ყაზახისა და სხვა სახანოების ჯარები. ქალაქის ციხეს რომ მოადგნენ მტრები, ქართველები ორივე მხრიდან მიესივნენ, შეიქმნა ომი ფიცხელი და სასტიკი, ასე რომ „თოფის ხმისაგან აღარა ისმოდა რა და კომლისაგან ჯარი აღარ ჩნდა“. მალე მტერი დამარცხდა, გაბრუნდა, გაიქცა, ქართველებმა კაფვით სდიეს მათ, დახოცეს მრავალი, დააყრვეინეს დროშები, ბარგი-ბარხანა (1748 წ. ლაზარობის წინა დღეს პარასკევს).

ამ ომსა და აბდულაბეგს ასე აგვიწერს ზეპირ-გარდმოცემა:

შამქლავა შეიქმნა თოფითა და ჯინჯილითა:
უნდა ქალაქს ძავადკა, ამოვხატო შიმშილითა!

ეს რამ ერეკლემ გააკო, გადზბრუნდა საცაღითა.
ერეკლემ ხმაღსა გააკრა, საფრები მოამწადათ;
მაგ ჩასხა ძანჯგე ბაჭები, ესროლა ჩქარა-ჩქარათ;
წანბაწნებია დაადევნა, თხებივით დააღაღადა;
შანშან შექმკრალა ჩინგვებში დღესაც ან გამოქმკრა-
ლათ.

თუმცა აბდულაბეგმა ვეღარ გაბედა ქალაქზე გამო-
ლაშქრება, გარნა იგი კაციოთა და სურსათით შეეწია
ამირ ასლანხანსა და ყაენის უფროს ძმას იბრეიმხანს,
რომელნიც უკუუდგნენ ადილშას და მოინდომეს ქარ-
თლისათვის თვისი ყმობა დაეკისრებინათ და რომელ-
თაც ტფილისის ციხისთავისათვის მოეწერათ: „ვინც
ჩვენი ერთგული ყმა არ იქნება, ციხეს ნუ მიანდობ-
თო“. ამ ამბავზე ციხიდან შეჰქმნეს ზარბაზანთა სროლა,
შეიქმნა „შადლუხი“, ციხის კარებიც დაკეტეს, გაამაგ-
რეს მეტეხის ციხეც, ციხის მეიდანთან მტკვრიდან
კლდის უბნამდის სულ გააკრეს და საფრები შეჰკრეს.
ციხეშივე სპარსთგარდა იყვნენ ბორჩაღუსი და ბაიდრის
სულთნები, აბდულაბეგის შვილი აღასი, ყაზახისა და
ბორჩაღუს ქეთხუდები ცოლ-შვილით.

ერეკლე ამ დროს სამშვილდე-ბირთვისის ასაღებად
წასულიყო და ეომებოდა აბდულაბეგს. შეიტყო-რა
ტფილისის განდგომა, ქალაქს ჩამოვიდა, ფიცხლავ
გაარიგა საფრის კაცნი, ჯარი გუნდ-გუნდად გააწყო და
შეება მტერს. ცალკე ციხიდგან და ცალკე ქალაქიდგან
შეიქმნა ისეთი საზარელი სროლა „ყუმბარა-ზარბაზან-
თა“, რომ კომლისაგან ციხე აღარ ჩანდა, ხმისა და
ხრიალისაგან ქალაქი ირყეოდა. აბდულაბეგი სამშვილ-
დედან უგზავნიდა მეციხოვნეთ პურსა და ღვინოს. ომი
გაგრძელდა დიდხანს. ამ გაქირებულ დროს ერეკლეს
ულალატა ქალაქის მელოქმაც: „შესწამეს ქალაქის მე-

ლიქს აღას ლალატი და ციხელების ლაპარაკი, დაიქირა იგი მეფემ, პატიმარჰყო ცოლ-შვილით ავქალას, წაართვა მელიქობა და 1000 თუმანი ჯარიმა, გარნა ანტონი პატრიარქის შუამავლობით ისევ განათავისუფლდა პატიმრობისაგან, და მელიქობა უბოძა პაპას. (პაპუნა, გვ. 409).

ომი თან-და-თან მწვავედებოდა: „ზარბაზანი და ყუნბარა ასე მოდიოდის ქალაქზე, ვითა ცეცხლი წვიმსო“; მეტეხის ზარბაზანს ესროდნენ მეფის სასახლეგან, გარნა ვერას „ავნებლიან შყოფთა ქალაქისათა“.

მეფემ გორიდან მოატანინა დიდი ზარბაზანი (2000 ლიტრის წონით), რომლის გასატენად უნდებოდა 10 ლიტრა ტყვია და ამის შესათფერი წამალი. ეს ზარბაზანი მიუმართეს მეტეხისა და თაბორის ციხეებს, მისი ყუნბარა, რასაც მოხვდებოდა, აქცევდა და მუსრავდა, მის ხმისაგან ქალაქი ირყეოდა. თუმცა ამ ზარბაზანმა დიდად შეაძრწუნა ციხელები და დიდი ზარალიც მისცა, გარნა იგინი ისევ მედგრად იბრძოდნენ. ამიტომ ეს ზარბაზანი მეფემ წააღებინა სოლათლულს, შტკვარში გამოატანინა, თელეთზე შემოატარა და თაბორის მთაზე ამოატანინა. იქიდგან მოუმართეს იგი თაბორის ციხეს, იერიშის ჯარიც მოამზადეს, დაიწყეს სროლა და შემდეგ იერიშით მიესივნენ ციხეს, „გადაფრინდნენ“ მასში და აიღეს. მეტერი შეძუსრეს, მისი საქონელი იაკარ-ჰყვეს. მეფემ დაასაჩუქრა თვისნი გმირნი, ხოლო ქალაქის ციხეში ჩააყენა თვისი ჯარი, ხოლო ციხესა და ქალაქს შორისი კედელი დაანგრია (1748 წ.).

ესრე განთავისუფლდა ეს ციხე და მასთან ქალაქი ტფილისიც სპარსთა დიდი ხნის ბატონობისაგან: 1616

წლიდან 1748 წლამდე ტფილისის ციხეში იდგნენ სპარსთა მეციხოვნენი და ამ დროს განმავლობაში მხოლოდ 12 წელიწადს (1723 წლიდან 1735 წლამდე) აქ უფლობდნენ ოსმალნი.

თავისუფლებით სტკებოდა ტფილისი 1748 წლიდან 1795 წლამდე, ე. ი. ალამაჰმადხანის შემოსევამდე.

ამ 47 წლის თავისუფლების ჟამს (1748—1795) ტფილისი ისევ მოშენდა, გაიზარდა, გადიდდა, მოეწყო. ქალაქი გამშვენიდა სასახლეებითა და ბალ-ვენახებითა. გაიმართა აქ სასულიერო სემინარია, სამრევლო სკოლები, სტამბა, თეატრი, საფლურე (ზარათხანა), ხაზინა, ჯაბახანა, ყუმბარა-ზარბაზნების ჩამოსასხმელი ქარხანა, სიძველეთა დასაცავი სახლი, ქარვასლები, საყდრები და სხ.

აქვე ვურთავთ იოსებ დელაპორტის მიერ შეკრებილ ცნობებს *) შესახებ ტფილისისა, სადაც იგი იყო 1768 წ.

„ტფილისი არა ვრცელი, გარნა ლამაზი ქალაქია. მასში ძალიან კარგი სახლებია—საერო სადგურები და მკვიდრთა სახლები, და, შემძლიან დავუმატო, პალატები. უკეთესნი კი უცილობლად ისინი არიან, რომელნიც მეფეს ეკუთვნიან. მეფის სასახლეები გაწყობილია მრავალის დარბაზებით, რომელთა ფანჯრები აქვთ მდინარის მხრივა და ვრცელ ბაღების მხრივ. სავაჭრო მოედნები ქვით ნაშენია და სუფთად ინახება. საფრანგეთში, პირ-იქით, სავაჭრო მოედნები აუშნოე-

*) იხ. ქ. ტფილისის სიძველეთ-აღწერა, ზღ. იოსელიანისა, (რუსულ.) გვ. 274—275.

ბენ უკეთეს და უმთავრეს ქალაქებს. აბანოები ბევრი არ არის და მათ სატფურებს ამჯობინებენ. ეს სატფურები კამარიანებია და აშენებულია ქვით. სინათლე მათში ჩადის ზემოდგან. საბანელნი, რომლებშიაც ჩაწვებიან ხალხმე ადამიანნი, გაკეთებულია თლილის ქვით. ქართველთა სახლებში საკმაო სისუფთავეა. აქ არის ეკკლესიები: 13 მართლ-მადიდებელთა, 7 სომხისა და 1 კათოლიკეთა. საქართველო ისეთი ქვეყანაა, სადაც სცხოვრობენ უმეტესის სიამოვნებით და მცირე ხარჯით. საქართველოში უხვად არის პური, ბალ-ბოსტნის მოსავალი და ხილი. პური და ხორცი ფრიად გემრიელია და მეტადრე-კი ნადირის ხორცი. კასპიის ზღვა და მტკვარი, რომელიც მთელს ამ მხარეზე მიმდინარეობს, მოჭარბებით იძლევიან ზღვისა და მდინარის თევზეულობას. აქაური ღორის ხორცი ძალიან გემრიელია. ტახიც ბევრია; მათი ხორცი ღორის ხორცზედაც უფრო გემრიელია. ღვინო მეტად კარგია და ხალხი არ იქნება, რომ ქართველზე მეტს ღვინოს სვამდეს.

„აქაურ დედაკაცებზე უმშვენიერესი არა იქნებარა. განუცვიფრებლად მე ვერ ვუყურებდი მათ. ამ ქვეყანას შეიძლება ეწოდოს სიმშვენიერის სადგური. აქ შეიძლება შეხვდეთ ულამაზო დედა-კაცს ისევე, ვითარცა სხვა ქვეყნებში სრულს ტურფას, ამისთანაებს აქ ყოველს ნაბიჯზე შეხვდებით. მე, რასაკვირველია, არ ვაზვიადებ. ძნელია წარმოიდგინოთ ისეთი შნოიანი მოყვანილობა, სწორე ტანოვანობა, უაღმატებულესად საამური ქცევა და მიხრა-მოხრა, რომელიც მიჰნიჭებიან ქართველ ქალებს. თქმულებაა, აქაურ ქალის საოცარი სილამაზე საფრხედ გაუხდაო მაჰმადს, რომ იგი

აქ მოსულიყო. ეს მშვენიერი ქართველი ქალები, თითქოს, იმიტომ ყოფილიყვნენ გაწენილები, რომ შეე-
ვარონ სხვებს და სიყვარულს აღუგზნონ მათ. ძნელია
უცქირო მათ და არ იგრძნო ვნება, როდესაც შეეწვე-
ვი მათს მორთულობას. საქართველოში არსებობს თა-
ვისუფალი მსჯელობა შესახებ რჯულისა. აქ არიან
სომეხნი, ბერძენნი, ურიანი, ოსმალნი, სპარსნი, ინ-
დოელნი, თათარნი, რუსნი და სხ. ევროპიელები, გარნა
სომეხნი ყველაზე მეტნი არიან. ქართველთა და სო-
მეხთ შორის სუფევს სიმძულვარე, რომელიც წარმოს-
დგება მათის ზნეთა და ჩვეულებათა განსხვავებისა
გამო.

„ტფილისში ასხმენ ზარბაზნებს, ზამბურაკებს და
ყუმბარებს, გარნა ესენი ოსმალურზე მდარეა. ამზადე-
ბენ თოფის წამალსაც, გარნა ცუდს. უკეთესი ღვინო
ქართველთა არის კახური, რომელიც არ ჩამოუვარდება
„პონტაკს“.

დელაპორტი, როგორც ზემორე ითქვა, ძალიან
აქებს მეფის სასახლეს. აი ამ სასახლის აღწერა პლა-
ტონ იოსელიანის სიტყვით. ერეკლე მეორის სასახლე
ამშვენებდა ქალაქს მის გაოხრებამდე აღამაჰმადხანის-
მცერ (1795 წლამდე).

პლატონ იოსელიანი სწერს: *) „სასახლეს სახელ-
დობრივ ჰქონდა სიგრძე 65 საყენი. მისი საფუძველი
აღმოყვანილი იყო მდინარის კლდიან ნაპირიდან აგუ-
რის სქელ კედლებად. პირველი, ბნელი სართული,
დამყარებული კლდეზე, მთლად აგურის კამარა-გადავ-

*) ქ. ტფილისის სტრუქტურა-აღწერა, გვ. 246—247.

ლებული იყო და ითვლებოდა სასახლის სარდაფადა და საყინულედ. მეორე სართულიც აგრეთვე იყო თადე-ბიან-კამაროვანი, მაღალ-უანჯრებიანი აღმოსავლეთის მხრიდან და მისი კედლები გამშვენებულ იყო ლურჯ კოკინებითა, ქვებითა, სარკეებითა და ხეების დახატულ რტოებდით. ამაში ინახებოდა სასახლის საუნჯე, ხალიჩები და სხ. და ერქვა მას საღარო. მესამე და უმთავრესე სართული დანიშნული იყო საცხოვრებლად მეფისა, დედოფლისა და მათის შვილებისა. ამაში დარბაზები და ოთახები იყვნენ 32. ერთს ამ დარბაზთაგანს კთბობდა ბუხარი. დარბაზებს, რომელნიც გადასცქეროდნენ მტკვარს, ჰქონდათ მაღალი უანჯრები. ამ სადგურის აქეთ-იქით მხარეს მიდგმული იყო ორი სახლი, ორალ სადოფლიანი და სარდაფებიანი. ყოველი ამათგანი შესდგებოდა 20 ოთახიდან და მათში სცხოვრობდნენ დედათა და მამათა ამაღა მეფისა და დედოფლისა. მეფის საჯინბო მიდგმული იყო ჩრდილოეთ კედლის ბოლოს, რომელიც მიბჯენილი იყო მდინარის კლდოვან ნაპირზე.

„სასახლის წინ, მოედნის შუაში, ამოყვანდნენ იყო შადრევანი მარმარილოს ქვით. წყალი მოტანილი იყო მილით წავკისის მთებიდან, წყალი ამოწუჭუხებდა მარმარილოსაგან გაკეთებულ ოთქ ლომის პირით და მით მოიწყოდა სასახლის ბაღები. თვით ბაღში, არა დიდს შენობაში, იყო აბანო გოგირდიანის წყლისა. ამ აბანოს წყალი მოდიოდა უმთავრეს ბაზარზე და სიონის ქუჩაზე თიხის მილებით ტფილისის მინერალურ წყლების საგროვებელიდან. აბანოს მთელი იატაკი მარმარილოს ქვებით იყო დაგებული.“

„სასახლის სამხრეთით, რაოდენიმე საყენის სიშორეზედ, იყო ფულის საჭრელი სახლი, რომელიც თვისის ფანჯრებით მდინარეს გადაჰყურებდა. იგი მთლად კამაროვან-თაღებიანი იყო და კამარებში ჰქონდა სარკმელები.

„ფულის საჭრელ სასახლის დასაფლეთით იყო ძველინდელი ეკლესია, გუმბათიანი, წმ. იოანე ნათლისმცემლისა. იგი დანგრეულ იქმნა 1824 წ. მისი ადგილი დღეს უჭირავს სინოდის კანტორის სახლის ჩრდილოეთ ნაწილს. ამ ტაძრის გვერდიო იყო ათ-ოთახიანი სასტამბო სახლი, სადაც 1709 წლიდგან იბეჭდებოდა ქართული თხზულებები, — სასულიერო და საერო, ხუცურადა და მხედრულად.

„მეფის სასახლის სამხრით აღმართული იყო სხვა სასახლე მეფის ვახტანგ VI, შარმარილოს კედლებიანი, მოვარაყებული, ლაჟვარდოვანი და მოსარკვევებული. ეს სასახლე დაანგრის ოსმალთ 1725 წ.

„კიდევ იქით სამხრეთისკენ მდინარის ნაპირას იყო შენობები — ქსენონნი უცხოეთიდან მოსულ სტუმართა მისაღებად, და სხვა საოჯახო სახლები. სასახლის ახლოს აშენებული იყო მეჩითი გამაჰმადიანებულ მეფეთათვის. აქ ინახებოდა ყოველი ადგილობრივი სამუსიკო იარაღი.

„სასახლის წინ, მოედანზედ, იყო საყდარი უფლის კვართის საოხად. იგი დანგრეულ იქმნა 1804 წ.

„ალაგი, რომელიც ეჭირა სასახლესა და მისს პირდაპირ მზრუნველობაში მყოფ შენობებს, მტკვრის პირ-პირ იყო სიგრძით, დაახლოებით, 160 საჯენი“.

„აქ აღწერილი სასახლე ის სასახლეა, რომელშიაც დიდის დიდებით შემოვიდა აღამალომედხანი 1795 წ., დიდად მოიწონა და, გაკვირვებულმა მისის სიმშვენიე-

რით, სთქვა: „სპარსეთის ხელმწიფე ვარ და ამისთანა სასახლე მეც არა მაქვსო“. *)

ტფილისში იყო აგრეთვე რამდენიმე სხვა სასახლეც, სახელდობრ სეიდაბათისა, მეფე იესესი, მეფის ძე დავითისა, მეფის ძე სვიმონისა, დარია დედოფლისა, გურია-სამეგრელოს მთავრებისა და სხ.

სკიფაბათის სასახლე იყო კალას ძირში, მალლოზზე; დელაპორტის სიტყვით (1768 წ.) „საამო იყო მისი გარემოცა და შიგნითი მოჭრთულობაც. მთელი მისი მალლოზი დაყოფილი იყო ფოლოორცებად, სადაც გადმოსჩქედენ ნაკადულები და გადიოდნენ მიწები. 1) იგი დაანგრის სპარსებმა 1795 წ. და ეხლა იმ ადგილას ბოტანიკური ბაღია 2).

იესე მეფის სასახლე იყო აშენებული ძველს ნანგრევებზე, იქ, სადაც ეხლა ორბელიანთა სახლებია (მიხეილის ხიდთან) და მათ წინ ალექსანდრეს ბაღი. იესეს სასახლეს ეკუთვნოდა ის ბაღიც, რომელსაც ეხლა ჰქვია „საინჟინერო ბაღი“. ამავე ბაღში ჰმარხია თვით იესე მეფეც. 3)

მეფის ძის სვიმონის სასახლე (1718 წ.) წმ. გიორგის ეკლესიითურთ გაოხრებულ იქმნა 1795 წ.; იგი განაახლა გიორგი მეფემ. ამავე სასახლეში მარიამ დედოფალმა მოჰკლა ლაზარევი და აქვე შეიპყრეს იგი

*) ა. ჯ.-არბელიანი. „მთაბე“ 1895 წ., № VIII, გვ. 161.

1) მ. იოსელიანი. ქ. ტფილისის სიძველეთ-აღწერა, გვერდი 250.

2) იქვე, გვ. 250

3) იქვე, გვ. 251.

და წარგზავნეს რუსეთს. *) წმ. გიორგის ეკლესია („კარის ეკლესია“ არქიელის მოედანთან) დღესაც არსებობს.

ღარა დედოფლის სასახლე იყო ავლაბარში, რომელიც შემდეგში შეისყიდა მიტროპოლიტმა თეოფილაქტემ და მასში მოათავსა სემინარია და სასულიერო სამრევლო სკოლები. 1821 წელს აქ დააარსეს ფერისტეალების მონასტერი.

გარნა ყველა ეს სასახლენი და თვით ტფილისიც ვაოხრებულ იქმნა ყაენის პლაშაჰმადხანისაგან 1795 წ.

უშთავრესი მრზეზი ტფილისის აოხრებისა სპარსთაგან ის იყო, რომ ერეკლე მეფემ უკუაგლო ყაენის „ვალიობა“ და რუსთა ხელმწიფის მფარველობა თავს იღვა. ზეჯითაც შეენიშნეთ, რომ ოსმალთა სულთანმა და ყაენმა მთელი საქართველო თავს შორის გაიყვესო (1636 წ.) და ყაენს ხვდა აშერეთიო და სულთანს იმერეთი და სამცხე. მას აქეთ ყაენები ნიშნავდნენ აშერეთის მეფეებს, გარნა ეს მეფენი ხშირად ეურჩებოდნენ ყაენებს და რუსეთის ხელმწიფეს სთხოვდნენ მფარველობასა და დახმარებას. თვით ვახტანგ VI ხომ თავისის სახლობითურბო რუსეთში გარდანიხვეწა. შემდეგ გამეფდა თეიმურაზ II და იგიც მფარველობის სათხოვნელად პეტერბურღს წავიდა და აშტარხანს მოკვდა. ერეკლემაც დიდი მეგობრობა გამოაუცხადა რუსებს და ერთხანად მათი მხედრობა, რომელსაც ძლიერ უფრთხოდნენ ყველა ყაენები, გადმოიყვანა საქართველოში (1769 წ.) და მანვე დასდო რუსეთთან ხელშეკრულობა (1783 წ. 24 ივლ.) და რუსის ხელმწიფის მფარველობა

*) აქვე, გვ. 251.

იტვირთა. ამ ხელშეკრულობამ ფრიად დააღონა სპარსნი, რომელნიც ძველადგანვე თვის დამამხობელ ძლიერებას მოელოდნენ კავკასიონის ჩრდილოეთ მხრიდამ, გარნა იმ დროს სპარსეთი სუსტი იყო შინაურ ამბოხებათა გამო. ხოლო ეს ამბოხება რომ მოისპო, სპარსეთი დაწყნარდა და ყაენების ტახტი დაიჭირა აღამაჰმადხანმა, სპარსთა ელჩები გამოეცხადნენ ერეკლე მეფეს და სთხოვეს „რუსეთზე ხელი აიღეო“.*) გარნა ეს ელჩები რუსეთის ერთმორწმუნეობისა და ძლიერების მოიმედე, მეფემ უიმედოდ გაისტუმრა.²⁾ ყაენმა დიდძალი ჯარი შეჰკრიბა და ისევ ელჩების პირით შემოუთვალა ერეკლეს:³⁾ „რუსეთის ერთგულობაზე ხელი აიღეო“. რუსების ერთმორწმუნეობასა და მფარველობაზე დაიმედებულმა მეფემ ყაენის ელჩებს მოახსენა: „არამც თუ მარტო აღამაჰმადხან თავის ჯარითა, — მთელი აზიის ჯარები რომ მოვიდნენ ჩვენზე, მაშინაც ხელს ვერ ამაღებინებენ რუსეთის ერთგულობაზედ“.⁴⁾ ყაენმა თვისი ლაშქარი არეზზე გადმოიყვანა და მესამედ გამოუგზავნა ერეკლეს ელჩი და მოახსენა: „ეს არის არეზში გამოველ და კიდევ ელჩი გამოვეგზავნე და მეც თან მოვდევე ელჩსა. კარგი მეფე ხარ და შენი წახდენა არ მინდა, ოღონდ ის ჩემი სურვილი აღმისრულე და ამის დასარწმუნებლად ერთ-ერთი შენი შვილი და ერთი შენი შვილიშვილი გამომიგზავნე მძევლად, მაშინვე გავტრიალდები და წავალ“, მეფემ პატიოსანი პირობა და ერთ-

*) ა. ჯ. -ორბელიანი „მოამბე“ 1895 წ. № VIII, გვ. 127.

²⁾ იქვე, გვ. 127.

³⁾ იქვე, გვ. 132.

⁴⁾ იქვე, 132.

მორწმუნეობა არჩია, ელჩი დააქვრინა და ტფილისში გამოგზავნა. *) ყაენი სწრაფის ნაბიჯით ტფილისისაკენ წამოვიდა.

რის იმედი ჰქონდა ერეკლე მეფეს, რომ უბასუხოდ სტოვებდა ძლიერის ყაენის შემოთვლილობას და აპატიმრებდა მისს ელჩს?

ქვეყნისათვის თავგადადებულსა, რაინდსა და ღვთისმოყვარე მეფეს, რომელიც უკვე 77 წლისა იყო, ეგონა, რომ მისნი მფარველნი უიმედოდ არ დასტოვებენ და მოაშველებენ 3,000 მეომარს,**) აგრეთვე მოვლენ 25,000 ქარელნი, რომელნიც ის-ის იყო მეფეს შეურჩივდნენ და შემწეობა აღუთქვეს, 16,000 ქიზიყელნი, 10,000 იმერეთიდგან, 10,000 ქართლიდგან, 10,000 ყაზახ-ბორჩალოდგან; ***) ამას გარდა 40,000 მეომარი მეფის ბრძანებით უნდა გამოსულიყო ფშავ-ხევსურეთიდან. 4) გარნა ეს ასრე არ მოხდა. ერეკლეს მოეშველამხლოდ იმერეთის მეფე სოლომონი 2,000 მეომრით და სხვა არავინ.

რა იყო ამის მიზეზი და რად გაუცრუვდა დამსახურებულები და მისი იმედები ღირსეულ მეფეს?

მეფემ თვის დამარცხებამდის არ იცოდა ანუ, უკვედ

*) იქვე, 134. ბუტკოვი (ტომი მეორე, გვ. 137) ამბობს: „არეზს გამოსცილდა რა, ყაენმა ერეკლეს შემოუთვალა ჩემს მფარველობაში დარჩიო, თორემ საქართველოს შემოვესევით, დამემორჩილე და ფიცით აღმითქვი, რომ მომცემ იმოდენა ხარკს, რაოდენსაც ქართველთა მეფენი აძლევდნენ ყაენებს. გარნა ასრეთი შემოთვლილობა ერეკლემ უბასუხოდ დასტოვაო“.

**) იქვე, გვ. 335.

***) ა. ჯ. -ორბელიანი, „მოამბე“, 1895 წ. გვ. 131.

4) „მოამბე“ 1895 წ., საქართველოს ისტორია გვ. 472.

უსთქვათ, არ ეჯერებოდა, რომ მის გარეშე გაჩენი-
ლოყო სხვა-და-სხვა წრე ქვებუღანა კაცებისა; ხოლო
ამ ორპირ და ორგულ კაცებს, რომელთაც „ღმერთი
სწამდათ და იმისი მტრები-კი იყვნენ, ძალა ერეკლეს
მეფობისა უკვე მოეკლათ“, მეფემ-კი, როგორც ვათქვით,
არ იცოდა ესა ქალაქის გაოხრებამდის.

რამ დაჰბადა ამ ქვებუღანა კაცებს წრეები? — ა) შურმა, გაუტანლობამ და მტრობამ ძმათა შორის და პოლიტიკურად გაუწურთვებლობამ და სახელმწიფო სარგებლობის გაუგებლობამ მათ მიერ, რომელნიც სამ-
მართელო საქმეს ძლიერ ახლოს იდგნენ და ბ) შორს-
განუჭრებელილობამ ერეკლესამ; რომელთაც ვერ ამჩნევ-
და, ანუ, უკედ ვსთქვათ, ამჩნევდა, გარნა ჯეროვან
ყურადღებას არ აქცევდა, თუ გარეშე მტერი, მისდა-
მი მეგობრად შემოჩენილნი, როგორც უთხრდნენ მას
სამარეს.

ვახტანგ VI რომ რუსეთში გადასახლდა, ქართლის
ტახტი დაიჭირა თეიმურაზ II, კახეთის ბაგრატიონთა
სამეფო დინასტიამ, თუმცა-ღა ეს ტახტი ეკუთვნოდა
ვახტანგის მემკვიდრეს ბაქარს და ამის შვილს ალექსანდ-
რეს, რომელსაც რუსეთს მხედრობაში დიდი თანამდებო-
ბა ეჭირა. ამ ალექსანდრეს ქართლში ჰყვანდა მრავა-
ლი მომხრე და მათ შორის გივი (შაჰყუბლიანი) ამბლახ-
ვარი, ბატონიშვილი აბდულაბეგ იესეს ძე და სხ. თუთა
ალექსანდრე ტრიალობდა დაღისტანსა, აღირბეჟანსა,
სპარსეთსა და იმერეთში და სცდილობდა ქართლის ტახ-
ტი დაეჭირა. ერეკლეს გადუდგნენ აგრეთვე ქსნისა და
არაგვის ერისთავები, რომელნიც ერეკლემ დაამხო და
მით უფრო გაიმრავლა შინაური მტრები. ყველა ესენი
დაწანწალებდნენ შინა და გარედ და რევდნენ ქვეყანას

და საშიშროებაში აგდებდნენ მას. ყველა ამას ზედ დაემატა ისიც, რომ მოხუცებულმა ერეკლემ 6 მარტს 1794 წელს მთელი სამეფო საბატონიშვილოებად დაჰყო და თავის შვილებს ჩააბარა. ცალკე საბატონიშვილოებად შეიქმნენ ქიზიყი, კახეთი, თიანეთი, დუშეთ-მთიულეთი, ქსანი, გორი, სურამი, ყაზახ-ბორჩალო და სხ. ყველა ბატონიშვილმა გაიძინა თავისი ამაღა და მიმდგვი და მეფურად მოეწყო. საერთო სამეფოზე ზრუნვა ყველამ დაივიწყა. მათ მიხედვით და მათ მიერვე გაყოფილ-განაწილებული თავად-აზნაურობა აგრეთვე აღარ ზრუნავდა საერთო სამშობლოსთვის, მას მხოლოდ აწუხებდა საკუთარი კერძი და კუნჭული. დარია დედოფალი, რომელიც, ბუტკოვის სიტყვით, *) განაგებდა საქართველოს, სცდილობდა ტახტის კანონიერი მემკვიდრე (გიორგი ერეკლეს ძე) გადაეყენებინა და მემკვიდრეობა დაემტკიცებინა თავის შვილის იულონისთვის. და ამიტომაც დარია დედოფალი არა თუ არ უფრთხოდა აღამაჰმადხანის შემოსევას, არამედ იმედიც ჰქონდა, რომ თუ საქართველო ყაენის უფლობას დაემორჩილებოდა, გიორგი ბატონიშვილის მემკვიდრეობა იულონზე გადავიდოდა. ხოლო თვით აღამაჰმადხანის ჯაშუშებიც, რომელნიც ტფილისში იყვნენ, სცდილობდნენ გაეძლიერებინათ მძულვარება ბატონიშვილთა შორის და თავის მხრივ შემწეობასა და ტახტს აღუთქვამდნენ იმას, რომელიც უფრო ცხადად დაამტკიცებდა თავის მემკვიდრეობის კანონიერობას. 2)

ყველა ამას ზედ დაემატა აგრეთვე აქაური მოწი-

*) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 336.

2) იქვე, გვ. 337.

ნავე სომხების ღალატით. ამათი მოთავე იყო ოსეთა არლუთაშვილი, რომელიც რუსეთში იყო (და შემდეგ შეიქმნა ეჩმიაწინის კათალიკოსად), ალექსანდრე ბატონიშვილის შემდეგ საქართველოს უმთავრეს მტრად შეიქმნა ეს იოსებ არლუთაშვილი, რომელსაც ტფილისის სომეხთა შორის ჰყვანდა ჩუმი დასი და აგენტები. ამათ კარგად იცოდნენ საქართველოს ავი და კარგი და სამეფო სახლის ვითარება და ბეჯითად, გარნა საიდუმლოდ, მოქმედებდნენ ყველგან, საცა საქირო იყო. ოსეთა არლუთაშვილის უმთავრეს ჯაშუშად ითვლებოდა არტემ არარაკვი (არარაკიანი) და მას ჰმველოდნენ მიმბაში სოლომონ (ოსეთა არლუთაშვილის ძმისწული), მისკარბაში იოსებ ბებუთაშვილი, ქალაქის მელიქი დარჩია ბებუთაშვილი, ამილახვარი ოსეთა ყორღანაშვილი, მდივანბეგი სულხან თუმანიშვილი, ამის ძმა მანუარ და სულხანისშვილი შიოშ, იოსებ და ავეტიქა შალბათაშვილები*). ამათსავე განზრახვასა და მისწრაფებას ემსახურებოდა მაშინდელი ეჩმიაწინის კათალიკოსი ლუკა, რომელმაც აღამაჰმადხანს, საქართველოსკენ გამოლაშქრებულს, მიართვა 100,000 მანათი სამხედრო სახარჯოდ**) და აგრეთვე ყარაბაღის სომეხთა მელიქები მეჯნუნი და აბო. ამ მელიქებს რომ დიდი კავშირი ჰქონდათ ოსეთა არლუთაშვილთან, ეს სანს იქიდგან, რომ ამ უკანასკნელმა შეადგინა ამ მელიქების ისტორია და წარუდგინა რუსის მთავრობას 1790 წ., ***) ე. ი. ორის წლის იმის შემდეგ, რაც მეჯნუნმა და აბომ

*) ა. ჯ.-ორბელიანი, მოამბე, 1895 წ., VIII, გვ. 122 — 123.

**) ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 337.

***) იქვე, ტ. III, გვ. 220.

თვისი გარემოება შეატყობინეს გენერალს ტეკლოლის. იგინი სწერენ გენერალს, რომ რუსთა და ქართველთა გამოლაშქრებამ განჯაზედ ჩვენში იმედები განადვიძაო, გარნა ბურნაშოვის დაბრუნებამ რუსეთს უკუდურესს მდგომარეობაში ჩაგვყარაო. თუმცა ჩვენ ძლივს გამოვახწიეთ და თავსათარი ვიპოვეთ ტფილისშიო (1788 წ.), გარნა ჩვენი ცოლ-შვილი იქვე ყარაბაღში დაგვრჩა ჩვენის მძვინვარე მტრის იბრეიმხანის ხელშიო. *) აი ეს სულმდაბალი და გაიძვერა მეჯუნნი, რომელიც ერეკლეს შემოეფთარა 1788 წელს და მის ფერხთა მტვრადაც არ მიაჩნდა თავი თჳისი, ახლა, 1795 წელს ვენკენისთვის, იგბ მოუძლოდა ალამაჰმადხანის მოწინაველაშქარს, რომელსაც შეეფეთა დავით ბატონიშვილი (გიორგის ძე) და მოუკლა სარდალი. **)

მეფემ არა იცოდა-რა ამისთანა ღიღის შეთქმულობისა და დაიმედებული, რომ დაბარებული ლაშქარი დროზედ მოვა და იზრუნავს ქალაქის გამაგრებისათვის, 7000 მეომრით წავიდა სოღანლულს; გადმოდა დღეები და მეშველი ჯარი არხად ყოცა იულორნი გორს ყოცა და აუჯდომელს არ იშორებდა; გიორგი ბატონიშვილი სიღნაღში იჯდა თავის 4,000 გაწურთნულის ჯარით. მაგრამ ეს ცოტაა კიდევ. სოღანლულში მყოფ მეფეს აცნობეს, რომ ქალაქის მტხოვრებთა ნახევარი უკვე არყარაო; მეფე ძლიერ დალონდა, გარნა მისი დალონება უფრო გაორკეცდა, როდესაც მეორე დღეს ნახა, რომ მასთან მყოფი ქიზიყის სარდალი ზაქარია ანდრონიკიშვილი თავისის 2000 მეომრით ღამე გაპარულიყო, და-

*) იქვე, გვ. 212.

**) იქვე, გვ. 259.

ეტაცა სამი თარა ცხვარი და ქიხის წასულოყო. *) მო-
უხედავად ამისა მეფე ძლიერად შეება მტრის მოწინავე
ჯარს და სახელოვანად დაამარცხა იგი და დიდი ზიანი
მისცა. ერეკლეს ძლიერამოსილებამ ისე გააოცა ყენი,
რომ მან წარმოსთქვა: „როგორც ქართველების ვაშ-
კაცობა გამეგონა, იმაზედ უკეთესნი ყოფილანო“. ასრე-
ვე ძლიერად დაამარცხეს მტრები ქართველებმა მეორე
და მესამე დღესაც ყაენი შეშინდა და თადარიგი ნახა,
რომ აიყაროს და სპარსეთს წავიდეს.

ყველა ეს ამბები მოხდა პარსიკეცა, შაბათსა კვი-
რასა და ორშაბათს. ამავე ორშაბათ ღამეს არტემ არა-
რაციანმა ქალაქიდან გააპარა ყენის ელჩი, რომელიც
ერეკლეს ჩაებარებინა მელიქის დარჩია ბებუთაშვილის-
თვის თელეთებზე გადიყვანა, მიაკილა ყენის ბანაკამ-
დე და თვითონ ისევ შემოიპარა ქალაქში. ელჩმა უამ-
ბო ტფილისის უნუგეშო მდგომარეობა, ერეკლეს ჯა-
რის სიმცირე და ქალაქის გაუმაგრებლობა. ასაყრელა-
და და დასაბრუნებლად გამზადებული ყენი შემოტ-
რიალდა და ქალაქისკენ წამოვიდა (11 ენკენისთვის.)
ერეკლემაც გამოსწია ქალაქისკენ და კრწანისის ვიწ-
როები ჩაახერგინა. დღე იყო ნისლიანი. ქალაქში მო-
ვიდა ამბავი, ერეკლე მეფე საშინლად დაამარცხესო.
სოლომონ მეფე, რომელიც ერეკლეს წინადღესვე გა-
მოეგზავნა ტფილისის, აიყარა და იმერეთისკენ წავიდა.
დავით ბატონიშვილი, რომელიც ტფილისის გორებზე,
სოლოლაკის თავს, ტაბახმელისკენ, იდგა 400 კაცითა
და 4 ზარბაზნით, აგრეთვე აიყარა და კახეთისკენ წა-
ვიდა. ყიზილბაშის ერთმა დასტამ ტაბახმელისკენ გა-

*) ვ. - თრბეღიანი, შამშე, 1895 წ., VIII, გვ. 137.

მოსწია, რომ გზა შეუკრას მეფეს. კრწანისის ვიწროებ-
ში ქართველები დაერივნენ ყაზილბაშებს, დახოცეს
მრავალი და თვითონაც ზედ შეაკვდნენ მათ. მეფეს დარ-
ჩა მხოლოდ 300 კაცი. აბანოებთან რომ ჩამოვიდნენ
მეფე და მისი 300 მეომარი, აბანოებისავე მალლობზე
გამოჩნდნენ სპარსთა დასტები, რომელთაც შემოტევა
უნდოდათ, მაგრამ ციხიდგან ზარბაზნები დაუშინეს და
შეაყენეს იგინი. მეფემ გამოახწია მტრებს და ქალაქის-
კენ გამოსწია. გარნა იგი ერთგულმა ყმებმა შეაყენეს
ავლაბრის ხიდთან და საგურამოსკენ წასვლა ურჩიეს.
მეფემ გაქუსლა ცხენი, გარნა, ხიდის შუას რომ მიაღ-
წია, შემოატრიალა ცხენი უკანვე და დაიძრა: „ნეტა
სად მივდივარ? წავალ და მეც ჩემ შვილებთან მოვკვ-
დები ამ ქალაქის ხალხში და იმათ ვნებას მე ვერა ვნა-
ხავ“. მაგრამ ივანე მუხრანბატონმა ცხენის ჯილავს ხე-
ლი უტაცა, გამოატრიალა, იქით-აქედგანაც მივარდნენ
ბატონიშვილები აღმასხან და ივანე, ცხენსაც ქიზიყის
მოურავმა მათრახი დაუკრა და საჩქაროდ გაარბენი-
ნეს გულმოკლული ერეკლე მეფე. მაზითის ძირში რომ
მივიდა მეფე, ქალაქიდგან, რომელიც უკვე აეღო მე-
ფეს (12 ენკენ.), დიდის ვაების ხმა მიესმა. მეფემ შე-
აყენა ცხენი და მწარედ მოთქმა იწყო:

ოჰ ღმერთო, რასა ვხედავ და ან რა მესმინ... ნაცვ-
ლად თქვენის სიხარულისა, დღეს საშინელება ტრია-
ლებს თქვენზე, ნაცვლად თქვენის უჯავრელის სიმღე-
რისა, დღეს თქვენი მწარე ტირილი ზეცაში ღაღადებს,

ნაცვლად თქვენის მხიარულის საკრავებისა, დღეს ატადის კალოს ხმა მესმის თქვენზედ მოსული; რამენი თმა-გაწეწილი დედანი და ქალნი წივიან და კივიან ეხლა, ის ხმა შენ არ გესმის, ღმერთო! რამდენი კაცნი ყელ-გამოჭრილი ეყრებიან ეხლა, ამაებს ვერა ხედავ, ღმერთო? ჩემო ძმებო, ჩემო შვილებო, ჩემო მეგობრებო, ჩემო ამხანაგებო, ჩემო საყვარლებო და ჩემო სასურველნო! მე თქვენთვის უნდა მომკვდარვიყავ და თქვენ ჩემთვის იხოცებით. აბა რილას მეფე ვარ, რით დაგიფარეთ?

მეფე რომ ასე მოსთქვამს, დანარჩენნი ქართველები უკან უდგნენ და ცრემლით იღვრებოდნენ. ივანე მუხრან-ბატონი ეხვეწებოდა მეფეს დაჩუმებულიყო, გარნა იგი კვლავ მოსთქვამდა:

— რაც განძრახვა მქონდა, იმ დაწყობილებით რომ დავმარცხებულიყავით, ვიტყოდით, ღმერთმა არ ინებაო და ასე შესაწუხებელი აღარ იქნებოდა. რატომ ღმერთმა გუშინვე ჩემი თავი ომში არ მოაკვლევინა და ეს საშინელი უბედურება მაჩვენა? რა კარგი ბედნიერი სიკვდილი იქნებოდა ჩემთვის! არ ვიცი, ეს ამისთანა უსვინილისო დალატი საიდგან რა უნდა იყოს, ვფიქრობ და ვერა გამიგია-რა?

მეფე იმ ღამეს საგურამოში დარჩა და მეორე დღეს ავიდა ანანურს და იქიდგან ბატატაანთკარს, საცა დედოფალი დარჩა იყო შეხიზნული. მეორე დღეს აქედგან აიყარნენ და ბურდალიანთ კარს ავიდნენ.

აღამაჰმად-ხანმა პირველად მეფის სასახლე ნახა, გაუკვირდა, რომ ქართველთა მეფეს ეს როგორი მშვენიერი სახლი ჰქონიაო. შემდეგ გაძარცვა იგი და დააწვევინა. თვითონ კი წავიდა და „სამშაბათის აბანოში“

იბანა, გამოვიდა და სოლანლულს წავიდდა. ულმოზელმა ყაენმა გაანადგურებინა და გააძარცვინა ქალაქი, დაატყვევებინა და ანუ გააჟლეტინა ხალხი. შემდეგ ბრძანა: საქართველოზედ თარეში წავიდესო. ყიზილბაშნი შეესივნენ ქართლს, იარეს ტირიფონამდის, აიკლეს და მიგობ-მოგოხეს სოფლები, რომელთა მკვიდრნი მთებში შეხიზნულიყვნენ. შემდეგ დაბრუნდნენ და მივიდნენ სოლანლულს. კახეთი გადაარჩა. სპარსნი ლილოს არ გასცილებიან. ქვეყანა არბიეს ცხრა დღეს და შემდეგ ყაენი აიყარა, რადგან ერეკლეს შიში ჰქონდა, და წავიდა სპარსეთს.

ერეკლემ თვისი სახლობა თელავს გადაიყვანა და ტფილისს ჩამოვიდა. შემოიფანტული ხალხი შემოჰკრიბა, დააბანაკა და ნუგეშსცა. მალე ქალაქი მოჯობინდა, ტყვეები გამოსყიდულ იქმნენ.*)

ტფილისის აღება

(მესტიურული ლექსი).

ნეტარ ქება როგორ ითქმის ამ თბილის ქალაქისა:
სამთარი არის შროლისა, საფესული ზურმუხტისა;
გარს ახვევია ბადები, ჩარხი უბრუნავს წყლისა,
შიგ წისქვილები უბრუნავს, გარ-შემოუვლის წყალსა;

*) იხ. ა) ა. ჯ. არბელიანი, „მომბე“, 1895 წ., № VIII; ბუტკოვი, ტ. II და III; არქეოგრაფიულ კომისიის აქტები; ტ. I და II; თეიმურაზ ბატონიშვილი, „ივერია“ (1891 წ., №№ ები 51—55), „საქართველოს ისტორია“ მ. ჯანაშვილისა, გვ. 470—472; ვ. იოსელიანი, Описание иривш. Тифлиса, გვ. 21—22.

ქალაქში აბანოები ბადალი ხმელეთისაო,
ძირიღამ აშენებული აუზები არს ქვისაო,
მაღლიღამ გადაჭედელი წითელი აკურისაო,
გვერდიღამ ფანჯარაები სანათურისა მზისაო,
ვინც შევა აგრევე გახდის, როგორც თფლია მთისაო,
ქალი და რძალი გამოდის, ვითა ყვაული ხბისაო;
ღუქნები ბევრი დამართეს, სასხდომი ბაულებისაო,
ქვეშ ქუჩები დაატანეს, სარბენი არი გზისაო,
წინ ნათხარი ორმოკები, ნაკები სარდაფისაო;
ხოის ლაინი ბევრია და ფარჩა ბუზირგნისაო,
საუღარიც ბევრი ააკეს ამ თეთრი ქვბთვირისაო,
ხატი და ჯვარი შიგ არის, საღოცავია ღვთისაო,
ბერი და მღვდელი ამდენი, როგორც რომ წვიმა წელისაო;
ხაზინაები აწყუა, მოჭრილი თამაზ ხნისაო; *)
ერეკლე ბატონი იჯდა, ბადალი ხმელეთისაო,
ასტირდა ცა და ქვეყანა: მისთვის არ მოდის დარია,
ხოჯახანი **) წამოვიდა, თერნიღამ მომავალია,
ამდენი ჯარი მოუდის, არ გადასწვდება თვალია,
შიგ და შიგ სარდალი მასცა, მან-გი აართო მხარია;
შუშის ხან წიგნი დასწერა, ერეკლეს გაუგზავნა,
თავადები დაერჩივენ, ერთად მოაბან მხარია;
საუღრიღამ გამოსვენეს ის დიდი ძელი ჯვარია,
ზოგი მოუკლავს ტუვისსა, ზოგი მაწას შეუჭამია,
ურჯულს ხელში ნუ ჩაკვერი, ისევ შენ მოგვეხმარეა,
წინ ერეკლეს გამოუძღვენ, ვითომ ირემი ხარია,
ასე მოჭქონდა ლაზლაზი, ვით სამარბი ხმალია,
თუშეთში რომ შემოვიდა, ცხენს მოიგოკებს ნელაო,

*) თამაზხანი, იგივე ნადირშა.

**) ხოჯახანი, იგივე აღამაჰმადხანი.

დაჯდა და წიგნი დასწერა . . .

„ეს რუს ხელმწიფეს მიმირთვით, მან გადაკითხეს ნელა,
„ხოჯასანი ჩამოვიდა, ქალაქი შეამტვერა,
შე აქეთკენ მომაქცია, ისევ მიშველე შენა“.

გადკითხა რუს ხელმწიფემ, შუბლზედ დაიდვა ხელია:

„ვამი შენ თბილის ქალაქო, რა ძნელი საქმე ჰქენია,
ხასინაები დაჰკარგე და ოქროები ბევრია.

იანარლებს დამიძახეთ, ჯარი შევევართ ბევრია,

ზოგი ბოლოზედ წავიდეთ, დაუმონათ მტერია,

ზოგი დარბანზედ გავიდეთ, ორად გავაწყოთ გემია,

ხოჯასანი დავიჭიროთ, ძაღლივით დავსჭრაო უელა,

ქალაქი დავიმოწილოთ, სულ საქართველო ჩვენია“.

ეს ამისი გამომთქმელი სიტყვების ჩამომთვლელია,
უკვლახი ერთად დაგლოცოსთ, რაც ქვეყანაზედ ღვდელია,
მისი მადლი შეგეწიოსთ მცხეთას რამ ხატი სვენია.

ბრძოლა თბილის კრწანისში

(ლექსილამ „ბედი ქართლისა“).

...ბატონს თვის ჯარი კრწანისის შინდვრად
დაეხანავა სხარსთან სამრად;

ზატარა კასი აღამაჰმადხანს

უხირებს შებმას ძლიერს, რისსვიანს.

ამ დროს გამოჩნდა სამსრით მტერი . . .

დაჰკერეს ხალარა, გულნი შესარა,

და მტერთ სამრად ჯარნი შეჰყარა.

ხმა ხალარისა, ეს ხმა ბრძოლისა

ვით არ აღვანთებს, გმირო ქართლისა!

მხდალსა განამხნევს, მხნეს განადვიებს

და მიჯნურსაცა სულს შეუშოთებს!

შექქმნათ მწარე, ძლიერი ომი:
ვითა ნადირსა მშვიერი ლომი,
ეკვეთენ სზარსთა ივერთ მხედარნი
და მტკვარსა შერთეს სასხლისა ღვარნი!
ოწნივ იბრძვიან გამწარებულნი,
ოწნივ ომებში გაქეზებულნი;
თამაზ ენისულთ, მოურავის ძე
და იოანეს კანთ-აბაშიძე
განუმტკიცებდენ მკლავთა ქართველთა;
მეფის ირაკლის ღვაწლი უოველთა
შთაუდგამს სულსა ვაჟკაცობისას, —
მანტ ვერ ჰხედვენ ბოლახს ბრძოლისას.
რა ნახეს ქართველთა გაჭირდა საქმე,
მუის ჩაიკეცეს ქუდები თურმე,
ხრმალს ხელი იკრეს მამა-ზამურად
და დაერივნენ თავისებურად.

ბინდმა გაჰყარა მებრძოლნი მტერნი;
გამარჯვებულნი დარჩნენ ივერნი;
მაგრამ რა მეფე ჯარსს უყურებს,
მას გამარჯვება არღა ახარებს.
ძვირად დაუჯდა იგი ირაკლის!
მრავალთ უმაწვილ-კაცთ, ნუგეშთა ქართლის,
დასდგეს აქ თავი მამულისათვის ..

მეფემ უბრძანა თვისთა მოხელეთა:
„გვიჯობს, რომ ახლავ ქალაქს მივიქცეთ
და ციხე ჩვენა მჭსწრაფელ გავამაგროთ,
თვარემ ხვალ სიმხნით ვერა გავაწყოთ;
აღამაჰმადხან რა აქა გენახავს,
ხომ იცით, ჯარი ღიდ-ძალი ახლავს,
და, იქნება, რომ ციხეში დავხვდეთ,

ჩვენის ძალისა ფიქრი მიეცეთ“ ...

უველა ეთანხმა ამაში მეფეს,
ქალაქს მოიქცნენ იმავე ღამეს
და მჭსწრავლ ზღუდენი ნარიულისა
ექმნათ საჭურად ჯართა ქართულისა!

გათენდა დილა მზისა აღმოსვლად,
მაგრამ მნათობმან შუქისა ნაცვლად
ბნელი *) მოჭფინა ტფილისის აქეს.

აღამაჭმაღხან მოადგა ციხეს;
სამი დღე და ღამ ადგა მას ჯართით,
მაგრამ ვერა-რა აწერ ვერსაით,
დაღონდა სხარსთა მეფე ბორკვნილი
და, თურმე, უოვლით იმედ მიხდილი
ქართლიდგან წასვლას დააზიკებდა...

მაგრამ იუდა უამს ეძიებდა!

აჭა მან იგი აწ მოიხელთა.

და მუხთაღისა ანგართა ხელთა

აჭყარეს მამულს სიმტკიცის ბჭენი.

მან მტერთ უმსხვერპლა თვისნი მოძმენი!

სცნა რა ირაკლიმ ესე მუხთლობა,

მოუმეთა თვისთა ესდენ დამცრობა,

მეისვე აღენთო ხელმწიფე გული,

მტერზედ ამაყად გამზადებული!

მაგრამ ტუდ იყო უოველი დონე:

აღამაჭმაღხან, კვლავ თავ-მომწონე,

შემოეზარა ციხისა კართა

და მოველინა მსწრავლ ქართველთ ჯართა...

*) მოღრუბლული და ნისლიანი დღე იყო 11 სექტემბერს,
1795 წ.

მაგრამ ირაკლიმ უკვე გაქუსდა
მთიულეთისკენ თავისი ცხენი.

(ალა-მაჰმად ხანის დაბრუნების შემდეგ ერეკლე თელავი-
გიდგან განოვიდა და გამოემგზავრა ტფილისს).

რა მთხროვდა ქალაქსა მუყეუ,
დიდხანს უჭვრეტდა ცრემლთა აღმქევე!
ხალატნი მისნი გარდმონგრეულან,
სახლნი სამშობლო დანაცრებულან,
მიდამო ჭსკდავს უხატრობას,
აღხრებასა და ნატამლობას,
დუმილი ჭსუფევეს მის არე-მარე,
მხოლოდ ბუტბუტებს მტკვარი მწუნარე...
აღავსო კვალად ერმან ტფილისი,
რა მობრძანება ჭსცნა ირაკლისი;
ქალაქი ისევ ჩქარად აშენდა,
თუმცა ადრინდელს მრავალი აკლდა!...*)

*) თუმცა ბუტკოვი სწერს (ტ. III, გვ. 177 და 200, რომ ტფილისში 1783 წლამდის იყო 61,000 მეკომური და ამათგან 1795 წლის შემდეგ დარჩნ მხოლოდ 35,000, გარნა ეს შეცდომაა. ამდენ ხალხს ვერ დაიტევდა მაშინდელი ტფილისი, რომელშიაც ტურნე-ფორის დროს (1701 წ.) იყო 20,000 სული მცხოვრებელი ეს 61,000 მეკომური უნდა ყოფილიყო მთელს სამეფოში, რის საბუთსაც გვაძლევს იგივე ბუტკოვი თავის მეორე ტომში (იხ. გვ. 340, სადაც იგი ამბობს, რომ 1783 წლამდის საქართველოში ამერეთში) იყო

ერეკლემ ამის შემდეგაც საჭიროდ არა სცნო სამხედრო სამართლით გაესამართლებინა ქვეყნის ორგულნი და მოღალატენი! ასეთი წინ-დაუხედაობა ხელმწიფე კაცისა სწორედ გასაოცარია! ნუ თუ არარატიანისთანა ვერაფი კაცები კიდევ საცოცხლებელნი იყვნენ, და ისიც მისთვის, რომ ეწერათ ყალბი ისტორიები და მათივე შემნდობელი მეფე გამოეყვანათ ქვეყნის მოღალატედ, რომ ამ სულგრძელ მეფისათვის წამოესხათ ცხვრის ტყაპუჭი და ანანურის ტაძარში მასთან დაესკუბებინათ მისი ღვაწლმოსილი ამაღა კი არა, არამედ იგივე გაიძვერა და მატყუარა არტემა!...

განისვენა ერეკლემ (11 იანვ. 1798 წ.) და მის შვილების ქიშპობამ ბოლო მოუღო საქართველოს. ამერიეთი შეუერთდა რუსეთს (18 ნოემბ. 1800 წ.)...

61,000 მეკომურიღ, ხოლო ალა-მაჰმად-ხანის მიერ ქალაქის გაოხრების შემდეგ კი დარჩა მხოლოდ 35000 მეკომურამდეო, ხოლო დავით ბატონიშვილის თქმით სპარსთა წაასხეს ტყვედ 10,000 სულიო. და ქალაქებში დარჩა 3,060. ქალაქის აოხრებამდის აქ იყო 4,000 სახლი, 1803 წელს კი 2,700—3,000-მდეო და მათში 30,000 სულიო.

ვიდრე მოვიყვანდეთ ცნობას ახალ მმართველობის დადგენის შესახებ, საჭიროა გავიცნოთ იმ დროინდელი შინაური ყოფა-მდგომარეობა მთელის ქვეყნისა და ტფილისისა.

1801 წელს ლაზარევი თავის მოხსენებაში ამბობს, რომ ამერეთში (ქართლსა და კახეთში) იყო 40,000 მეკომური და თითო კომლი შესდგებოდა 6 სულისაგან¹⁾. მაშასადამე ამ დროს ამერეთში უნდა ყოფილიყო 240,000 სული. 1783 წელს კი ბუტკოვის ანგარიშით (ტ. II გვ. 340, ტ. III, გვ. 177, 260) ამერეთში იყო 61,000 მეკომური. თუ ყოველი კომლი ისევ 6 სულად ჩავაგდეთ, გამოვა, რომ 1783 წელს ამერეთში ყოფილა 366,000 სული.

ერი იყოფებოდა შემდეგ წოდებად: სამეფო სახლი (50 სული), თავად აზნაურობა, მეფის აზნაურობა, თავადთა აზნაურობა, ვაჭარნი, მოქალაქენი, სამღვდელოება, გლეხობა²⁾.

თავადთ. ჰქონდათ უფლება მიეღოთ უპირველესი თანამდებობა სახელმწიფოს გამგეობაში მემკვიდრეობით და ჰყოლოდათ საკუთარი აზნაურები. მეფის აზნაურობა მის ამალას შეადგენდა და მათ ეძლეოდათ ათასისთავობა და ასისთავობა. თავადის აზნაურები შეადგენდნ თავადის ამალას და ლაშქრობის დროს მის ხელქვეშ იყვნენ.³⁾ ვაჭრებს ჰქონდათ უფლება მიეღოთ თანამდებობა მეფის სასახლეში. იგინი და მეფის აზნაურნი თანასწორნი იყვნენ. ვაჭარნი და მოქალაქენი უმეტეს ნაწილად სომეხნი იყვნენ.

1) Оборн. матер. для опис. Тифл. губ. გვ. 9. 15.

2) იქვე გვ. 9.

3) იქვე გვ. 10.

სასულიერო წოდებაში შესვლის ნება ჰქონდა ყველას, და სასულიერო წოდებაში შერაცხილთ თავად-აზნაურს ამასთანავე რჩებოდა ხს უფლებაც, რომელიც ჰქონდა საერო წოდებაში მყოფობის დროს. ყველა მონასტერს ჰქონდა თვისი ჰოფლები და ჰყვანდა თვისნი ქვეშევრდომნი. ხელოსნები დაყოფილიყვნენ ამქრებად და ჰქონდათ ნება დასახლებულნიყვნენ ქალაქებში: გლეხები ყმებად იწველებოდნენ და როგორც ვახტანგ მეფის სამართალი ამბობს, გლეხის „სულინს გარდა, ყიელა ეკუთვნოდა ბატონს“.

1801 წელს მოხდენილ ანგარიშით. მეფეს ყოველწლიურად შემოსავალი იყო: თათრებზე დადგენილი „მახტა“ 3,500 მან., „მახტა“ ტფილისიდან 4,000 მან., ამას გარდა ტფილისისა და გორის ვაჭარნი, მოქალაქენი და ხელოსანნი ზდილობდნენ: ცოლოსანნი 1 მ. და 20 კაპ. და უცოლოანი 60 კაპ., ხიზანთაგან, რომელნიც ჭანბნეულ იყვნენ სხვა და სხვა სოფლებში, იკრიბებოდა 6 ფუთი ხორბალი ყოველ მეკომურისაგან; დამნაშავეებს, ცემატყების შაგიერ, მეფე ახდევინებდა ჯარიმას. „სურსათი“ თათართაგან 8,250 მ. და თავადთა და სამღვდელთაგან სოფელთაგან 6 ფუთი ხორბალი მეკომურისაგან; აჯახნი რომ იყრებოდა, მეფეს აძლევდა $\frac{1}{20}$ ნაწილს თავის ქრებებისას.

უკანასკნელ წლების შემოსავალი: შემოტანილ საქონლიდან საპალნობით ციხისთავისათვის 100 მან., გორიდან გატანილ და გორში შემოტანილ საქონლიდან (მარილზე, თევზზე, სასწორზე, ღვინოზე, არაყზე და ყასბებზე) 1,100 მან., კახეთიდან იმავე საგნებზე 1900 მან.; ერთდროული მახტა პურითა და ფულით, რომელსაც ხდილობდნენ ტფილისი და თათრები, 35000 მან.; სურსათი ფახანბადამ, შამშადილიდან, ბორჩალოდან, ბამბაკიდან, შულავერიდან 8,350

შენ.; ტფილისიდან 13,200 მან., ბაჟი თამბაქოზედ მთელს ამერიეთში 5000 მ., ტფილისში ნაქსოვ ბამბის ტილოზედ ღამლინს დასასმელი 3,850 მ., ტფილისში მოტანილ თევზსა და ხიზილალაზედ 1,050 მ., ტფილისის სასწორი 700 მ. ტფილისში მოტანილ ღვინო-არაყზე 3,300 მ., ტფილისის ყაბჭებზე 3,100 მ., სპილენძის მადნები 10,050 მ., ენდრო 2,300 მ., ტფილისში მოტანილ ტივზე 120 მ., ლუქნებზე უდგილის ბაჟი 120 მ., ადგილებზე, რომელნიც ეკუთვნოდნენ ციხეს და რომელზედაც დასახლებულ იყვნენ მცხოვრებნი 120 მან. *)

ამას გარდა ცალკე შემოსახული ჰქონდათ თავადებსა, ბატონიშვილთა და დედოფლებს.

როგორც უკვე ვსთქვობთ, 1801 წელს ამერიეთში იყო 50 სული, რომელნიც ეკუთვნოდნენ მეხვის გვარეულობას, ყველა ესენი სცხოვრობდნენ თავისიან ყმებისაგან აღებული შემოსაგლით, და ამას გარდა ჰქონდათ საბატონიშვილოები. 1803 წლის ცნობილი დარია დედოფალს ჰყვანდა 299 მეკომური (1311 სული) ყმა, რომელთაგან შემოსდიოდს ყოველ წლივ 4495 მან.; მარიამ დედოფალს ჰყვანდა 295 მეკომური (1556 სული) ყმა და შემოსდიოდა 3,366 მ., ვახტანგ ერეკლეს ძეს 2061 მეკომური (12815 სული) და

*) 1784 წელს საქართველოში მოგზაურობდნენ ფრანგთა მოგზაურნი, რომელთაც ჰშველოდა ნემეცი იაკობ რეინექსი. იგი მახურებდა ერეკლე მეფესთან. ეს ფრანგთა მოგზაური ერეკლეს შემოსავალს ანგარიშობენ 26,950 გირვანქა სტერლინგად, ხოლო რეინექსის ჩვენებით ერეკლეს შემოსდიოდა: ხარკიდან (ყოველს მეკომურზე) 610,000 მან., უცხო ქვეყნების მოვაჭრეთა საქონლის ბაჟიდან 25,000 მან., მადნებიდან ყოველ წლივ 60,000 მან. ვერცხლზე, მადნებიდან ოქრო — 3,200 მან., ხარკი ერევნიდან 15,000 მ. და სულ 713,000 მან. (იხ. Нер, Описи, № 3072),

შემოსდიოდა 5,252 მ. და 85 კაპ., იოანე გიორგის ძეს 953 მეკომური (6297 ს.) და შემოსდიოდა 1571 მან., მემკვიდრეს დავით გიორგის ძეს 391 მეკომური (1564 ს.) და შემოსდიოდა 3520 მ., ბაგრატ გიორგის ძეს 295 მეკომური (1510 ს.) და შემოსავალი 1892 მან., იოანეს 295 მეკომური (1743 ს.) და შემოსავალი 916 მან., ალექსანდრე ერეკლეს ძეს 214 მეკომური (1034 ს.) და შემოსავალი 1630 მან., ფარნაოზს 18 მეკომური (196 ს.) და 230 მან. შემოსავალი, თეიმურაზ გიორგის ძეს 41 მეკომური (229 ს.) და 300 მან. შემოსავალი, და კიდევ დავით გიორგის ძეს 21 მეკომური (296 ს.) და 248 მან. შემოსავალი; და საერთოდ ყველას 4883 მეკომური (28,408 ს.) და შემოსავალი 20,351 მან., მაშასადამე ყოველი მეკომური ხდილობდა 4 მ. და 17 კაპ., ხოლო ყოველი სული 72 კაპ. *)

20 ივნისს 1811 წელს იმპერატორ ალექსანდრეს მიერ ხელმოწერილ სინოდის მოხსენებშიდამ**) სჩანს, რომ საქართველოში (ამერეთში) არის 13 ეპარქია, 799 ეკკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 დიაკვანი, 4 არქიმანდრიტი, 75 ბერი, 2,218 მეკომური ეკკლესიის კუთვნილი გლეხობა და ამას გარდა 9 საარქიმანდრიტო კუთვნილი გლეხობა 637 მეკომური, საეკკლესიო აზნაურობის კუთვნილი გლეხობა—470 ოჯახი, და უკანასკნელ 470 ოჯახ გლეხობის გარდა დანაშთენ მოყმეთაგან ეკკლესიას დაახლოვებით შემოსდის (სურსათი, ღალა, მახტა და კუ-

*) იხ. Сборн. матер. для опис. Тифл. губ., გვ. 13—14.

**) იხ. Всеподданнѣйшій докладъ Синода Великому Государю, Императору и Самодержцу Всероссийскому (წარაკითხვის ბიბლიოთ. № 36).

ლუხი): ეპარქიებს — 96,360 მან. და საარქიმანდრიტოებს 13,224 მ. და სულ 39,584 მ.

8 მაისს 1802 წელს შეუდგნენ ახალის მთავრობის განწესებას საქართველოში *) (ამერეთში), რომელიც ამოერიდგან უნდა წოდებულიყო „საქართველოს გუბერნიად“ და გაყოფილიყო მაზრებად: გორისა, დუშეთისა, ლორისა, თელავისა და სიღნაღისა: დანიშნულ იქმნენ მთავარ მართებელი და მმართველი, საქართველოს უმაღლესი მმართველობა, რომლის ადგილ-სამყოფად გახდა ტფილისი.

საქართველოს უმაღლესი მმართველობა შესდგა 4 ექსპედიციისაგან: აღმასრულებელ საქმეთა, სახელმწიფო და სამეურნეო საქმეთა, სასისხლო საქმეთა და სამოქალაქო საქმეთა. ყველა ამ დაწესებულებაში დანიშნულ იქმნენ რუსთა და ქართველთა მოხელენი, ხოლო თავმჯდომარეობა ყველგან რუსებს ერგოთ.

7 მაისს 1802 წელს დიდის ზემით, ნაღარისა და საკრავების კვრით გამოცხადებულ იქმნა ტფილისში, რომ მეორე დღეს 8 საათზე გაიხსნება ახალი მმართველობა და დანიშნულ ადვილსა და ჟამს უნდა გამოცხადდნენ მოხელენი, ბატონიშვილნი, თავადნი და საპატრიო აზნაურნი.

8 მაისს, დილის 7 საათზე სამჯერ გაისროლეს ზარბაზანი და აგრეთვე კიდევ 8¹/₂ საათზე და შემდეგ ამისა ყველა ეკლესიებში დაიწყეს ზარების რეკა წირვის გადასახდელად. შეიკრიბნენ ყველანი და აგრეთვე საქართველოს მმართველი კოვალენსკი, რომელმაც ორის რუსის მოხელისა და ორის ქართველთა პირით შეუთვალა მთავარმართველს კნორინგს ყოველივე მზად არისო. კნორინგი დიდის ზემით გამობრძანდა, მას წინ უძღოდნენ რუ-

*) იხ. Сборн. матер. для опис. Тифл. губ., გვ. 23—30.

სის მოხელენი, ქართველთა თავადნი, გენერალნი; მოვიდა
ინახულა შემოკრებილნი და დადგა მკვიდრასთან და მიმართა
ხალხს ზემის შესაფერი სიტყვით, რომელთადაც უბასუხა
საქართველოს ყოფილ მთავრობის უპირველეს მოხელემ—
ოვანე ორბელიანმა. შემდეგ წაკითხულ იქმნა სია ყველა
ახალ მოხელეთა და მერე ყველანი ერთად გაემგზავრნენ
სიონის საკრებულო ტაძარში; წინ მიდიოდა ტფილისის
თავი პოლიციის უფროსითურთ და პოლიციის მოხელე-
ებიტურთ; მათ შემდეგ 12 თავადნი წყვილ-წყვილად; მერე
მთავარმართებელი თვისის ამალითა და გენარლებით; შემ-
დეგ საქართველოს მმართველი ექსპედიციების მოხელე-
ბითა, და გარეშე მო მიჰყვებოდნენ ბატონიშვილნი, თავადნი,
აზნაურნი; ჯარის ერთი ნაწილი წინ უძღოდა და მეორე
კი უკან მიჰყვებოდა სიონის კარებზე გამოეგებნენ ორნი
არქიელნი საკმევლის კმევით. სწირავდა ტფილისის მიტრო-
პოლიტე არსენი. წარვის შემდეგ ქართულადა და რუსულად
წაკითხულ იქმნა ახალი დადგენილობა და ამასთანავე
მოხელენი დაფასვებულ იქმნენ. შემდეგ უწმინდესმა კა-
თალიკოს ანტონიმ გარდაიხადა სამადლობელი პარაკ-
ლისი, წავიდნენ იმ სახლში, რომელიც დანიშნულ იყო
სამმართველო სადგურად. აქ რომ მოვიდნენ, კათალი-
კოსში აკურთხა წყალი, წმ. წყლათ ასხურა პალატნი,
საცა იმავე დღეს შესდგა საქართველოს უმაღლესის
საბჭოს პირველი სხდომა. ამის შემდეგ კათალიკოსი,
უპირველესი სამღვდლოება, მოხელენი, ბატონიშვილ-
ნი და სხვ. მიწვეულ იქმნენ სადღლად მთავარმართე-
ბელთან სადილის ემს უკრავდნენ მუსიკასა და სცლი-
დნენ ზარბაზანს.

ახალ მოხელეთა შესანახად გადადებულ იქმნა
80,939 მან. ყოველ წლევ.

იმავე დღეს დაწესებულ იქმნა პოლიციის კანცელარია ანუ საბჭო ქალაქის პოლიციისა. საბჭოში თავმჯდომარეობდა ციხის თავი, რომელსაც მეტყედ ჰყვანდა პოლიციის უფროსი. საბჭო მოვალე იყო გაერჩია მოქალაქეთა თხოვნები, საჩივრები, დაეცვა მშვიდობიანობა და სიწმინდავე მმართველობის ეკლესიისა, ამასთანავე მას უნდა თვალყური დაეჭირა, რომ კვირა-უქმე დღეებში საწინააღმდეგო არა მომხდარიყო-რა.

ყაზახისა, ბორჩალოსა და ბამბაკის მოურავებად დანიშნულ იქმნენ ქართველთა თავადნი და მათ თანაშემწედ რუსნი. ყარაბაღის სომეხნი დაშთნენ გამგეობასა ქვეშე მელიქებისა. გამოცხადებულ იქმნა სურვილი, რომ ორივე დედოფლები და ყველა ბატონიშვილნი, უმეტესად უფრო მოუსვენარნი მათგან, გადასახლებულიყვნენ რუსეთს, საცა მათ მიეცემოდათ საკმაო ულუფა. (ბუტკოვი, ტ II, გვ. 500).

მანიფესტის გამოცხადების შემდეგ შესახებ ქართლის შეერთებისა რუსეთთან და შემდეგ იმისა, რომ ახალს მმართველობაში არც ერთი ბატონიშვილი არ იქმნა დანიშნული,*) ეს უკანასკნელნი გულნაკლულად დარჩნენ. ესენი სცდილობდნენ ამბოხება და არეულობა მოეხდინათ საქართველოსა და ტფილისში. მალე გავრცელდა ხმები, რომ რუსებს ჰსურთ ყველა ქართველნი რუსეთში გადაასახლონო, საქართველოში კი ყაზახები დაასახლონო, ორი წლის ხარკი ერთბაშად

*) პირველ მდივანბეგებად განწესებულ იქმნენ: ზაალ ბარათაშვილი, იოანე ჩოლაყაშვილი, ეგნატე და სულხან თუმანიშვილნი და ტფილისის ობერ-პოლიციმესტერი დარჩო ბებუთაშვილი ((*ს. III. свѣд. о Кавказѣ, VI, გვ. 300*).

აილონო და სხ. ამ ხმებმა შეარყია მყუდროება. 1802 წელს შეთქმულთ განიზრახეს ავლაბრის ხიდი დაწვა. მათ ნავთი წასცხეს ხიდის სვეტებს და წაუკიდეს ცეცხლი, მაგრამ პოლიციამ დროზედ შეიტყო და ხიდი გადაარჩინა გადაწვას. ეს საქმე სხვას არავის მიეწერებოდა, თუ არა დარია დედოფალს, რომელიც სცხოვრებდა ავლაბრის სასახლეში. ამისა გამო ავლაბარში დააყენეს ერთი დასი ჯარი (ბუტკოვი, ტ. II, გვ. 535, შენ. 2).

ეს იყო მიზეზი, რომ ყველა დედოფალნი და ბატონიშვილნი, გარდა ალექსანდრე ერეკლეს ძისა და ლევან იულონის ძისა, გარდასახლებულ იქმნენ რუსეთს...

რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ ტფილისში მთავარმართებელმა კნორინგმა შეადგინა საპოლიციო წესდება ტფილისისათვის.

ამ წესდების *) ძალით ტფილისი, საცა მაშინ იყო 2,000 სახლი და მისი უბანი ავლაბარი, საცა იყო 300-ზე მეტი სახლი, გაყოფილ იქმნა 4 ნაწილად და ყოველი ნაწილი 2 უბნად, ნაწილის გამგედ დანიშნულ იქმნა თითო იასაული, ხოლო უბნისა — თითო ასისტანტი და 3 ათისფავი; უბნის ქუჩების თავსა და ბოლოს ღამ-ღამობით უნდა მდგარიყვნენ გუშაგნი, რიგ-რიგობისად გამოყვანილნი ყველა მცხოვრებთაგან; ქალაქი და მეთადრე უმთავრესი ქუჩები უნდა განათებულ ყოფილიყო ღამპრებით; ტფილისში დაარსდა პოლიციის კანცელარია ანუ გამგეობა, რომლის თავმჯდომარედ დაინიშნა ერისთავი და მებჭედ პოლიციის უფროსი.

*) Сборн. матер. для опис. Тифл. г., стр. 301.

ამავე წელს (1801 წ.) ტფილისში იწყებს მოქმედებას საგუბერნიო ხაზინა.

2 სექტემბერს 1802 წ. კნორინგი და კოვალენსკი, რომელთაც უჩიოდნენ აქაურები უმაღლეს კარის წინაშე, გაწვეულ იქმნენ რუსეთს და მთავარმართებლად დანიშნულ იქმნა თავადი ციციანოვი. ახალი მთავარმართებელი მოვიდა ტფილისში 1 თებერვალს 1803 წ. ამან მოსპო ამბოხება, შეიპყრო დედოფალი, ბატონიშვილნი და ვითი, ვახტანგი და ბაგრატი და გადაასახლა რუსეთს; 4 ივნისს 1803 წ. მოახდინა პირველი სათავად-აზნაურო ყრილობა და ამ ყრილობამ პირველ მარშლად ამოირჩია გარსევან ჭავჭავაძე. ²⁾

იმავე წელს მოხდა ოფიციალური აღწერა ტფილისისა და ამ აღწერამ აღმოაჩინა შემდეგი: ³⁾

ა) ქალაქის პირველ ნახევარს არტყია ვარეშემო ქვითკირის გალავანი, მის შუაში ციხეა ასრევე გამაგრებული.

ბ) ქალაქის ნახევარს ჰქვია ავლაბარი, რომელსაც არტყია ქვითკირის გალავანი და მას აქვს სიმაგრე-მეტეხი.

გ) ქალაქის ორივე მხარე გაყოფილია 4 ნაწილად: — მუხრანისა, წავკისისა, მთისა და ავლაბრისა; მათში 3,000 სახლია, 20,000-მდე მკნოვრები სხვა-დასხვა სარწმუნოებისა. ეკლესიანი ქართველთა არის 15, სომეხთა 24, ბერძენთა 1, კათოლიკეთა 1 და მეჩითი 1; დუქნები ფარჩეულობისა 85, საწვრიძალო 63, სა-

²⁾ იქვე, გვ. 302.

³⁾ იქვე, გვ. 302.

ხელოსნო 310, სასანოვაგეო 76 და ღვინის სარდაფი 40.

გარნა ამ აღწერას წინ უძღოდა დიდი დაბრკოლებანი და ამიტომ შეკრებილი ცნობები არ შეიძლება ჩავთვალოთ იმად, რაც ნამდვილად იყო ტფილისში. ციხისთავი, თავადი სააკაძე სწერს ციციანოვს, რომ ცნობების შემკრებელთ სახლებში არ უშვებდნენო და თვითონ სახლის პატრონები იმის მაგიერ, რომ მართალი ცნობები მოეცათ, წყევლა-მუქარით ეგებებოდნენ აღმწერელთო. და ამიტომ ცნობები შეიკრიბა მხოლოდ შემთხვევით და ფარულადო.

იმავე წლის 3 მარტს ციციანოვმა უბრძანა ციხისთავს სააკაძეს: *) სასტიკად დაცულ იქმნეს ტფილისში სისუფთავე, ვის სახლის წინაც შეინიშნება უწმინდურობა, იმავე სახლის პატრონს დაევალოს მისი გაწმენდა; ყველა დუქნები დაიკეტოს ხოლმე საღამოს 7 საათზე; ქალაქის გარედ გაიმართოს საყასბო და აღკრძალულ იქმნეს ხოცვა საქონლისა შიგ ქალაქში; საყასბოდგან შემოტანილი ხორცი გახვეულ იქმნეს ტილოსში, რომ არ მოეცხოს მას მტვერი; ტყავების გამოსაქნელი ქარხნები გატანილ იქმნეს ქალაქის განაპირას. ქალაქის სახლები აშენებულა უწესოდა და ქუჩების შევიწროებით, აღეკრძალოთ ამის შემდეგ შენობათა აგება ჩემ მიერ ნებადაურთველად.

ბუტკოვი ამბობს (ტ. II, გვ. 453): „უნდა ვიცოდეთ, რომ ტფილისი თუმცა ვიწრო არ არის, გარნა მცხოვრებნი არ ბინავდებოდნენ მისის გალავნის გარეთ, შიშისა გამო ღვეთა თავსდასხმისა, მიუხედავად

*) იქვე, გვ. 303.

იმისა, რომ ტფილისში ერთი ოთხ-კუთხე ალაბი სამოსახლო ალაგი ჯერ კიდევ 1805 წელსაც დასცილებოდა 40 მან. ვერცხლად“.

იმავე 1803 წელს ციციანოვმა გამოუცხადა ქალაქის მცხოვრებთ: საჭიროა ქალაქში იყოს ჯარი, ხოლო ლაშქარი ვერ იცხოვრებს ქუჩებში, მისთვის უნდა გაკეთდეს სადგური; თუ ქალაქელთ არა სურთ სახლებში ჩაიყენონ ჯარის კაცნი, უნდა გამოიღონ 15,000 მან. სადგურის ასაშენებლად. ეს ხარჯი დაეკისრება ყველას ერთნაირად—მდიდარ ვაჭარსა და ისე ღარიბსაც და უპირველეს თავადსაც, რომელსაც სახლი აქვს ქალაქში. *)

22 სექტემბერს 1802 წელს გახსნილი ორ კლასიანი სასწავლებელი საქართველოს კეთილშობილთა ყრმათათვის ოთხ-კლასიანად გარდაკეთებულ იქმნა 1803 წელს. 2)

ამავე წლის დამდეგს ქალაქში დაარსდა სამკურნალო უწყება, ხოლო 1804 წ. ზარათხანა და 1805 წ. ფოსტის უწყება და ამავე წელს შეუდგნენ საქართველოს სამხედრო გზის კეთებას. 3)

ამავე 1803 წ. ტფილისში გაჩნდა ეამი და ქალაქის მცხოვრებთა უმეტესი ნაწილი და ქართველთა სამღვდელოება ტფილისიდან გაიხიზნა. 17 ნოემბერს ქალაქში გაჩნდა დიდი ცეცხლი, რომელმაც 150,000 მან. ზარალი მისცა მცხოვრებთ, და ცეცხლისაგან დაზიანდა აგრეთვე სიონის ტაძარი, რომელსაც დაეწვა 10 დუქანი.

*) იქვე, გვ. 304.

2) იქვე, გვ. 303.

3) იქვე, გვ. 303.

1811 წელს გაუქმებულ იქმნა საქართველოს კათოლიკოსობა, ანტონი II გადაასახლეს რუსეთს და საქართველოს ექსარხოლად დანიშნეს ვარლამ ერისთავი.

ამ ვარლამისა და მთავარმართებლის ტორმასოვის მოხსენებთამებრ უწმინდეს სინოდმა დაადგინა და ხელმოწიფე იმპერატორმა ალექსანდრემ დაამტკიცა*) (30 ივნისს 1811 წ.):

ა) 13 ეპარქიის მაგიერ საქართველოში (ამერეთში) იყოს მხოლოდ ორი ეპარქია — შუხეთისა, ქართლისა, აფხვრდისა და კახეთისა, 9 საარქიმანდრიტო შემცირდეს ნად.

ბ) მაშადმთავარი საქართველოს სამღვდელოებისა იწოდოს შიტროპოლიტად შუხეთისა და ქართლისა, წევრად უუწმ. სინოდისა და ექსარხოლად საქართველოისა.

გ) დაწესდეს დიკასტერია გამგეობასა ქვეშე საქართველოის სამღვდელოების მამადმთავრისა და მის წევრებად — ეხლაცა და შერმეც — დანიშნულ იქმნენ სქემისანი და სამღვდელონი.

დ) სასულიერო წოდების შვილთა აღსაზრდელად გომნაზიის მაგიერ გაიხსნას სემინარია და აგრეთვე სასულიერო სასწავლებელნი.

ე) არქივლთა, არქიმანდრიტთა, დიკასტერიისა და სემინარიისა და აგრეთვე სასულიერო მოსამსახურეთა ქვრივობლების შესაწევნელად ფული გადადებულ იქმნეს საეკლესიო ყმათა ხარკილამ.

*) იხ. Всепод. докл. Синода, Держав , Велик. Государю Импер. и Самодержцу Всероссийскому, ხელმოწერილი იმპერ. ალექსანდრეს მიერ 20 ივნისს 1811 წ. (წერა კრთხვის ბიბლიოთეკის № 36.)

ვ) საეკლესიო მიწები, რომელიც რუსის მთავრობის დადგენის შემდეგ განაწილებულ იქმნა, ისევ ეკლესიას დაუბრუნდეს.

ამავე მოხსენებიდამ მოგვეყავს ვარლამის-მიერ შედგენილი შემდეგი საყურადღებო ხარჯთ-აღრიცხვა: *)

საქართველოს სამღვდლოების მამადმთავარს, მცხეთისა და ქართლის არქიელს, თანაშემწეებითურთ დაენიშნოს 5,000 მ.; წილკნის მთავარ-ეპისკოპოსს გერვასის, გორში მცხოვრებს 1,000 მ., მთავარ-ეპისკოპოსს იოანე ბოდბელს ალავერდის ეპარქიისას 2,500 მ.; დიკასტერიას 1,500 მან.; სასულიერო გიმნაზიას 3,400 მან.; სასულიერო სახწავლებელთ 2,000 მან.; ეკლესიათა შესაკეთებლად 3,300 მან. ყოველ წლივ; სამადლო სახლთ 2,000 მ.; გორისა და მარტყოფის ეკლესიათა შესანახად და გასამშენებლად 1,000 მ.; 5 არქიელს ულოფთა 3,800 მ.; ეფლესიათა შესანახად 2,860 მ.; ღვთის სათნო გადატორი 1,000 მ.; 6 არქიმანდრიტს 6,100 მ.; მონასტერთა ეკლესიებს 700 მ. და სხვ., და სულ 39,584 მან.

28 დეკ. 1818 წ. უმაღლესის ბრძანებისამებრ საქართველოში დაწესებულ იქმნა ერთი ეპარქია—ქართლ-კახეთისა და ექსარხოკის თანაშემწედ დანიშნულ იქმნა ქორ-ეპისკოპოსი გორისა 1 იან. 1825 წ. საქართველოში იყო: საკრებულო ტაძარი 11, შტატის სამრევლო ეკლესიები 311 და საეკლესიო გლეხთაგან შემოღიოდა 57,500 მანათიდგან 58,000 მანათამდე. 2)

*) ექვ. გვ. 4—5.

2) იხ. წიგნი *Истор. Ерус. іерархіи, Москва, Синод. типогр., 1886 წ.*, გვ. 25, 26, 27. 1811 წელს (იხ. ზევით) საქართველოში იყო: 799 ეკლესია, 746 მღვდელი, 146 მთავარი, 661 დიაკვანი, 6 არქიმანდრიტი, 75 ბერი და ეკლესიას შემოსავალი 39,584 მან.

შენიშვნა. სინოდის მიერ გამოცემულს იმავე წიგნში სწერია, *) რომ საქართველოდ იწოდება ქართლი, კახეთი, იმერეთი, სამეგრელო და გურია, ხოლო მთელს საქართველოში არის ოთხი ეპარქია: ქართლ-კახეთისა, იმერეთისა, სამეგრელოსი და გურიისა. 1819 წლამდის იმერეთში იყო 4 ეპარქია: ქუთაისისა, გელათისა, ხონისა და რაჭისა, ხოლო შემდეგ ეს ეპარქიები ერთ ეპარქიად ჩაითვალნენ და მამადმთავრად დანიშნულ იქმნა სოფრონი (წულუკიძე), რომელიც 1821 წელს იწერება, რომ იმერეთში არის 15 მონასტერი, 2 საკრებულო ტაძარი, 618 სამრევლო ეკლესია, 1,808 მეკომური საეკლესიო გლეხი, ერთი სამაზრო სკოლა ქუთაისში და 1 სამრევლო სკოლა ნიკორწმინდის (რაჭაში). — 1819 წ. სამეგრელოში იყო 3 ეპარქია: ჟყონდიდისა, ცაგერისა და ცაიშისა, და მათში 233-მდე ეკლესია, 2 არქიმანდრიტი, 49 ბერი. — გურიის ეკლესიას ჰმართავდა ჯუმათელი (და მის შესახებ ჯერ ცნობა არ იყო შეკრებილი).

და, მაშასადამე, მთელს საქართველოში იყო ეპარქიები:

ა) იმერეთში: სამთავრო (მცხეთას), ტფილელი, სამთაველი, მრგველი, წილკნელი, ურბნელი, ნიქოზელი, ალავერდელი, ნინოწმინდელი, ხარჭაშნელი, ჭერაშელი, კაწარელი, რუსთაველი, ნეკრესელი, ბოდბელი, ბოლნელი, მანგლელი, (და ძველად: ქუმუხელი, გიშელი).

ბ) სამცხეში (ძველად): მაწევრელი, კუმურდელი, იშხნელი, ანხელი, მტბეჯარი, წურწყამელი, წყაროსთაველი,

*) იქვე, გვ. 25.

ერუშნელი, ვალაშკერტელი, ანელი, კარელი, ბანელი, დადაშნელი. *)

გ) საკუთარ იმერეთში: ქუთათელი, გენათელი, ვაკელი (ხონის ეპისკოპოსი), ნიკორწმინდელი.

დ) სამეგრელოში: ჭყონდიდელი, ტაკრელი, ტაიშელი.

ე) გურიაში: ჯუმათელი. და სულ 40.

ტფილისის სიწმინდენი და წმიდანნი.

ა) ნინოს ჯვარი.

უცხოთა ქალაქი, საცა არის იმისთანა და იმდენი სიწმიდე, როგორც და რაოდენიც აქვს ჩვენს დედა-ქალაქს ტფილისს. უპირველესი ამ სიწმიდეთაგან არის წმ. ნინოს ჯვარი. ქეშმარიტად ეს ჯვარი არის ჩვენი სასოება, ქართველთა ერის სიმბოლო, მისი მეოხება ხანგრძლივისა და გმირულ ცხოვრების განმავლო-

*) ამ ეპარქიათა სია შედგენილია მე XI - XII საუკუნეში სიბ. ბაქრაძისა Археол. памят. по Грузии и Аджарии, და ზოგიერთი მათგან არ იყო გაუქმებული თვით ოსმალთა მფლობელობის ყამსაც. მაგ. 1556 წ. მტბევრად იყო ხახულარი წყმედიძე საბა; 1637 წ. მტბევრად იყო გედეონ საფრიძე, რომელსაც 1650 წელს სულთანმა უბოძა წოდება იზნელისა და მაწყვერელისა. (იხ. თაყაიშვილის წიგნი „Матер. для исторіи Грузии“, გვ 7, 11). ჩვენ ხელთ გვაქვს აგრეთვე სიგელები ზოსიმე კუმურდოელისა, იოანე ლასურძისა კუმურდოელისა, გერასიმე კუმურდოელისა და ზოგიერთ სხვა ეპისკოპოსებთა, რომელნიც მამადმოავრობდა სამცხეში მე- XIV — XVI საუკ.

ბაში. ეს ის ჯვარია, რომელსაც ეამბორებოდნენ ჩვენ-
ნი პირველნი მამანი და დედანი, ეს ის ჯვარია, რომ-
ლისთვის თავი თვისი შესწირა წმ. აბომ, ტფილისის
სამეუფო პატრონმა, წმ. შუშანიკმა, რომელიც ისაფ-
ლავია ტფილისის მეტეხის ტაძარში, წმ. ევსტათი მცხე-
თელმა, წმ. არჩილმა, წმ. გობრონმა, წმ. დავითმა და
კოსტანტინემ, დიმიტრი თავდადებულმა, წმ. ქეთევან დე-
დოფალმა, წმ. ბიძინამ, შალვამ და ელიზბარმა და სხ., მის-
თვისვე და მასვე მთელი თვისი ცხოვრება შესწირა ყო-
ველმა ქართველმაც, და, ბოლოს, ეს ის ჯვარია, რომ-
ელიც გააკეთა სუსტის მცენარისაგან სუსტმა ქალწულ-
მა და გადმოსცა მკლავ-მაგარ ქართველობას, რომელ-
საც ვერავითარმა საშიშროებაში და მძვინვარებამ ვერ
გააგდებინა იგი ხელიდგან, და დღეს ჩვენ, ნეტარ-
ხსენებულ მამა-პაპათა შთამომავალნი, მსასოებელნი ვა-
ზის ჯვარისა, იმედით უუქვრეტთ მომავალს...

თუმცა ძველი გადმოცემა გვეუბნება, რომ ჯვარი
ვაზისა წმ. ნინოს ჩააბარა ყოვლად წმიდა ღვთისმშო-
ბელმა მარიამმა, გარნა უუძველესს ჩვენს მატრიანეში
(„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“). სწერია ესრეთ: „მოვიდა
(ნინო), მდინარესა მტკუარსა მოჰყვა და მოვიდა მცხე-
თად, ქალაქსა დიდსა, მეფეთა საჯდომელსა, და იყო
სამ წელ ეგრეთ, ილოცვიდა ფარულად ადგილსა ერთ-
სა, შებურვილსა ბრძამლითა მაყულისაჲთა; და შექმნა
სახს ჯვარისაჲ ნასხლევისაჲ და მუნ დაადგრა“.

ამავე მატრიანის სხვა ადგილას თვით წმ. ნინო ამ-
ბობს: არმაზით „წამოვედ წინაკერძო დასასრულსა მის-
კლდისასა, სადა ძუელ ქალაქი ყოფილიყო, და მას ად-
გილსა ყოფილარს ციხს, და მუნ დგა ხს მშუენიერი
ბრინჯისაჲ, მაღალი და რტო მაღალი, მოვედ ქუეშს

ხესა მას და გამოგონიშს ნიშა იგი ქრისტეს ჯუარისაჲ.
და ვილოცევდეთ მუნ ექუს დღს“.

სჩანს, წმ. ნინოს კარგად სცოდნია დიდი მნიშვნელობა ვაზის ნასხლევისა, რომ მისგან გაუკეთებია ჯვარი ქართველთა მოსაქცევადა და სათაყვანოდ. ქრისტე ამბობს: „მე ვარ ვენახი (ვაზი) ქეშმარიტი და მამა ჩემი მევენახე; მე ვარ ვენახი (ვაზი) და თქვენ რტონი; ვითარცა იგი ნასხლევისა ვერ ხელეწიფების ნაყოფისა გამოღებად თავით თვისით—უკეთუ არა ეგოს ვენახსა (ვაზსა) ზედა, ეგრეთვე არც თქუენ, უკეთუ არა დაადგრეთ ჩემხანა; რომელი დაადგრეს ჩემთანა და მე მასთანა, ამან შიილოს ნაყოფი მრავალი; უკეთუ ვინმე არა დაადგრეს ჩემთანა, განვარდეს გარე, ვითარცა ნასხლევი, და განჰხმეს, და შეკრიბონ იგი და ცეცხლსა დასხან; და დავიწყოს“ (იოანე, თ. 15, 1—7).

ეს აღუღლო სახარებისა წმ. ნინოს მიუკერძოებია საქართველოსათვის, ხალხი ეს ქვეყანა იმთავითვე ითვლებოდა სამშობლოდ ვაზისა, რომლის ნაყოფის წვეწვს (ღვინოს) ამასთანავე აქვს საღვთო მნიშვნელობა და ქრისტეს დროიდგან იხმარება წმ. საიდუმლოში.

ვაზის ჯვარის თავგარდასავალი ისეთივეა, როგორც იყო ხვედრი და პედი ქართველთა. წმ. ნინოს მიძინების შემდეგ ეს ჯვარი ესვენა მცხეთის სამთავრო ტაძარში. ცეცხლ-თაყვანისმცემელთა შიშისაგამო წმ. შუშანუკმა იგი გადაატანინა ტაოს, აქედგან რამდენიმე ხნის შემდეგ წასვენეს სპერს, მერე ჰქონდათ კაპოეტის ციხეში, ვანანდსა, ყარსსა და ანს. (მცხეთაში ესვენა 175 წლამ განმეფობამდე, კაპოეტის ციხესა და ვანანდაში 459 წ., ყარსში 164 წ., ანში 142 წ.). მონგოლებმა რომ ანი აიღეს (1239 წ.), ვაზის ჯვარი

რუსუდან დედოფლის განკარგულებით ეპისკოპოსებმა მოასვენეს მცხეთას. შემდეგ, საქართველოში რომ შიშინაობა შეიქმნა, იგი დამალეს მთიულეთს სამების ტაძარში (ყაზბეგს), მერე ანანურში და არშის ციხეს.

თქმულება არის, რომ, ვითომ, ეს ჯვარი საიდუმლოდ წაიღო რუსეთს საქართველოს მიტრაპოლიტმა რომანოზმა (1749 წ.) და გადასცა ბაქარ ვახტანგის ძეს, რომელიც სცხოვრებდა სოფ. ლისკოვოში. გარნა ბუტკოვი სწერს (ტ. II, გვ. 510), რომ ჯვარი ვაზისა რუსეთში წაღებულ იქმნა მეფე ვახტანგ VI-ს მიერ 1724 წ. და მისმა ერთმა შვილის-შვილთაგანმა იგი უძღვნა იმპერატორს ალექსანდრეს (1801 წ.), ხოლო ამან დაუბრუნა ეს სიწმინდე საქართველოს 1802 წელს. ამ ჯვარის დასახვედრად (როდესაც მოასვენებდნ საქართველოში) შეიკრიბა დიდძალი ქართველობა დარიალიდგან მოკიდებული ტფილისამდის. თვით კათალიკოსი ანტონი და უმაღლესი სამღვდელთა მცხეთას მიეგებნენ ჯვარს, რომელიც მოჰქონდა მმართველს კოვალენსკის. კათალიკოსმა გამოართო ჯვარი და დიდის კრძალვით, შემოსილ სამღვდელოებასთან ერთად, მოიტანა ქალაქს და სიონში შეასვენა.

ჯვარი ვაზისა, რომელიც შეკრულია წმ. ნინოს თმებით, სიგრძით არის $1\frac{1}{4}$ ალაბი და სიგანით $\frac{3}{4}$. მისთვის გაკეთებულია ძვირფასი გვადრუცი. თაყვანისა საცემლად მას გამოასვენებენ ხოლმე ტაძარში 14 იანვარს, ე. ი. წმ. ნინოს მიძინების დღეს. თვით გვადრუცზედ შემდეგი წარწერაა: „დედაო ნინო, დედისა ღვთისა ნიჭებულსა ჯუარსა გიმკობ მეფე ვახტანგი, — რომლითა განანათლე ქუეყანა ქართლისა“.

ჯვარი ვაზისა.

(ნაწყვეტი ვ. ორბელიანის ლექსილამ: „ჯვარი ვაზისა“).

...
მიდის ასულო*)... ხელს უზურია ჯვარი ვაზისა,

...
დედა წმინდასა წილხაღმთისა ქვეყანას მიდის.

...
ვინ ხარ, ასულო, სით მახვედი, რა აზრი მოგაქვს?
რაც ხელს გიზურია, მნიშვნელობა, გვითხარი, რა აქვს?...
ივერის ერნო, უამბოკრეთ წმინდას ფერხთ მტკერსა;
თქვენში ალაგზნებს ქრისტეს ნათლის წმინდა ღამზარსა!
არა! ვერ იგძნო წმინდის სიტუვა ერმა გელურმა,
არ განაცხოვლა მისი გული სიტუვამ ციურმა!
წმინდამ ცრემლითა ცას მიმართა, ხელნი შეჭყარა:
ერი ველური, კერხთ მსახური, ღმერთს შეავედრა.

იელა ცამან, იჭეკა ცამან,
კვენესით ხმა მისცა დაბლა ქვეყანამ;
შეირყა მიწა, შეირყა ზენა,
ბნელმა მფიცვა ცა და ქვეყანა...
აღდგა გრგვინვითა მრისხანე ქარი,
აენტო ცეცხლრთ ბნელი ცისკარი,
შუესვენებლად ცა სჭეკს და ელავს,
ჭაერი ცეცხლით და აღით დელავს,
სეტუვა და მეხი მიწის ჰიკს სტემუნ,
მრისხანე ქარნი ხეთ ძირათ ჰკლეჯენ,

*) ლექსში აწერილია მოციქულთა სწორის წმ. ნინოს მოსვლა საქართველოში.

ცეცხლის ისრითა ცა მიწას ესვრის,
 ირუევა მიწა, ბუნება კვნესის...
 ცამ მოიკრიფა, რაც ჰქონდა ძალი
 და მიწას დასცა ცეცხლი და ალი:
 მთანი და ბარნი დასქდნენ, დაიუვნენ,
 კერბთ მსახურთ ღმერთნი ქვესკნელს ჩაძნობენ...
 თვის მრისხანობა ცამ შეაყენა,
 მსემ უხვის სხივით მოკლათ ქვეყანა,
 წმინდის ფერხთ წინა დაემსო ერი,
 წმინდამ მას ჯვარით დასწერა ჯვარდი!...

...
 ანა, საუნჯე დიდი რამ დაგვჩნა:
 ჯვარი ვაჟისა!... მაღლი იმ ჯვარის
 ჩვენს სამშობლოზედ, ჩვენს ერზედ არის!

ბ) წმ. შუშანაჟი.

აი ეს ნინოს ჯვარი წმ. შუშანაჟის, თავის წამების რაოდენიმე წლის წინააღმდეგ, მცხეთის ტაძრისადამ გამოასვენა და ჰაზარუვან ქის მონასტერში დაასვენა.*) შუშანიკი იყო ცურტავის პიტაშხის მფლობელი და ასული სომხეთის მხედრობის ვარდან მამიკონიანისა (ეს ვარდანი ცეცხლის თაყვანისმცემლებმა აწაშეს 451 წ. 2 ივნისს). ვასქენი და მისი ერი მართლმადიდებელი იყვნენ. მშვენიერის შუშანიკისაგან მას შუყვანდა სამი ვაჟი და ერთი ასული. ამ დროს სპარსეთის იყო, თაყვანისმცემელი ცეცხლისა და მოხუცი ქრისტიანობისა. საქართველოსა და სომხეთში, რომელიც მაშინ

*) ჰაქრაძის ისტორია, გვ. 177.

მართლმადიდებლობას აღიარებდა, ყაენმა გამოეზარა თავის რჯულის მქადაგებელნი და ლაშქარიც. ვასქენს ულალატა სამშობლოსა და ქრისტიანობას, ეახლა ყაენს, ცეცხლ თაყვანისმცემლობა ირწმუნა და რანისა და ცურტაეთის მარზაპანად შეიქმნა, მისი განდგომა რომ შეიტყო შუშანიკმა, სასახლე დასტოვა და თავის შვილებით შევიდა ეკკლესიაში, მწუხრის უამი მოისმინა, შვილები შეავადრა ღმერთს და მერე დაბინავდა ერთს მცირე სახლში, რომელიც იქვე ეკკლესიასთან იყო. ვასქენი ცურტაეთს რომ მოვიდა, ძლიერ იწყინა, დაიბარა შუშანიკი და იგი არ გამოცხადდა. მხგრამ შემდეგ იძულებით მიიყვანა სასახლეში, ბევრი სტემა, სტანჯა და საპყრობილეში შეამწყვდინა დატყვევებულს დედოფალს წინ უსვენა წინოს ჯვარი და განუწყვეტლად ღოგოვლობდა. მისი შვილები ვასქენის ძალმომრეებით ცეცხლ-მსახურებად შეიქმნენ. ფრად სწუხდა შუშანიკი და მოელოდა თავისის აღსასრულის დღეს. ექვსი წლის განმავლობაში იგი იტანჯებოდა საპყრობილეში. მის საჩახავად ქარაღლიდგან მოდიოდნენ უათალიკოზი სამოელ, აზნაურნი, ღიღიღინი სეფე ქალნი, დედანი, აზნაურნი და უზნონი. მგმატიანე იტყვის: „ღიდ მის დასაბამი ტანჯუთა მათ წმიდისა შუშანიკისათა თუსსა აპანისასა*) მერფესა, დღესა ოთხშაბათსა და მეორედ გვემა მისა აფსებისა ზატიკსა და კვალად ტანჯვაცა ვარდობის თთუსსა ათცხრამეტსა და აღსრულებდა მისი თთუსსა თკდონბირსა ათმკდმეტსა“ (458 წ.).

წმ. შუშანიკის გვაში დასაფლავებულ იქმნა იქვე ცურტაეთის ტაძარში, საიდგან იგი მოხსენიან ტფილისს.

*) აპანი იფნვარი.

კათალიკოზმა კირიონმა და დაკრძალა მეტეხის ტაძარში. მისს ხსენებას ქართველთა ეკლესია დღესასწაულობს 28 აგვისტოს.

გ) წმ. აბო.

აბო — ქართლს განამშვენებს, ტფილისსა ემზეკების.

ნიკოლოზ ტფილელი.

აბო შთამომავლობით იყო არაბი და სცხოვრობდა მე-VIII საუკუნეში. მაშინ საქართველოში მძვინვარებდნენ არაბნი. აქაურ არაბებმა თავის ქალიფას ამირა მუმლ აბდილას წინაშე დაასმინეს საქართველოს ერისთავთ-ერისთავი ნერსე, ძე აღარნასე კურატპატრიარქისა. აბდილამ დაიბარა ნერსე და საპყრობილეში შეამწყვდია ამის შემდეგ გავიდა მ წელიწადი, აბდილა მოკვდა და ამირობა მიიღო მისმან შვილმა მაჰდიმ, რომელმაც გაანთავისუფლა ნერსე და გამოისტუმრა. მას გამოჰყვა 18 წლის ქაბუკი აბო, რომელიც იყო „ხელოვანი და კეთილად შემზავებელი სუნელთა და საცხებელთა და სწავლულ იყო მწიგნობრობით სარკინოზთათა“. იგი რომ მოვიდა საქართველოში, გულმოძღვინედ შეისწავლა ენა ქართული, ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები და შეიყვარა ქრისტე და მისი მსახურებო. გარნა აქაურ სარკინოზთა შიშისაგამო აშკარად ვერ აღიარებდა თავის ქრისტიანობას. ეს არაბნი კვლავ გადაეკიდნენ ნერსე მთავარს, რომელიც იძულებულ იქმნა თვისი სახლობა დაეხიზნა აფხაზეთს და თვითონაც გაქცეულ იყო 300 კაცით ოსეთსა და ხაზარეთს. მის ამაღლაში იყო აგრეთვე აბოც, ხაზარეთში მაშინ

საკმაოდ გავრცელებულიყო ქრისტიანობა და იქ რომ მივიდნენ, აბო გაქრისტიანდა. ხაზარეთიდან წერსე გადავიდა აფხაზეთს, საცა აბო მხურვალედ მარხულობდა და ლოცულობდა. აქ დაჰყვეს მათ სამი თვე, მერე შეიტყვეს, რომ ამირა მანდოს საქართველოს ერისთავთ-ერისთავად დატანიშნავს წერსეს დისწული სტეფანოზ გურგენის ძე. წერსეს ფრიად გაუარისხდა და დაბრუნდა სამშობლოში. აბოც მოვიდა ტფილისს და მწელიწადი დაჰყო ქალაქში „განცხადებულად ქრისტიანედ“. შემდეგ იგი შეასმინეს ტფილისის ყადს. აბო დიბარეს სამსჯავროში და ჰკითხეს: «შენ შთამომავლობით არაბი ხარ და რად ქრისტიანობ?» აბომ მოახსენა, რამე ქრისტეს სჯული ჰეშმაჩიტიყო. ყადმა შეაგდო საპრობრლეში (27 დეკ. 785 წ.). აბო უფრო ფრცხლად შეუდგა ქრისტიანულ წესების აღსრულებას, უმატა ლოცვასა და შარხვას. ყადმა ეს რომ შეუტყო, უარისხდა და ჯალათებს უბრძანა თავი გააგდებინეთო ჯალათებმაც წარჰკვეთეს თავი აბოს ყადისაკვეთხოში და შემდეგ მისნი ნაშთნი ტომარაში ალაგეს, მიიტანეს აფლახბრის ხიდის ყურთან, ადგილსა საგოდებელსა, საცა იყო სასაფლაო, და დასწვეს (786 წ. ნიანყარს).

აბო შეირაცხა წმიდათა შორის და მისს სანტლოზაზე მცეტეხის კლდეში გამოკვეთილ იქმნა მცირე სამლოცველო. *)

*) წმ. აბოს ცხოვრება შედგენილი საბანისის მიერ მეცხრე საუკუნის დამდეგს, შეტანილია მე-IX საუკ. ხელნაწერებში (საეკლ მეზ. №№-ები 19 და 95).

დ) წმ. დავით გარეჯელი.

ქალაქ ტფილისში მოღვაწეობდა აგრეთვე ერთი ათცამეტთა კაბადოკიელ მამათაგანი—წმ. დავითი, რომელსაც სენაკი ჰქონდა იმ კლდეებში, საცა ახლა ცნობილი მთაწმინდის ტაძარია. ქალაქში მოღვაწეობას იგი გაეცალა მისთვის, რომ მას ცილი დასწამეს. ცილის დამწამებელი, როგორც თქმულება გადმოგვცემს, იყო ერთი დედაკაცი, რომელიც სცხოვრებდა იქ, საცა ახლა ქვაშვეთის ეკლესიაა. ამ დედაკაცს ქმარი არა ჰყვანდა და დაორსულდა კი. მას რომ მხილება დაუწყეს, სთქვა: „დავორსულდი დავითისაგანო“. სამსჯავრომ მიიწვია დავითი ჩვენების ჩამოსართმევად. დავითი რომ მოვიდა, ის დედაკაციც იქვე იყო. დავითმა თვისი არგანი შეახო ორსულ დედაკაცის მუცელს და წარმო-სთქვა: „ყრმაო, მე ვარა მამა შენი?“ ყრმამ ხმა მოს-ცა მუცლიდგან: „არა! მამა ჩემი მქედელია“. დამსწრეთ-სლავრ გაუკვირდათ და მათი გაკვირვება გაორკეცდა, როდესაც მცირე ხნის შემდეგ ორსული დაწვა და შო-ბა ქვა, რის გამო იმ ადგილს დაერქვა ქვაშვეთი. ხო-ლო დავითმა აღარ მოინდომა დარჩომა იმ ქალაქში, საცა მას ცილი დასწამეს, ადგა და წავიდა გარესჯის უდაბნოში და იქ იწყო მუშაკობა და მოღვაწეობა. ამისაგამო დავით მთაწმინდელი შეიქმნა დავით გარეს-ჯელად.

ა. ტაძარნი:

ტფილისის ტაძართა შორის ყველაზე უძველესი არის სიონისა და მეტეხის ტაძრები. მათი საძირკველი ჩაიყარა და ბალავერი მოშენდა მაშინ, როდესაც მეფე ვახტანგ გორგასალმა დააფუძნა ქალაქი ტფილისი, მანამდე ციხედა და სოფლად ყოფილი. მას შემდეგ ტფილისში აშენდა მრავალი ეკლესიები, რომელთა მოკლე აღწერას ვურთავთ აქვე მათის დაარსების დროჲმის მიხედვით.

1. მეტეხის ღვთის მშობლის ტაძრის შენება დასრულებულ იქმნა ვახტანგ გორგასლის დროსვე. იგი დაიდგა მეტეხის ციხის შუაგულს, ბეგობზე, საიდანაც მშვენიერად მოსწანს ტფილისის არემარე. მთელი ბეგობი მთლიანი კონცხია და ამასთანავე მიუდგომელი ზემაგარი, რის გამო დარქმევია მას თვისი სახელიც. *) თვით ტაძარი ძველადგანვე ყოფილა სასახლის კარის ეკლესიად. მასში არა ერთგზის მოუსმენია წირვა-ლოცვა თამარ წმინდას, რომელიც მისვე ახლოს, ისნის სასახლეში გარდაიცვალა. გაახლებულია მხოლოდ ტაძრის გუმბათი, ხოლო დანაშთენი ისევ ვახტანგის დროისაა. ქვის გუმბათი გააახლა

*) სწორედ, ვითომ, მეტეხი იქონი ბერძნული მეტეხოს (Metochos), ვინაჲს ჩვენ ვგვჩინია, რომ იგი წარმომდგარს სიტყვიდამ ტეხს (ზურის ტეხს, მტრის გატეხს და სს.), რომლისგან დაშთენილა ტესება (ფ. გ. ჯანბიძე, გვ. 112), მტეხი (=მეტეხი).

დომიტრი თავდადებულმა (1289 წ.); მეფე შაჰნავაზმა ტაძარი სათოფ-წამლედ აქცია (1661 წ.), ხოლო მეფე ერეკლე I (ნაზარ-ალი-ხან) გადასცა იგი ყიზილბაშებს ციხითურთ; ერეკლე II გაამშვენა ტაძარი, გარნა 1795 წ. დააზიანეს იგი ყიზილბაშებმა. მის აღმოსავლეთის კედელზე, გარედან სწერია:

მეფე ერეკლემ ეს ციხე მტერთა წაართვა მალად;
აიღო ჯუჰარი ქრისტესი, წინ მიიძღვარა ფარად;
დაისსნა ეკლესიანი, ახლა აქვს სასლის კარად;
ღვთის მთუვარესა ხელმწიფეს ესე სჭირს ამის გუარად.
ღვთის სადიდებლად, მეახედ მეფის ერეკლესია.

1795 წელს, ყიზილბაშების შემოსევის შემდეგ, დაიკარგა ტაძრის ხატი, რომლის სამაგიერო გამოგზავნა პეტერბურგიდან ბატონიშვილმა სალომემ, იულონის მეუღლემ. ეკლესიისავე ეკუთვნის, როგორც ვსთქვით, არის საფლავი წმ. შუშანიკისა.

2. სიონის ღვთის-მშობლის ტაძარი, დედა ეკლესიაა და სიონად წოდებულია პალესტინის სიონის მიხედვით. ეს სიტყვა (სიონი), რომელიც ნიშნავს კლდეს, ძველადგანვე შეითვისეს ქართველებმა და სიონი უწოდეს აგრეთვე მრავალს ეკლესიებს. *) როგორც ზემოთაც ვსთქვით,

*) სიონის სამშვიდდისა (აშენდა 410—434 წ.), სიონი ბოლნისისა (408—410 წ.), სიონი ერწოდის (668—718 წ.), სიონი კავკასიონისა (ყაზიბეგთან, დარეჯლის ხეობაში), სიონი ატენისა (მის კედელზე დ. ბაქრაძემ ამოკითხა: „თვესა აკვისტოსს ხუთსა დღესა შაბათსა ქ-სა ოგ (853 წ.) ზედა წელსა სარკინოზის ტფილისი დაატევევა ბუღამ და შე-

სიონის საფუძველი ჩაჰყარა მეფე ვახტანგ გორგასალმა, ხოლო მის აშენებას მოუწოდნენ მეფენი დავით, გურამი და ადარნასე (619—639 წ.). ძველი მატთანე სიონის შენობის დასრულების შესახებ შენიშნავს, რომ ამ დიდს ეკლესიას აშენებდნენ: მეფე გურამის დროს—ნახევარსაყოველი ერთი და ნახევარსა ერთსთავენი; ხოლო ადარნასეს დროს (622—628 წ.)—ნახევარსა აშენებდა ყოველი ერთი და ნახევარსა ერთი ვინმე დედა-კაცი, და 628 წელს სიონი განასრულეს მკვიდრთა ქალაქისათა.*) სიონი აგებულიყო აგურით, გარნა თლილის ქვით (ალგეთის ქვა) გაახლებულ იქმნა შემდეგს საუკუნოებში. აი მოკლენუსხა სიონის თავგადასავლისა: მე-XIII საუკუნეში სიონის გუმბათი ჩამოაგდო ჯალალ-ედინ სულთანმა, ტახტად დაიდგა და მასზე მჯდომარე სიამოვნებდა ქართველთა აღწყვეტის ხილვით. მე-XIV საუკ. ტფილისი შემუსრა და სიონი გააოხრა ლანგთემურმა. 1518 წ. შაჰ-ისმაილმა აიღო ტფილისი, დაანგრია მისნი ტაძარნი და სიონის ღვთისმშობელი მტკვარში ჩააგდო. 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანმა გადასწვა სიონის კანკელი და აღგზნებულ ცეცხლის ბოლმა შემურა ძველი მხატვრობა; ყიზილბაშებმა ამავე დროს შეიპყრეს ტფილელი მიტროპოლიტი დოსითეოზი და მტკვარში ჩაახრჩეს. სიონს ძველად ჰქონდა

იპურა, ამირი სსაკა მოკლას და მსგე თვეს აგვისტოს კვირიაკის დღეს შაბათს ვეზირი შეიპურა კასამ და მე მისი თარხუნი“), სიონი უწერის, სიონი კარეჯის (VI საუკ.), სიონი წმინდა ანუ ხინაწმინდა (ქობულეთში), სიონი შილდის (დაინგრა XI საუკ.), სიონი ჭარის (ასშენა ჯეონ მეფემ 1536 წ.).

*) ე. თაყაიშვილი. სამი ქრონიკა. 34, 36, 45.

ერთი ეკუდერი — პეტრე-პავლესი, რომელიც 1804 წ. მთავარმართებლის ციციანოვის სურვილით ალექსანდრე ნეველისად შეჰქმნეს, ხოლო 1818 წ. საღბროდ; მის მაგიერ ექსარხოხმა თეოფილაქტემ სხვა ეკუდერი მიუშენა სიონს სამხრეთის მხრით. სიონის ძველი კანკელი, როგორც საზოგადოდ ყველა ძველი ეკკლესიისა, ქვისა იყო ზე დაბალი. შაჰაბაზის შემდეგ (†1628 წ.) ქვის კანკელის მაგიერ გაუკეთეს ხისა, რომელიც როგორც ვსთქვით, გადასწვეს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახლანდელი მისი კანკელი ანდროატისა (თაბაშირისა) ჯგ როგორც კანკელი და ისე ტაძრის ყველა მხატვრობა, დაზატულია თავადის გაგარინის-მიერ. იატაკი სიონისა დაგებულია მარმარილოს ქვით. ძველად სიონს სამრეკლო ჰქონდა ჩრდილოეთის მხრივ და ორ-სართულიანი, აგებული 1495 წ. ზემო სართული მოაგდებინეს ყიზილბაშებმა 1795 წ. ახალი სამრეკლო, აშენებული 1816 წ.; დგას სიონის წინ, სამხრეთის მხრით.

სიონს აქვს ძვირფასი და წმინდა საუნჯეები; მათ შორის ყველაზე შესანიშნავია ა) ნინოს ვახის ჯვარი, რომელიც უკვე ავსწერეთ; ბ) ტაძრის ხატი — ღვთის-მშობელი; სიონის ძველი ხატი 1522 წ. ყიზილბაშებმა ჩააგდეს მტკვარში, გარნა იგი გამორიყა წყალმა ნავთლუნს, საიდანაც, სპარსელების წასვლის შემდეგ, ისევ მოიტანეს და სიონშივე დაასვენეს. 1724 წ. ოსმალთა შემოსევის შამს, ხსენებული ხატი დაიკარგა. მის მაგიერ ბატონიშვილმა გიორგი ვახტანგის (VI-ის) ძემ შესწირა (1762 წ.) სიონს ახალი ხატი ღვთის-მშობლისა, მოჩუთული და მოჭედული დიდითა ზე ძვირფასის თვლებით (200-მდე ლალია, 70 ალმასი, 160 იაგუნდი, 90 ზურმუხტი, 70 ფირუზი, 600 მარგალიტი და სხ.); გ) კახეთის ნინოწმინდის სა-

ეპისკოპოსო ტაძრის სატი წმ. ნინოსი, გადმოტანილი სიონის ტაძარში 1825 წელს. ამ ხატის ქვემო მხარეში ინახება წმ. ნაწილები, იგი მოქედლია ოქროთი და აქვს 37 მწვანე ზურმუხტი, 28 მარგალიტი, 29 წითელი ლალი, რომლისგან ორი ფრიად დიდია, და ერთი ოთხკუთხოვანი დიდდრ ოვუნდი. მოქედლობის ზემოდ არის წარწერა, რომლიდგანაც სწანს, რომ ეს ხატი ნინოწმინდის ტაძრისათვის შეუწირავს მეფე არჩილს; დ) აქვე ინახებოდა ის ხატი, რომელიც დაიკარგა სპარსთა შემოსევის დროს 1795 წ. ეს ხატი იყო პირი ძველი ხატისა, რომელიც შაჰბაჰმა სხვა საუნჯეებთან ერთად წაიღო სპარსეთს (XVI საუკ.), გარნა 1620 წლის უახლოეს ხანს შეიძინა იგი (ხატი) რუსის ვაჟარმა სტეფანემ და წაიღო კრასნოგორის მონასტერში (არხანგელის გუბერნია), ყაყა დაშთა აქამომდე. ამ ხატს რუსები „ქართველთა ხატს“ ეძახიან და მის საოხად აშენებულია ტაძარი მოსკოვს (ნიკიტსკოვს); ამას გარდა საყურადღებოა აგრეთვე ძვირფასი ნივთები; საპატრიარქო ვვირგვინი, რომელიც ღირდა 7,000 მ. და რომლისაგან 1830 წ. გააკეთეს მიტრა; ორი მიტრა ალავერდის ტაძრისა, მოტანილი ტფილისს—ერთი 1818 წელსა ო მეორე 1820 წ. (ალავერდის საეპისკოპოსოს გაუქმების წელიწადია); მიტრა პროველ ებესკოპოსისა; მიტრა მანგლელისა (რუსუდანის დროისა), რომელიც ახლა ინახება მოსკოვის მიძინების ტაძარში; მიტრა სამთავროს მთავარეპისკოპოსისა; ქათალიკოსთა ფოსტლები, რომელსაც იგინი იცვამდნენ წირვის დროს.—სიონის ტაძარში ჰმარხიან: სიონის მაშენებელი კურატპალატი გურამი († 600 წ.), რომლის დროს დასრულდა ამ ტაძრის შენობა, იოანე მხარგრძელი, თამარ-დედოფლის სპასალარი, მთავარმარ-

თებელი ჰავლე დიმ. ციციანოვი († 8 თებ. 1806 წ.),
ი. პ. ლაზარევი, რომელიც მოჰკლა მარია დედოფალ-
მა 19 აპრ. 1803 წ. და სხ.

სიონის ეპისკოპოსნი: *) ისაკი (496 წ.?), ანტონი
თულასძე, მანგლელ ყოფილი (1047 წ.), გრიგორი I
(1258 წ.), იოანე I (1413 წ.), იოანე II (1434 წ.),
მანგლელ-ტფილელად წოდებული, დავით (1429 წ.),
გრიგორი II (1442 წ.), მანგლელ-ტფილელი, ბართლომე
(1444 წ.), ქრისანთე (1445 წ.), ნიკოლოზ I (1460 წ.),
რომელიც მოხსენებულია პაპის მიერ ბურგუნდის ლერცო-
ვისადმი წარგზავნის წერილში, იოანე III (1462 წ.), აბრამ
(1486 წ.), ფრიად განათლებული კაცი, სიმეონ (1507 წ.),
იოანე IV (1518 წ.), დომენტი I (1520 წ.), იოანე V
(1541 წ.), ტფილელ-მანგლელი, დანიელი (1577 წ.),
ბარნაბა (1592 წ.), იოსებ I (1698 წ.), ნიკოლოზ II
(1619 წ.), დომენტი II (1690 წ.), დიონოსე (1621 წ.),
ელისე საგინაშვილი (1628 წ.), განთქმული მწერალი და
ათონის მოსახილავად წასული (1640 წ.), კირიაკი, ბარ-
ნაბა II, იოსებ სააკაძე 1662 წ.), წასული მოსკოვს,
რუსთა პატრიარქის ნიკონის გასამართლებლად შეყრილს
კრებაზე დასასწრებლად და მოკლული ბაზალეთის ომში
(1688 წ.), სიმეონ II (1700 წ.), დომენტი III, ორბე-
ლიანი (1701 წ.), ტფილელ-ბოლნელი, ფრიად განათლე-
ბული მღვდელ-მთავარი, ნიკოლოზ III (1703 წ.), ღვთის-
მეტყველი, საეკლესიო საგალობელთა მწერალი და უმ-
თავრესი მებჭე მეფე ვახტანგ VI-ისა, ჰავლე (1705 წ.),
არსენი I (1713 წ.), ვეთიმე (1718 წ.), ათანასე ამი-
ლახვარი (1749 წ.), რომელიც ვახტანგ მეფეს წაჰყვა

*) Древн. Тифл. გვ. 169.

რუსეთს, აშტარხანს არქიმანდრიტობა მიიღო, 1733 წ. მროველობა, 1752 წ. ისევ რუსეთში წავიდა და 1761 წ. მოსკოვს გააწყო ქართული სტამბა, ქრისტეფორე თუმანი-შვილი (1762 წ.), ამშენებელი ტფილელების სასახლის მარნისა, რომელსაც აწერია: „ჩვენ თუმანიშვილმან თფილელ მიტროპოლიტმან ქრისტეფორემან ესე ზედაშისა მარანი აღუაშენე. ვისაც ამა მარნიდან ან ზედაზე ან ღვინო მოგართუასთ, ან ეს წერილი აღმოიკითხათ, ცოდვისა შენდობა გვბოძეთ, თქვენც თქუენის ცოდვისა შენდობა გვბოძოსთ. წელსა ჩღჳბ“; ამავე ქრისტეფორემ განამშვენა საეკლესიო გალობა; მიქელი (1771 წ.), გერმონე (1784 წ.), რომლის დროს მოღვაწეობდა მღვდელმობღვარი და განთქმული მქადაგებელი და მთარგმნელი იოანე ოსეშვილი, ეფრემ (1786 წ.), „სირი, ფსალმუნთა მსტვნავი“, დოსითეოზი (1787 წ.), დარია დედოფლის მობღვარი და მტკვარში ჩაბრძობილი სპარსთა მიერ 12 ენკ. (1795 წ.), არსენ II ნაიბაძე, ბატონიშვილის აბდულა-ბეგის შვილი, იგი სასულიერო სამართალში მისცეს 1810 წელს და გადააყენეს. მოკვდა 30 ნოემბ. 1812 წ. და ამ დღიდან მოისპო ტფილელობაც.

3. საყდარი წმ. ჯვრისა, აშენებული იმავე დროს, რა დროსაც დაიდვა საფუძველი ქ. ტფილისისა, გაბრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან ახალი ტაძარი ძველის სძირკველზე აგებულია მე-XV საუკუნეში. იგი ძველად-განვე ითვლებოდა სადგურად იერუსალიმში მყოფ ქართველთა მონასტრების ბერებისა—წმ. ჯვრის მონასტრისა (IV—V საუკ.), წმ. შოციქულის იაკობისა, ძმისა უფლისა და წმ. წინასწარმეტყველის ილიასი (განახლებული დადიანის მიერ მე-XIII საუკ.). ამ ტაძარს მეფე სვიმონმა († 1611 წ.) შესწირა სამღებრო სოფ. დირბს

და სხვა მეფეთაგანაც შეწირული ჰქონდა სოფლები, ყმები და ულუფა, ხოლო მისი წინამძღვარი შემოსავალს უგზავნიდა იერუსალიმის ქართველთა ტაძარს, უფლის საფლავის ტაძრად წოდებულს. აზრი ამ შეწირულობათა და თვით სადგურის დაარსება ტფილისში ის იყო, რომ ამ სადგურის მეოხებით საქართველოს ჰქონდა ბუდმივი კავშირი პალესტინასთან. წმ. ჯვრის წინამძღვართაგან ცნობილნი: ა) ნიკიფორე (1635 წ.), რომელიც შემდეგ შეიქმნა მთავარ-ეპისკოპოსად კვიპროსის ვიკვოის მონასტრისა და მოციქულად წარიგზავნა რუსეთის წინაშე მიხეილ ბეოდოროვიჩისა და პატრიარქის ფილარეტისა; ბ) პართენი (1678 წ.), რომელიც გაჰყვა რუსეთს არსტლ შეფეს, გ) ათანასე, თანამედროვე ერეკლე II-ისა და შემდეგ პატრიარქი იერუსალიმისა, დ) ბენედიკტე, ბერძული-დამ ქართულად მთარგმნელი წიგნისა „თეადრონ“ და შემდეგ მიტროპოლიტი ბეთლემისა, ე) თადეოზი, ვ) იაკობი, ზ) იეროთეოზი, ც) კესარიოსი, თ) დანიელი (+ 1859 წ.), ი) პროკოპი, განმანახლებელი ეკლესიისა 1861 წელს და სხვ. ამავე ტაძარში დასწერეს თვისა მოგზაურობა საქართველოში პატრიარქებმა: ანტიოქიისამ დოსითეოსმა (1520 წლის ახლოხანს) და იერუსალიმისამ პაისიოსმა (1658 წ.) და დოსითეოსმა 1689 წ.

4. მთაწმინდა არის ფრიად დიდი სათაყვანო ადგილი ქალაქის ყველა მცხოვრებთათვის. მთაწმინდის ტაძარი აღმართულია შთის ფერდობზე და ამ მთასაც ჰქვიან მთაწმინდა. ტაძრიდგან მშენიერი სახილველია მთელი ქალაქი, იქიდგანვე მოსჩანს ზედაზნისა, მახათისა და სამგორის მთები და აგრეთვე შყინვარი. როგორც ზევითაც ვსთქვით, აქ მოღვაწეობდა მამა დავითი (შემდეგ „გარე-ჯელად“ წოდებული) და მას ჰქონდა მცირე ეკლესია,

რომელიც მე-IX საუკ. გააღიღეს ღ მონასტრად აღიარეს; ეს უკანასკნელიც განახლებულ იქმნა 1592 წ. დავით და ნიკოლოზ გაბაშვილთა მიერ. გარნა ესეც მოიხრდა და განახლებულ იქმნა 1809 წ. ქვაშვეთის მღვდლის თომა გრიგორიევისაგან. ეს განახლებული ტაძარი კათალიკოს ანტონის ბრძანებით აკურთხა ზრჭიმ. ტრიფილემ 1810 წელს. 1817 წ. გაუკეთდა ვრცელი გზა. ბოლოს გრიგორიევის მიერ აგებული ტაძარიც ღანგრიეს ღ მის მაგიერ ააგეს აწინდელი ტაძარი. ვრს დიდად სწამს ეს სიწმინდე, რომლის მოსალოცად თავს იყრის ვრი ყოველ ხუთშაბათს. დღეობა ტაძრისა მოდის ამჟღადის სწორზე. ტაძრის ეზო-ყურეში ჰმარხიან: ა) დავით (+ 1824 წ.), რექტორი თელავის სემენარიისა, მეტად განათლებული მოღვაწე მე-XVIII საუკ. დანსასრულისა, ბ) დიმიტრი ყიფიანი, გ) რუსის გამოჩენილი მწერალი გრიბოედოვი, დ) მისი მეუღლე ნინო, ასული ქავკავაძისა და სხ. ტაძრის გვერდზედ მცირე მაღაროა, რომელშია ცხოვროვებდა მთიდგან ნაყინვი წყალი. მთელი მთაწმინდა უტყუოს იყო და ტყის გაშენებისთვის მხროლოდ ეხლა ზრუნვენ. მთაწმინდის აღწერას ვასრულებთ ნ. ბარათაშვილის ლექსით:

შეძოდაძება მთაწმინდაზედ

„ჰოა მთაწმინდავ, მთა წმიდავ, ადგილნი შენნი,
დამაფიქვრე ღნი, ვერანანი და უდაბურნი,
ვითარ აშვენონ, როს ჰმანამენ ცვარნი ციურნი,
ოდეს სადამოს დაჰმთენ, ამოს, ციაგნი ნელნი!
ვითარი მაშინ იღუმალობა დაისადგურებს შენს არე-ჰარეს!
რა სანახავი წარუტყვიეს თვალთა მაშინ შენს ტურფას სერზედ მდგო-
მარეს!
ძირს გაშლილს, ღამაზს, ჰგელსა ყვავილნი მოჰტყენენ, ვითა ტაბლას
წმიდასა!
და, ვით გუნდრუკსა სამადლობელსა, შენდა აკმევენ სუნუნულებასა!

მახსოვს იგი დრო, საამო დრო, როს ნაღვლიანი,
კლდევ ბუნდოვანო, შენს ბილიკად მიმოვიდოდი,
და წყნარს სალამოს, ვით მეგობარს შემოვეტოდი,
რომ ჩემებრ იგიც იყო მწუხარ და სევდიანი!

ოჰ, ვით ყოველი ბუნებაც მაშინ იყო ლაქაზი, მინახებული!
ჰე, ცაო, ცაო, ხატობა შენი ჯერ კიდევ გულზედ მაქვს დაჩნეული!
აწცა რა თვალნი ლაქვარდს გიხილვენ, მყის ფიქრნი შენდა მოის-
წრაფიან!

მაგრამ შენამდინ ვერ მოაღწევენ და ჰაერშივე განიბნევიან!

მე, შენსა მჭვრეტელს მავიწყდების საწუთროვება!
გულისთქმა ჩემი შენს იქითა... ეძიებს სადგურს,
ზენაართ სამყოფს, რომ დაჰშთოს აქ აძაოვება...
მაგრამ ვერ სცნობენ, გლახ, მოკვდავნი განგებას ციურს!

დაფიქრებული ვიდექ სერზედა და, ცათა მიმართ მზირალს
ტროფობითა,
შემომერტყმოდა, მაისის მწუხრი, აღმვსები ნაპრალთ მდუმარებითა;
ხანდისხან ნელად მქროლნი ნიაენი დეღეთა შორის აღმოკნესოდენ,
და ზოგჯერ ჩუმნი შემოგარენი ამით ჩემს გულსა ეთანხმებოდენ!

მთაო ცხოველო, ხან მცინარო, ხან ცრემლიანო,
ვინ მოგიხილოს, რომელ მყისვე თვისთა ფიქრთ შეება
არა იპოვნოს და არ დაჰხსნას გულსა ვაება,
გულდახურულთა მეგობარო, მთავ დრუბლიანო!

ჰსდუმდა ყოველი მუნ არე მარე; ბინდი გადეკრა ცისა კამარას;
მოსდევს მთოვარეს, ვითა მიჯნური, ვარსკვლავი მარტო მისა ამარას.
გინახავთ სული, ჯერეთ უმანკო, მხურვალედაც ვით მოქანცული? —
მას ჰგავდა მთვარე, ნახად მთარე, დისკო გადახრით შექ-მიბინ-
დული!

ამ გვარი იყო მთაწმიდაზედ შემოლამება!
გი აღგიღნა, მახსოვს, მახსოვს, რასაც ვფიქრობდი
მე თქვენთა შორის და ან რასაც აღმოვიტყოდი!
მხოლოდ გული ჰგრძნობს, თუ ვითარი სძღვენით მას შეება!
გი სალამოვ, მყუდროვ, საამოვ, შენ დაშთი ჩემად სანუგეშებლად!
როს მკმუნვარება შემომესევის, შენდა მოვილტვი განსაქარვებლად!
მწუხრი გულისა — სევდა გულისა — ნუგეშსა ამას შენგან მიიღებს,
რომ გათენდება დილა მზიანი და ყოველს ბინდსა ის განანათლებს!

მთაწმინდა დიალაკ რომ „აღუშფოთებს“ სულს ყოველს ქართველს! მთაწმინდა არის მრავალ-საუკუნოვანი მოწამე იმისი, თუ ვითარ ბედმან სასტიკმან „სიმრგვლეცისა ჩვენთვის რისხვით წამოჰგრაგნა“, თუ რაოდენ გზის აოხრდა ტფილისი უღმობელ მტერთაგან; რაოდენი შარბთაღობ სული დაიკლა, რაოდენი სისხლი დაიღვარა!

მთაწმინდა ის წმინდა ადგილია, საცა დაფიქრებულნი (1505—1524 წ.), ბერად აღკვეცილი, მოღვაწეობდა და ზენაარს ავედრებდა თავის სამწყსოს, და აქვე აღესრულა და აქვე შთაიფლა.

მთაწმინდა ის ნუგეშის საცემლოა, საცა მეფე ერეკლე II დაბინავდა დროებით და მიეცა გლოვასა და მწუხარებას თავისის შვილის სოლომონის გარდაცვალებისა გამო.

მთაწმინდა ის ძლიერი და საპატრონო ადგილია, რომელსაც ვერ მიეკარნენ აღა-მაჰმად-ხანის მეომარნი 1795 წელს და რომლის ძლიერებამ გადაარჩინა უწყალო სიკვდილისაგან 50 მოქალაქენი, აქ შეფარებულნი.

მთაწმინდა მთაა წმინდა, მთა ძლიერი და მის საღვთო კლდეზედ დამყარებულია ბედი ქართველისა!

5. ანხასხატი აგებულია მტკვრის ნაპირა კლდეზედ კათალიკოზის ბაბილეს მიერ აღარნასეს დროს (614—639 წ.)—საოხად ღვთისმშობლის მარიამის შობისა. ტაძრის კამარა და გუმბათი დამყარებულია სამს სვეტზედ. დასავლეთის მხრით შიდგმული აქვს სამრეკლო, რომელიც ააშენა (1675 წ.) კათალიკოსმა დომენტიმ, მეფე ქაახოსროს ძემ. ტაძრის ეზოში-სამხრეთის მხრით ქალაქის აოხრებამდე (1795 წ.) იყო სასახლე, სადგური კათალიკოზის ამალისა. აქვე იყო სასახლე საეკლესიო აზნაურების მალაღაშვილებისა, რომელთაგან აღირჩეოდ-

ნენ ხოლმე კათალიკოზის სახლო-უხუცესნი. რვით კათალიკოზის სასახლე იყო ეკკლესიის ზღუდის გარედ, ტაძრის ჩრდილოეთის მხრით. ადგილი ანჩისხატისა და სიონს შორის ეკირა მეფის სასახლეს, ანჩისხატი, მრავალჯერ გაოხრებული, განაახლა (მე-XVII საუკ. დამლევს) კათალიკოზმა დომენტიმ, რომელმაც მასში დაასვენა მაცხოვრის ხატი, მოტანილი ტფილისს ანჩის საეპისკოპოსოს ტაძრიდან. მის შემდეგ თვით ამ ტაძარსაც დაერქვა ანჩისხატი.

ანჩის ხატის სიგრძე $1\frac{1}{2}$ ალაბია და სიგანე 1 ალაბი. მაცხოვრის მარცხენა ხელში სახარებაა და მარჯვენათი ილოცება. ქრისტეს სახე და მთელი ხატი მოქედლია ძვირფასად და ძვირფასის თვლებით. ლუსკუმა ხატისა გადაკრულია ოქროთი დაფერილ ვერცხლის ფოთლებით. ლუსკუმას კარებზედ გამოყვანილია ხატი ხარებისა, შობისა, მოგვთა თაყვანისცემისა და ნათლისღებისა. ამ უკანასკნელ ხატის ზემო სწერდა: «სულსა პატრონისა მანდატურთ უხუცესისა ბექისასა განუსვენე, ღმერთო»; მეორე კარებზე აწერია: «სულსა პატრონისა მანდატურთ-უხუცესისა და მეუღლისა მისისა შარინასა განუსვენოს ღმერთმან». — მაცხოვარი თვისის ფეხით ჰმუსრავს ჯოჯოხეთის კარიბჭეს და გამოჰყავს იქიდგან ადამი ღ ევა; მაცხოვრის მარჯვენით ჰხატია იოანე ნათლისმცემელი, მარცხნით ქალწული მარიამ, ძირს ქრისტეს საფლავზე დაყენებული დარაჯი და მალღა (ზემო მხარეს) ამალღება. ლუსკუმის კარების ბოლოს აწერია: „ძენი მათნი მანდატურთ-უხუცესნი სარგის, ყვარყვარე და შალვა აღიდნეს ღმერთმან“*). ხატის ქვეშ სწერია:

*) ბექა და მისნი შვილნი სცხოვრობდნენ მე-XIV საუკუნეში. იგინი ჰხატიან საფარის ტაძრის კედლებზედ.

„ბრძანებითა და ნივთის ბოძებითა ღუთივ-გვირგვინისა-
ნის დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისათა მე იოანე
ანჩელმან რენაელმან კელ ვჭყავ საშინელისა ამის ხატისა ჰატი-
ვითა მოჭედად; მოარველ მცველ არს მეუფობისა მათისა აქა და
საუკუნესა. მოიჭედა კელითა ბექასითა. ქრისტე შეიწყაღე“.

ღუსკუმას ქვეშე აწერია „ადიდენ დმერთმან კათალიკოზნი
ჰატრიარქი, რომელმან განაახლა ხატი ესე კელით-უქმნელი: ჰირ-
ველ ედესიდგან კონსტანტინებოლეს წარმოესვენებინათ, და ოდეს
ლეო ისავრო — *) და სხვანი ხატი-მბრძოლნი გამჩინდნენ, მას
უამსა მუნიდგან წარმოესვენათ და დაესვენათ კლარჯეთს, სა-
უბისკობოსისა საუდარსა ანჩისასა. ბრძანებითა და ნივთისა ბოძები-
თა მეფეთ მეფისს თამარისათა იოანე ანჩელს ჰატრიარქად მოეჭედა,
და ოდეს გათათრდა სამცხე, ²⁾ მამინ აღსრულიყო ტფილისის
ვაჭარი და ეუიდა ფასითა და მოესხენებინა ბიძისა ჩვენისა კათა-
ლიკოზ-ჰატრიარქის დომენტისათვის ³⁾ და მას ძვირ-ფასად ეუი-
ნა და დაესვენა საუდარსა საკათალიკოზოსა მეუფობასა ჰაზისა ჩე-
ნისა მეფის ვახტანგისასა; ⁴⁾ მას აქეთ დიდად დაძველებულიყო
ხე და მოჭედილობა; ჩვენ მეფეთ შარავანდედმან, ყოვლისა საქარ-
თველთს ჰატრიარქმან დომენტი ⁵⁾ კვალად განვაახლეთ და მო-
ვჭედეთ გული და კუბო, და შევმატე თვალი და მარჯალიტი,
ქრისტე დმერთო, შემინდევ ყოველნი ცოდვანი ჩემნი, სატანჯ-
ველისა და ყოველთა მტერთა სილულთა და უხილავთაგან მისსენ
და შემკაცხე მარჯვენით შენსა და დაიცევ შეფე მეფეთა საქარ-
თველთს ბაკრატოვანი ვახტანგ ⁶⁾ და მეუღლე მათი დედოფალი
რუსუდან, ბაქარ, გიორგი და ასულნი მათნი ყოველნივე, ისსენ
განსაცდელისაგან. ამინ ქრისტე ტოგ.“ ⁷⁾

*) ლეო ისავრო 718—741 წ.—²⁾ მე-XVII საუკუნეში.—³⁾
დომენტი II (1160—1175), რომელმაც ანჩის ხატი და მასთან 9
ხატი სხვა, მოტანილნი კლარჯეთიდან ტფილისის ვაჭრისა ამირჯანისა
და მის ძეთა ზურაბისა, მელქუმსა და დავითის მიერ, შეიძინა 2000
მარჩილად —⁴⁾ მეფობდა 1658—1675 წ.—⁵⁾ დომენტი III (1705—
1742 წ.);—⁶⁾ ვახტანგ VI (1703—1724 წ.).—⁷⁾ 1715 წ.

ამ ხატის კარები მოუჭედინებიათ (1686 წ.) იოთამ ამილახვარსა და მის მეუღლეს თამარს, ასულს მეფის ვახტანგ V-ისას, და ძეთა მათთა: ანდრეაჭარს და დემეტრეს. კარები მოუჭედია და გაუკეთებია ოქრომჭვრდელს ბერუკა დოლოძეს.

სამრეკლას კედელს აწერია: „ჩვენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ბატონიშვილმან კათალიკოზმან დომენტი ადვანენე სამრეკლო ესე და განვახლე საყდარი ესე სულისა ჩემისა საოსად შეუობასა ქართლსა შანავაზისსა. ქ-ნსა ტნიგ“ (1675 წ.).

ტაძრის ზარს აწერია *): „ეს ზარი ბუღდან-ბეგმა ამილახვარის შვილმან ბატონს კათალიკოზს დომენტის (შევსწირე) და კათალიკოზმა ქალაქის დვთისმშობელს (შესწირა).“

6. ფუძვლი მონასტერი ვერაზედ საოხად ანდრია პირველ-წოდებულისა, აგებული ლურჯის ალგეთის ქვეთ ძველს დროს. ვახუშტი მას ჰხადის წმ. გიორგის ეკლესიად. ამ საუკუნის დასაწყისს ამ ტაძარში ინახავდნენ თოფის წამალს. ტაძრის კედლების შიგნითი მხარე მთლად დახატული იყო. აღმოსავლეთის კედელზე არის შემდეგი წარწერა:

„ვინაიდგან ჩემებრ ბრძლეულთაგან სარწმუნოებითა კეთილითა... კეთილად... ქმნილნი... ამისათვის მეცა შვილი ჭკმა-რიტისა ემბაზისა სხეულით ოდენ ქრისტთანე, ხალა საქმიით ურჩი და ყოვლად უშიშო დვთისა ბრძანებითა უდიდსა ბასილი ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსს ყოფილი, ძე კეთილ ნაშრომისა იობისა უნდოთა ამათ მტირეთა ნივთთა მიერ გულს მოდგინებით მსასოებელი შენი ცუებრსა ამას გიმკობ საყდარ-სართულსა სამკასხლასა ამას ტაძარსა შენსა ყოვლისა სოფლისა მონადირებელთა სარწმუნოებასა ზედა მართულსა ათერთმეტთა“

*) ყველა ეს წარწერები და საზოგადოდ ტაძრების აღწერა გადმოვიღეთ პ. ოსელიანის წიგნიდან: „Древности Тифлиса“.

ვად აღრიცხულსა დასსა მტრეჭულთასა თანამოსაუდრეო დაჭსწრა
(?) ანდრია... ხელთ ვაშენებ ნაცვალ საგებელად ჩემთს და
საუფარჯისა ძმისა ჩემისა ე... უ ქართლისა ამირთა ამირისა
რუისთავისა და შვიდთა მთეულელთა ჰატრანისა აბულ-ასან-
სჯაფის და უპირმშობისა ძმისა ჩემისა შჯლისა დავითისთავის
ვიდრემდის დაუდგრომელსა ამას და წარმამდინარესა სოფელსა
შანა ხელთ... ვიუუნეთ მშვიდობით დაცულ საძუალეთა
ამათ შინა ქორანიკონსა“.

ამ წარწერის მიხედვით ბროსე ამტკიცებს, რომ ეს
ტაძარი აგებულია ან 1505 წელს და 1525 წ. გარნა
არც ბროსესა, არც იოსელიანსა და არც მათ მიმდევარ
დ. ბაქრაძეს, ჩვენის აზრით, საკმაოდ ვერ აუხსნიათ
წარწერა. ჩვენ ვიცით, რომ თამარ დედოფლის დროს
ტფილისში სცხოვრობდა ამავე ქალაქის მკვიდრთაგანი
თავადი აბულასანი, რომელი იყო „მეფეთ მეფისაგან წყა-
ლობა—კელდასხმული ამირად ქართლისა და ტფილი-
სისა“ (ქარ. ცხ., გვ. 284). ამ აბულასანს ჰყვანდა ძე
გუზანი, რომელიც თამარს აემალლებინა და დაენიშნა
გამგედ კლარჯეთისა და შავშეთისა. გუზანმა ბოლოს
ულალატა თამარს და იგი მოჰკლეს მთიბავეებმა (ქ. ც. გვ.
293, 324). ეს აბულასანი, ალბათ იყო გაქრისტიანე-
ბული ყიზღალელი ან ოსი. მას კარგად უნდა სცოდნო-
და ეს ქვეყნები, რადგან თამარისათვის რომ ირჩევდნენ
საქმროს, ამნ სთქვა: „მე ვიცი შჯლი რუსთა ხელმწი-
ფისა... რომელი ექსორია ქმნილ დევნილი, გარდ-
მოგხვეწა და არს იგი ყიფჩაყთა მეფისა სვიაჯს ქალაქსა
შინა“. ვითარცა თამარი იწოდებოდა მეფედ „შვიდთა
სამეფოთა“, „შჯლთა თემთა“, „შვიდთა სვეტთა“, ისე
მისი ამირა ანუ ამირთა ამირა, რომელიც ჰყოლობდა
ქართლიდგან რუისთავამდის (ყარაია), ჰხადის თავის

თავს პატრონად „შვიდთა მთეულელთა“, ე. ი. ყიფიასა, ოსეთისა, ქართლისა, ჩაჩნისა, დიდოეთისა, ღლიღვისა და მთიულეთისა.

ანდრია პირველ-წოდებულის ტაძარში ჰმარხია ცნობილი მოძღვარი ზაქარია გაბაშვილი, დიდი მტერი ანტონი კათალიკოზისა.

7. ვეჩის ტაძარი საოხად ღვთის-მშობლისა, აშენებული ძველად და მიწერილი ანდრია პირველწოდებულის ტაძარზედ. მისგან, პ. იოსელიანის თქმით, დარჩენილია ორი კედელი და აგურის ტრაპეზი. ამ ნანგრევებს ყოველ წლივ, აღდგომის მეორე დღეს მოილოცავენ და ხოლმე ერეკლე II-ის ასული ქეთევან, მეუღლე იოანე მუხრან-ბატონისა.

8. წმ. მარინეს ტაძარი ავლაბარში, აგებული ძველს დროს და განახლებული 1824 წ. 1849 წელს. წმ. მოწამეს მარინეს დიდად პატივსცემენ ქართველნი. მის საოხად ბევრგან აგებულია ტაძარი, მაგ. კახეთში და სხ. მარინეს ასე ამკობს კათალიკოზი ანტონი I.

სხუტ-მარგრიტებს, შუტნება ქაღყულისა,
აღმს მტკიცობს, გონება შეუხები,
მჩნობლს გუტლს აკუდინებს, ყრმა ბრძენი მარინა,
სხუა და სხუათა მცნები ქედს იფარდულებს მახვილს.

9. წმ. ეკატერინესი, რომელიც ააშენა დავით აღმაშენებელმა სადგურად სინას ქართველთა მონასტრისა, აგებულია საოხად წმ. ეკატერინესი. იგი გაოხრებულ იქმნა ლანგთემურისაგან, ხოლო აღექსანდრე I ისევ აღადგინა 1430 წ. 1795 წ. ეს ტაძარი დაანგრის ყიზილბაშებმა, ხოლო სინას ბერებმა მის მაგიერ პატარა ეკლესია ააშენეს, შემდეგ 1861 წ. კიდევ განაახლეს. ამ ტაძრის სიგელთაგან სჩანს, რომ მისთვის შეუწირავთ:

სიმონ გურიელს 25 მარჩილი ყოველ წლივ (1624 წ.),
გიორგი გურიელს (1682 წ.) 40 ყურუში, კახეთის მეფე
ალექსანდრე I 90 ლიტრა აბრეშუმი, იმერეთის მეფე სი-
მონ I 40 მარჩილი, კაცია დადიანს (1783 წ.) 40 მარჩილი,
ერეკლე II (1778 წ.) 50 ყურუში (=37 მან. და 50 კ.)
და კიდევ 200 ყურუში, მეფე გიორგი XII (1800 წ.)
50 ლიტრა აბრეშუმი და სხაფელი მელრევი ქართლს.

10. კალოუხნის წმ. გიორგი აგებულია უუძველეს
დროს და განახლებულია 1850 წ. მღვდლის იოსებ ნა-
მორაძის მეცადინეობით. კალოუხანი იმიტომ ეწოდა ამ
ადგილს, რომ აქ, როგორც გადმოგვცემს თქმულობა,
ლანგთემურმა გაღეწა კალო, რომელზედაც ძნის მა-
გიერ ყრმები დაალაგებინა.

11. საშების ტაძარი, აგებული ძველის საფუძველ-
ზედ (1790 წ.) ჰეტრე აღნიაშვილის მიერ, განახლებულ
იქმნა 1863 წ.

12. კვირა-ცხოველი წმ. თომასი უუძველესი ტაძარია.
დანგრეული ლანგთემურისაგან, განახლებულ იქმ-
ნა XVII საუკ. მთავარეპისკოპოსის ქრისტეფორეს მიერ.

13. კარის ეკკლესია წმ. გიორგისა, აგებული ძველის
წმ. მთავარ-ანგელოზების ტაძრის საფუძველზედ, ეს ძვე-
ლი ტაძარი შემუსრა ლანგთემურმა 1398 წ., 1640 წ.
მისის ნაშთისაგან როსტომ მეფემ ააშენა სამი ტაძარი.

14. იოანე ნათლის-მცემლის როსტომის სასახლის წინ.

15. ხარების სამეფო მოედნის შუაგულს და წმ.
გიორგის (კარის ეკკლესია), რომლის შენება დაამთავრა
ბატონიშვილმა სიმონ ვახტანგის ძემ 1710 წ. და მის წინ
მოედნის მხარეს, აიგო სასახლე. ეს სასახლე გაადიდა
მეფე გიორგიმ XII-მან. წმ. გიორგის ტაძარი კარის ეკკლე-

სიად შერიქმნა გიორგი გარდაიცვალა ამავე სასახლეში და მისმა მეუღლემაც აქვე მოჰკლა გენ. ლაზარევი. 1840 წ. ხაზინისაგან ეს სასახლე იყიდა კერძო პირმა, რომელმაც სასახლე გაადიდა და გაამალლა ისე, რომ ახალმც შენობამ სრულად შეავიწროვა და დაღრილა წმ. ტაძარი: ამ ეკლესიაში არის ფრიად მშვენიერი ხატი წმ. ნინოსი, მოციქულთა სწორისა და ქართველთა გენმანათლებელისა.

16. ქვამკეთი მთაფარ-მოწამის გიორგისა, აგებული ძველი ეკლესიის ადგილას 1754 წ. გივი (შაჰყული-ხან) ამილახვრისაგან. ეკლესიის კარებს ზემოდ არის წარწერა: ჩუწნ ამილახურმან გივმან, ქემან ანდუყაფარ ამილახურისმან, და თანამეცხედრემან ჩუწნმან თბუქის ძის ასუღმან ბანგუამ აღუაშენეთ ეკლესია ესე ღუაწლით-შემოსილისა მთავარ მოწამისა გიორგისა, ზღუდით, ბურჯით და სისლით, რათა შეეს გუჭყეს უამსა სიკუდილისას. ვინც იხილვიდეთ, შენდობასა გვიბრძანებდეთ. აღეგო შეფობასა კეთილმსახურის გვრგუნოსანის თეიმურაზისასა და ძისა მისისა კეთილმორწმუნისა მეფისა ირაკლისასა, ხოლო მამათ-მთავრობასა ანტონი დავითიანისა, განხორციელებისაგან სიტყვას ღუთისასა ჩანდ (1754 წ.).

წარწერა კარის ბჟეედ: სჯადებუჯად ღუთისა დრკას სრულიად რკსის იმპერატორისა აღუქსანდრე პირველისა და უქსარხოსობასა საქართუჭლკის და იმერეთის სამდუდელოთა ზედა მცხეთის მიტროპოლიტის და ტფილისის ვარლამ ქსნის კრისტვს დავითის ძისა აღმუნდა კარის-ბჟე ესე წუქსა ქრისტესით ჩუაფ ქორწინებლისა თლ. (1816 წ.).

ამ ტაძარში ინახება შესანიშნავი ხატები: ა) შემოწირული ინდო გაბაშვილისაგან 1713 წ., ბ) წმ. გიორგისა, მოტანილი სოფელ ენაგეთიდან, გ) ორი ხატი ღვთისმშობლისა, შემოწირული ზურაბ სახლთ-ხუცესი-

საგან 1665 წ., დ) ღვთისმშობლის ხატი ბეთანიის მონასტრისა *) და სხ. ქაშვეთობა შოდის 10 გიორგობისთვეს.

17. ღიღუბის ღვთისმშობლისა (მისი აღწერა იხ. ზემოდ).

18. ღვთისმშობლის საკრებულო ტაძარი ძველ ნანგრევებზე აგებულია (1680 წ.) ელენეს მიერ, რომელიც იყო ასული მეფე ვახტანგ მე-V-სა. ესეც რომ გაოხრდა, ხელახლა კიდევ განაახლა (1795 წ.) ერეკლე II-ის ასული მა მარიამმა. ამ ეკლესიის ახლოს იყო სასახლე კათოლიკოსებისა ანის ხატთან, რომელშიაც სპარსთა ბატონობის დროს სცხვრობდნენ მათი ხანები.

19. წმ. ივაკლის და დანიას მონასტერი შეტეხის გორაზედ. ამ მონასტრის უმთავრესი ეკლესია და თვით სასახლეც ააგო ერეკლე II-ის მეუღლემ დარია დედოფალმა, რომელიც აქვე სცხოვრობდა შემდეგ ერეკლეს გარდაცვალებისა 1803 წლამდის. ხოლო ამ წელიწადს იგი გარდასახლეს რუსეთს, საცა აღესრულა 8 ნოემბ. 1807 წ. ეს სასახლე მისის ეკლესიითურთ შეიძინა ექსარხოსმა თეოფილაქტემ და აქ გამართა სასულიერო სემენარია და სამრევლო სკოლები. იონა მიტროპოლიტმა (1824 წ. 29 ოქტ.) ტაძარი აკურთხა მაცხოვრის ფერისცვალების მონასტრად. მონასტრის უმთავრეს ტაძარში ჰმარხიან: ეპისკოპოსი გორისა ნიკიფორე ჯორჯაძე († 1851 წ.); მთავარეპისკოპოსი დოსითეოსი († 1829 წ.), რომელსაც 1815 წლიდან ებარა სამწყსო თელავისა და კავკასიისა, არქიმ. ვეგენი († 1832 წ.), რექტორი სემენარიისა.

20. ტაძარი სახელსა ზედა უველა ურგუულთა ნუგეშინის-მცემელისა თაბორის გორაზედ სეიდაბადს კათოლიკოსე-

*) ბეთანიის ტაძარი აგებულია თამარ მეფისაგან.

ბის საზაფხულო სასახლეში. გაოხრებული ტაძარი განაახლა და აკურთხა (1836 წ.) საქართველოს ექსარხოსმა ევგენიმ. 1849 წ. წლიდგან გაუქმდა ეკლესია-ცა და კათალიკოსების სასახლეც.

21. ტაძარი წმ. ჯვრის გამოჩენის სახელობაზედ კუკიაში აგებული 1815 წ. შემდეგ განახლებულ და გადაკეთებულ იქმნა აწინდელ კუკიის წმ. ნიკოლოზის ტაძრად.

22. ტაძარი წმ. ბარბარესი ქვემო ნათლუხში, აგებული ძველს დროს, დიდი თაყვანის-საცემელია, დღეობას (4 დეკემბ.) აქ იკრიბება დიდძალი მლოცველი. წმ. ბარბარეს მოსალოცად აქ მუდამ მოჰყავთ სახადით მორჩენილი ბავშვები.

23. ტაძარი წმ. ბარბარესი ზემო ნათლუხში, აგებული ამ მიმდინარე საუკუნეში.

24. ტაძარი ელია წმინდა, მახათის მთაზე. აწ დანგრეული.

ამ საუკუნეში კიდევ აგებულ იქმნა შემდეგი ტაძრები:

25. ალექსანდრე ნეველისა (კუკიაში).

26. წმ. ნინოსი კუკიის სასაფლაოზე, რომელსაც აქვს მშვენიერი სასახლე სამრევლო სკოლისათვის.

27. მადეანების უბნის ტაძარი (კუკიაში).

28. ჰეტრე-ჰავლესი ავლაბრის სასაფლაოზე.

29. ხარებისა (არქიელის კარის ეკლესია).

30. ივერიის ღვთის-მშობლისა (პირველი გომნაზიის კარის ეკლესია).

31. წმ. ნინოსი ტაძარი (ქალების ინსტიტუტის კარის ეკლესია).

32. წმ. ალექსანდრე ნეველისა (მთავარ-მართებლის კარის ეკლესია).

33. წმ. იოანე ღვთისმეტყველისა (სასულიერო სასწავლებლის კარის ეკლესია).

34. წმ. ანდრია ჰირველ-წოდებულისა (სემენარიის კარის ეკლესია); განახლებული 30 ნოემბ. 1862 წ.

35. წმ. ნიკოლოზისა ჩორთაქალაქის ახლოს, აგებული დეკანოზის ბასილის მიერ ბერძენთათვის.

36. წმ. ალექსანდრე ნეველისა (ალექსანდრეს ბაღში).

37. სამხედრო საკრებულო ტაძარი გუნების მოედანზედ (ნაკურთხი 21 მაისს 1897 წ. სახელსა ზედა ალექსანდრე ნეველისასა).

38. ქალების 1-ლი გემნაზიის კარის ეკლესია.

39. იუნკრების სკოლის კარის ეკლესია.

40. სამისიონერო ტაძარი (რიყეზედ).

41. ვაჟების 2-რე გემნაზიის კარის ეკლესია.

3. ტაძარი სომეხთა

1. ვანქი არის უპირველესი, უუძველესი და საეპისკოპოსო ტაძარი სომეხთა. მისი საფუძველი დაიდვა მე-XVII საუკ. გასულს. შარდენის თქმით ვანქი ანუ ფაშა-ვანქი ააშენა ვილაც ოსმალეთიდან გადმოხვეწილმა ფაშამ. ეს ცნობა შარდენს გარდასცეს თვით აქაურმა სომეხებმა, რომელთაც მაშინ (1673 წ.) ტფილისში ჰყვანდათ თვისი ეპისკოპოსი. ამ ფაშას მიერ აგებულ ტაძრის ნამუსრევზე აგებულ იქმნა (1720 წლის ახლოს) აწინდელი ტაძარი, რომელიც საბოლოოდ განახლებულ იქმნა 1788 წელს.

2. სურბ-ნიშანი (წმ. ნიში), როგორც სწინს მისის წარწერისაგან, აგებულია 1701 წ., ე. ი. მაშინ, როდესაც საქართველოს მეფედ (უკეთ ვსთქვათ: გამგედ)

სპარსთა ყაენისაგან დანიშნულ იყო ლეონი, მამა ვახტანგ სჯულმდებლისა.

3. წადკე-ვანქ (ყვავილის სავანე) ნავთლოლში*).

5. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი), იქვე.

5. წირანაფორ ასტვაწაწინ (წითელი სარტყლიანი ღვთისმშობელი) კრწანისში.

6. ლუსაფორი (გრიგორ განმანათლებელი) ავლაბარში.

7. კარმირ აკეტრან (წითელი სახარება) იქვე.

8. ეშიაწინ იქვე.

9. ძირაბაში სურბგეგორქ (ხევისთავის წმ. გიორგი) იქვე.

10. სურბ მინას (წმ. მინასა) იქვე.

11. ხოჯევანქ ასტვაწაწინ (ხოჯევანქის ღვთისმშობელი) იქვე.

12. სურბ კარაპეტ (წმ. კარაპეტი) იქვე.

13. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი) ჩულურეთში.

14. ასტვაწაწინ (ღვთისმშობელი) კუკიაში.

15. თანდოიან ასტვაწაწინ (თანდოიანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

16. სურბხანი (წმ. ჯვარი) ვერაზედ.

17. ზრვინანც ასტვაწაწინ (ზვრინანთ ღვთისმშობელი) იქვე.

18. მონინის სურბგეგორქ**) (მონინის წმ. გიორგი), აშენებ. 1751 წელს.

*) სია სომხების ტაძრებისა კადმოგეტა დიდად ჰატოვ-ცემულმა მღვდ. გ. ი. შერმაზანიანცმა, საღმრთო სჯულის მასწავლებელმა ტფილისის რეალურ სასწავლებლისამ, — რისთვისაც მას ვსწირავთ უგულთადესს მადლობას.

**) ამის ქვემოთ მოხსენებული ეკლესიები სოფელასა და შუაკულ ქალაქშია.

19. ქაშოიანთ ტაძარი.
20. კუსნაც სუკბ სტეფანოს (მოლოზნების წმ. სტეფანე).
21. ბეთხემინ ასტვაწაწინ ანუ ფეთხაინი (ბეთლემის ღვთისმშობელი).
22. ქაწათინ სურბგევორქ (ქარათის კლდის წმ. გიორგი).
23. ღსტი ხაჩი სურბგევორქ (მინდვრის ჯვრის წმ. გიორგი).
24. ჭკეშტავაპეტ (მთავარ-ანგელოზი).
25. სუკბ სარქის (წმ. სარქისა).
26. ნოწაშენ, აგებული 1793 წელს.
27. ჯიგრაშენ ავეტიაც (ჯიგრაშენი ხარებისა), 1785 წ.

შენიშვნა. ამ ეკკლესიათაგან ვახუშტის დროს 7 ეკუთვნოდა ქართველებს და, მათ შორის ბეთლემი, რომელსაც სომხებმა უწოდეს ფეთხაინი (ბეთხემი); ეს ტაძარი აგებულია 1740 წ., სუკბნიშანი წმ. ნიკოლოზისა და წმ. მთავარანგელოზისა, რომელსაც სომხებმა უწოდეს ჭკეშტავაპეტ (მთავარანგელოზი). ეს ტაძარი უძველეს დროს ბერძნების სალოცავი იყო და ჯერ ისევ გიორგი მე-XII-ის დროსაც იგინი ამ ეკკლესიისთვის ედავებოდნენ სომხებს*). ამას გარდა ქართველების კუთვნილება ყოფილა კიდევ წინანაურის ტაძარი (კრწანისში), თაბორი (ავლაბრის გორაზე), თელეთის ტაძარი (სოფ. თელეთში).

*) იხ. Описание древн. Тифлиса, ჰლ. იასელიანის, გვ. 233 და Кавказъ въ древн. памятникахъ христіанства დ. ბაქრაძის, გვ. 44, საცა მოყვანილია ცნობა შესახებ განქის.

წ. კათოლიკეთა საყდრები.

კათოლიკეთა სარწმუნოების გავრცელება მოჰყვა რუსუდან დედოფლის მეფობას. მონგოლები რომ შემოესივნენ საქართველოს და დაამარცხეს ქართველნი, მაშინ რუსუდან დედოფალი, უმწეოდ დაშთენილი, იძულებულ იქმნა მიემართა რომის ტახტისადმი და შემწეობა ეთხოვნა პაპ ჰონორი III-ისა და პაპ გრიგორი IX-საგან, და ამასთანავე ამ უკანასკნელს რუსუდანმა შეუთვალა, თუ დამეხმარებით, „მეცა და ჩემი ქვეყანაც რომის ეკლესიას შევუერთდებითო, ე. ი. კათოლიკობას მივიღებთო“*). პაპმა გრიგორიმ რუსუდანი შეაქო ამ გვარ განზრახვისათვის, დაჰპირდა დომინიკანელ ბერებს გამოგიგზავნი, ხოლო ლაშქრით შემწეობის შესახებ მოსწერა, რომ რადგან ჩემი ტახტი დიდს განსაცდელშიაო ჩავარდნილი იმპერატორ ფრიდრიხისაგან, ამიტომ ჯერხნობით ვერას შეგეწევია²⁾. მიუხედავად ამისა, პაპმა გრიგორი IX მაინც გაშოგზავნა 7 ბერი რუსუდანისა და მისი ერის მოსაქცევად, გარნა რუსუდანმა უარჰყო მათი მოძღვრება. 1289 წ. პაპ ნიკოლოზ IV ხელახლა გამოგზავნა მღვდლები, რომელნიც ქართველობამ პატივით მიიღო, და ნება დართეს ტფილისში ჰყოლოდათ თვისი ეპისკოპოსი. კათოლიკების პირველი ეპისკოპოსი ტფილისში იყო იოანე ფლორენტიელი (1329 წ.). მისი სადგური იყო იქ, საცა ეხლა კათოლიკეთა ხარების ტაძარია³⁾. პაპთან მიწერ-მოწერა ჰქონდა აგრეთვე მეფე კონსტანტინე III (1469—1505 წ.). ამ გვარ მიწერ-

*) იხ. „ავერია“ 1879 წ., № 5, გვ. 195.

²⁾ იქვე.

³⁾ Опис. др. Тифлиса, გვ. 234.

მოწერისა და საქაურ კათოლიკე ბერების ოსტატურ ქა-
დაგება-გარჯისა გამო კათოლიკეთა მოძღვრებამ თუხი
მოიკიდა საქართველოში და სახელდობრ ტფილისსა,
გორსა, ქუთაისსა, სამეგრელოსა, გურიასა და ახალცი-
ხესა. თუმცა 1600 წლიდგან კათოლიკეთ აღარა ჰყვან-
დათ ეპისკოპოსი, არამედ თეატინელი მამები, მაგრამ
მაინც მათი რიცხვი გამრავლდა და უფრო მეტად კი
1604 წლიდგან. კათოლიკე ბერები ძლიერ განათლე-
ბულნი კაცნო იყვნენ, იცოდნენ ექიმობა და ქართულს
ენასაც სწავლობდნენ. ამ ენის შესასწავლად რომის
„მოქადაგეთა სკოლაში“ პაპმა დააწესა ქართული ენის
კათედრა და წროფესორად გაამწესა ქართველი — ირბა-
ხი, რომელიც „მთელს წინა აზიაში განთქმული იყო
მეცნიერებითა და სადიპლომატო ელჩობით“. ამ სკო-
ლიდგან გამოვიდნენ, მაგ., პაულინი, რომელმაც შე-
ადგინა და დაბეჭდა (1626 წ.) ქართული ანბანი და
მასში ჩაურთო 3,084 ქართული სიტყვა; მაჯი, რომელ-
მაც შეადგინა ქართული ენის გრამატიკა ლათინურ ენა-
ზე და დაბეჭდა რომს (1643 წ.). ეს წიგნი ისრე სწრა-
ფად გავრცელდა, რომ იგი მალე მეორე გამოცემადაც
დასტამბა *) (1670 წ.). ამავე ხანებში რიჯენერანდომ
შეადგინა (ქართულის ანბანით) იტალიური და თაფრუ-
ლი (ადერბეიჯანის) ლექსიკონი, რომელიც 1722 წ. შე-
უქმენია მურადიანთ ტირაცუ იოანეს **). ამას გარდა ქა-
რთულად გადმოთარგმნილ იქმნა გორის მკვიდრის ტლუ-
კანთ დავითისაგან რომს დაბეჭდილი (1733 წ.) წიგნი
„საქრისტიანო მოძღვრება“.

*) ეს მეორე გამოცემა მაჯის გრამატიკისა დაწვრილე-
ბით განსილულია ჩვენ-მიერ („ივერია“, 1895 წ., № 164).

**) იხ. ჩვენა წერილი, „ივერია“ 1895 წ., № 149.

ანნაირად გაჩაღებულმა კავშირმა რომსა და საქართველოს შორის კათოლიკეთა მოძღვრება ჩვენში ბევრმა ირწმუნა. მოგზაური პიეტრო დელლავეალე პაპს ურბანოსს VIII-ეს მოახსენებს (1627 წ.), რომ „პატრიფრაჯოვან-თადეო წმ. ელისეს კარმელიტანელი ფეხ-შიშველი საქართველოში იყო, მეფე თეიმურაზმა მას განუცხადა მეგობრობა... როგორც ჩვენებურ ქრისტიან სამღვდლო პირს, საჯაროდ აწირვინა თავის უმთავრეს ტაძარში, იმ ქვეყნის მიტროპოლიტის თანადასწრებით; მეფეს თვითონაც უნდოდა წირვის მოსმენა, მაგრამ არ ვიცოი რამ დაუშალა. გარდა ამისა მეფემ უბოძა და ჩააბარა მას მიწა-ადგილი იმისთვის, რომ ამ ქვეყანაში მას, თუ ისურვებდა, გაეკეთებინა ჩვენი რჯულის მონასტერი და ეკლესია. ერთის სიტყვით, როგორც მეფემ, ისე ალავერდელ მიტროპოლიტმაც, რომელიც ითვლებოდა გონიერ კაცად და რომის საქმის ერთგულ მსახურად, გამოიჩინეს რომის ეკლესიისადმი ისეთი გულ-კეთილობა, რომ მეტი აღარ შეიძლება“ *).

პატრიარქი დოსითეოზი სწერს **) მეფე შანაოზის ჟამს (1758—1775 წ.) მოვდა ივერიაში ექიმი ანდრია ხიოსელი და შთააგონა მეფეს მოეწვია იეზუიტნი. სომეხთ წაართვის ორი ტაძარი: ერთი გორში და ერთიც ტფილისში და გადასცეს იეზუიტებს. ამ ბერებმა პაპის ტახტს შესძინეს ზოგიერთნი სომეხნი, ე. ი. მოაქციეს ნისლისაგან წყვდიადისადმი. 1688 წ. მე გავხსენი იეზუიტების წერილები: იგინი სწერდნენ რომაელს, რომ

*) ივერია 1879 წ. № 3 გვ. 33.

**) მ. სელეზნევი. О религіоз. и полит. состоян. Грузин до XVII вѣка, გვ. 229; ჩვენი საქართვ. ისტ., გვ. 359.

პაპისადმი მოვაქციეთ მეფე და სამღვდელთა უფროსებიო, ხოლო ეს ტყუილია“.

ეს არც იმდენად ტყუილია, როგორც გვარწმუნებს მართლ-მადიდებელი პატრიარქი დოსითეოზი. მეფე-კი არა, მისი ახლო ნათესავები და მოგვარეები პაპისადმი მიიქცნენ. ესრეთნი პირნი იყვნენ, მაგ., საბა ორბელიანი, რომელიც იყო დედის ძმისწული გიორგი XI-ისა (1676—1688 წ.), ანტონი I კათოლიკოზი, ვახტანგ მეფის ძმის იესეს ძე, თვით ისტორიკოსი ვახუშტი ვახტანგის ძე და სხ. ეს ვახუშტი ჯერ ისევ 15—16 წლისა იყო, რომ დაუახლოვდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს; მას კიდევ შესწამეს გაფრანგება, რის გამო აუკრძალეს მისვლა-მოსვა ხსენებულ ბერებთან*).

თვით შანაოზ მეფეც მოწყალედ ეპყრობოდა ტფილისის კათოლიკეთა ბერებს, ჰპატიებდა მათ, უმასპინძლებოდა, თავის სასახლის ექიმებად ამწესებდა და სხ. შარდენი ამბობს, რომ მეფე შანაოზმა მიგვიწვია ქორწილში მე და ტფილისის კაპუცინების პატერი რაფაელ პარმელი, მეფის კარის ექიმიო. ქორწილის დასასრულს პრეფექტმა მეფის ბრძანებით იგალობა იტალიურსა და ესპანურს ენებზე საეკლესიო საგალობელნი და სიმღერანი**).

ამნაირად გაძლიერდა ჩვენში ფრანგობა, რომელსაც მიემხრო თვით ეკლესიის მამათ-მთავარი ანტონი I. თეიმურაზ მეფეს არ მოეწონა სარწმუნოების რყევა, დაამხო ანტონი კათალიკოზი და საქართველოდგან გან-

*) იხ. ჩვენი „Извѣстія груз. лѣтоп. и истор. о сѣвер. Кавказѣ и Россіи“ გვ. 88.

**) Опис. древ. Тифл. 243, 244.

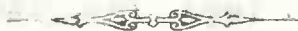
დევნა კათოლიკეთა ბერები (1755 წ.), ხოლო მათი რი-
დი ეკლესია, ტფილისში სახელსა ზედა ხარებისა მართლ-
მადიდებელთა ეკლესიას შეჰმატა კათოლიკეთა ბერე-
ბი ახალციხეში წავიდნენ, საიდგანაც რვინი დააბრუნა
ერეკლე II (1763 წ.), ხოლო ძველი ეკლესია-კი აღარ
დაუთმო მათ. კათოლიკეთა ახალი ტაძარი აგებულ იქმ-
ნა 1804 წ. და მასთანვე ააშენა სასწავლებელი ყარაევ-
მა, ერეკლესი და გიორგი მეფეებრს მკურნალმა. 1844
წ. რომაელების მოძღვრების მაგიერ კათოლიკეთა ეკ-
ლესიას განაგებენ პოლონელთა კსენზები (მღვდლები)-
ტფილისში მათ აქეთ სამი ეკლესია: ხარებისა, პეტრე-
პავლეს და სასაფლაოსი, სოლოლაკს.

ბ) გერმანელთა ტაძრები.

1818 წ. საქართველოში გადმოასახლეს 500 კომ-
ლი გერმანელთა. ამთგან ზოგი დასახლდა სოფელ კუ-
კიაში, რომელიც 1824 წ. ქალაქ ტფილისს მიეწერა,
და 25 სახლობა ტფილისის მოშორებით, მტკვრის პი-
რას; ამათ სოფელს ჰქვიან „შორეული ახალშენი“.
გერმანელთ ტფილისში აქეთ ერთი შშვენნიერი ეკლეს-
სია მიხეილის ქუჩაზე (აკურთხეს 1897 წ.) და აგრეთ-
ვე ერთიც შორეულს ახალშენში.

თ) უცხოთა თაძრ.

ტფილისში ურიებსაც აქეთ თავისი სამლოცველო
საყდარი—თორა, რომელსაც სთვლიან კერპობის დრო-
ინდელ ნაშთად.

947.922

5 202

მანო ათი მანუაი.